

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2015

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- БУЙСЬКИХ А.В. Кераміка першої половини VII ст. до н. е. та питання доколонізаційних зв'язків у Північному Причорномор'ї
- ЧЕЧУЛІНА І.О. До історії вивчення аттичної чорнолакової кераміки з Північного Причорномор'я
- МУРЗІН В.Ю. Проблема визначення поховань скіфських номархів
- РЕЙДА Р.М., ГЕЙКО А.В., САПЕГІН С.В. «Потойбічний бенкет»: набори глеків у похованнях черняхівської культури
- ПАНИКАРСЬКИЙ А.В. Списи та дротики ранніх слов'ян: функціональна класифікація
- МОЦЯ О.П. «Внутрішня» Русь у контексті уточнення меж

Articles

- 3 BUISKYKH A.V. First Half of the 7th c. BC Ceramics and Issues of pre-Colonial Relations in the North Coast of the Black Sea
- 12 CHECHULINA I.O. To the History of Research of Attic Black-glazed Pottery from the North Coast of the Black Sea
- 19 MURZIN V.Yu. Problem of Attribution of Scythian Nomarchs' Burials
- 30 REIDA R.M., HEIKO O.V., SAPIEHIN S.V. «Funeral Feast»: Sets of Jugs in Cherniakhiv Culture Burials
- 39 PANIKARSKYI A.V. Spears and Javelins of the Early Slavs: Functional Classification
- 51 MOTSIA O.P. «Inner» Rus in Context of the Specifying the Borders

Публікації археологічного матеріалу

- КІОСАК Д.В. Крем'яні вироби з поселення Небелівка
- ВІДЕЙКО М.Ю., МЮЛЛЕР Й., БУРДО Н.Б., ХОФМАНН Р., ЦЕРНА С. Дослідження у центральній частині Майданецького

Publications of Archaeological Materials

- 61 KIOSAK D.V. Flint Products from Nebelivka Settlement
- 71 VIDEIKO M.Yu., MULLER J., BURDO N.B., HOFFMAN R., THERNA S. Investigations at the Central Part of Maidanetske

КОЛОДА В.В., КОРОХІНА А.В. Кераміка із Сіверського городища та історія його заселення	78	KOLODA V.V., KOROKHINA A.V. Ceramics from Siverskyi Settlement and History of its Settling
НИКОНЕНКО Д.Д. Пізньоскіфське Консуловське городище	91	NYKONENKO D.D. Late Scythian Konsulivske Hill-fort
РУДИЧ Т.О. Антропологічний матеріал з давньоруського могильника Зеленче	99	RUDYCH T.O. Anthropological Material from Zelenche, an Ancient Rus Period Burial Ground

До історії стародавнього виробництва

To the History of Ancient Crafts

ГОРБАНЕНКО С.А. Палеоботанічні дані з поселення райковецької культури Мала Снітинка	109	GORBANENKO S.A. Palaeobotanic Data from Mala Snitynka Settlement of Raiky Culture
---	-----	---

Історія науки

History of Science

БУЗЬКО О.В. Друга конференція археологів СРСР в Херсонесі 10–13 вересня 1927 р. та участь у ній М.І. Вязьмітіної	117	BUZKO O.V. The Second Conference of Archaeologists from the USSR, 10–13 September, 1927 and M.I. Viazmitina's participation in it
ЧОРНИЙ А.М. Скляний посуд черняхівської культури (історіографічний аспект)	125	CHORNYI A.M. Glassware of Cherniakhiv Culture (Historiographic Aspect)

Рецензії

Book Review

АБАШИНА Н.С., ЯНЕНКО А.С. Рец.: Н. Булик «Львівська археологія ХІХ — початку ХХ століття: дослідники, наукові установи, музеї»	145	ABASHYNA N.S., YANENKO A.S. Re.: N. Bulyk «Lviv Archaeology in the 19 th and the beginning of the 20 th c.: Scholars, Scientific, Institutions, Museums»
--	-----	--

Хроніка

News Review

До 75-річчя Івана Івановича Мовчана	148	To the 75 th Anniversary of Ivan Ivanovych Movchan
До 75-річчя Олександра Семеновича Біляєва	150	To the 75 th Anniversary of Oleksandr Semenovych Biliayev
До 70-річчя Аркадія Олександровича Козловського	152	To the 70 th Anniversary of Arkadiy Oleksandrovyh Kozlovskyi

Наші автори

Our Authors

Список скорочень

Abbreviations

Пам'ятка автора

List of Instruction for Authors

Здано до набору 12.01.2015. Підписано до друку 17.03.2015. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 18,14. Обл.-вид. арк. 19,66. Тираж 370 прим.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано:

А.В. Буйських

КЕРАМІКА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ VII ст. до н. е. ТА ПИТАННЯ ДОКОЛОНІЗАЦІЙНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Публікується фрагмент скіфоса субгеометричного стилю мілетського виробництва, знайдений в Борисфені. На підставі аналізу синхронного посуду, який походить з варварських пам'яток Північного Причорномор'я, зроблено висновок про безпідставність віднесення цих посудин до часу, який передував грецькій колонізації.

К л ю ч о в і с л о в а: Борисфен, грецька колонізація, скіфос, субгеометричний стиль.

Півстоліття тому, під час розкопок античного Борисфену (поселення на о. Березань) експедицією Інституту археології АН України під керівництвом В.В. Лапіна було знайдено керамічний фрагмент¹, який ані тоді, ані пізніше не зацікавив дослідників. Між тим, його значення для керамічної колекції Борисфену важко переоцінити. Справа в тім, що він входить до вкрай обмеженого переліку довізних керамічних знахідок, сам факт наявності яких у пам'ятках не лише Північного Причорномор'я, але й всього Причорноморського регіону до цього часу викликає дискусію.

Це фрагмент відкритої посудини, яку було знайдено на розкопі «О» (Основний), під час зачистки будівлі з абсидою (Лапін 1963/64). Ця знахідка, як і переважна більшість знайдених тут ранніх фрагментів, — не має контексту. Приміщення, біля якого її відкрито, відноситься до другого будівельного періоду Борисфену із датою після середини VI ст. до н. е. (Чистов 2012, с. 8 сл.). Фрагмент належить глибокому скіфосу з високим, практично вертикальним, трохи відігнутим та загостреним краєм, заокругленим з середини, що мав невеликий виступ біля переходу до округлих плечей, та тулу-

бом, який м'яко звужувався долу. Реконструйований діаметр краю становить близько 16 см (рис. 1).

Глина скіфоса — світла, однорідна, з ледь помітними та рідкісними домішками у вигляді шматочків вапна та кварцу, а також незначною кількістю дрібних блискучих часточок. Зовнішня поверхня вкрита світлим жовтим однорідним ангобом, що також містив подрібнені блискучі часточки. По ангобу рідким блискучим коричневим лаком нанесено малюнок. Частина внутрішньої поверхні стінки, що збереглася, повністю вкрита цим же лаком, тонка смужка кольору ангобу залишена під краєм. Край скіфоса ззовні декорований чотирма тонкими смужками лаку, такою само смужкою виділено виступ, що відмежовував край від плічок. В резервній смузі, яка містилася на плічках в зоні ручок, нанесено тонкі вертикальні палички-штрихи (на фрагменті збереглося 16 штрихів). Знизу резервну зону обмежують дві майже однакові смуги лаку, розділені такими само лініями кольору глини. Нижня частина посудини була суцільно вкрита лаком.

Березанський фрагмент знаходить близькі аналогії серед скіфосів південноіонійського походження з Мілета, причому його найранішої фази. Крім того, аналогічні фрагменти знайдено на о. Самос. Подібність цих посудин визначена багатьма чинниками, серед яких — візуальні характеристики глини, морфологія форми, невеликі розміри самих посудин та відносна масивність їх стінок, а також стандартна схема декору. Остання складалася з метоп в резервній зоні, що були розділені вертикальними штрихами. За формою та декором бере-

¹ № АБ/63-699, зберігається в Наукових фондах ІА НАНУ, колекція № 1446. Щиро завдячую Н.О. Сон за сприяння в науковій обробці керамічної колекції Борисфена, Л.В. Кулаковській та Л.І. Іванченко — за допомогу в роботі з чашею з Трахтемирівського городища. Дякую також У. Шлотцхауеру (Берлін) та М. Кершнеру (Відень) за люб'язне знайомство з їх неопублікованими дисертаціями, а також цінні поради, що були вказані впродовж написання цієї статті.

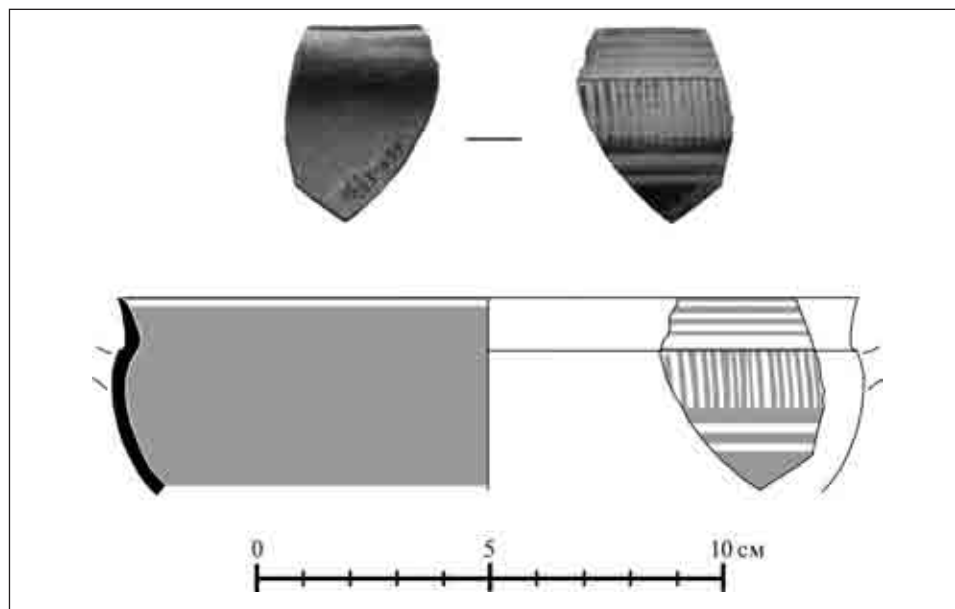

Рис. 1. Скіфос субгеометричного стилю з Борисфену (АБ/64-699). Фото та обмір автора

занський скіфос належить до типу 2 за класифікацією У. Шлотцхауера (Schlotzhauer 2001, S. 81 f., Taf. 6). Характерною особливістю форми скіфосів вказаного типу є невеликий виступ в місці переходу від краю до плічок. Це означає, що профіль тих частин березанського скіфоса, які не збереглися, був вирішений так само, як і на мілетському взірці: у вигляді невеликого сплющеного та ледь вираженого у вертикальному перетині денця; ручки – масивні, трохи підняті, проте, не сягають краю (реконструкцію форми див.: Schlotzhauer 2001, S. 9. Abb. 6).

Для розуміння важливості спостережень за динамікою основних елементів форми та декору, які врешті і визначають дату березанської посудини, необхідно надати коротку характеристику сучасної стратиграфічної колонки, яку було отримано в Мілеті, оскільки вона багато в чому спирається на саме такі знахідки. Ця колонка охоплює весь архаїчний період існування житлових та оборонних споруд, а її найраніші фази представлені масовою колекцією саме тих скіфосів, про які йдеться. Відповідно до результатів сучасних досліджень цієї колекції, геометричний стиль було запозичено мілетською керамікою у синхронної аттичної. Місцевий варіант цього стилю в Мілеті надійно фіксується вже від рубежу VIII–VII ст. до н. е. Тому місцева кераміка пізнього геометричного стилю відповідає нульовій фазі розвитку Мілету, його найранішому етапу, кінець якого припадає на першу чверть VII ст. до н. е. (680/670 рр. до н. е.). Наступній, першій фазі, для якої характерною є поява найраніших жит-

лових комплексів в Мілеті, відповідає кераміка субгеометричного стилю. Для скіфосів цього стилю є типова схема декору, що була повністю запозичена з пізнього геометричного стилю, проте із певними змінами в морфології форми. Перша фаза в розвитку Мілета закінчується в третій чверті VII ст. до н. е. (640/630 рр. до н. е.), а її рубіж визначає зведення раннього міського оборонного муру. Кожна будівельна фаза надійно маркована мілетськими скіфосами різних типів (детальніше див.: Graeve, Senff 1990, S. 44 ff.; Senff 2000, S. 33).

Цікаво, що березанський скіфос за формою поєднує ознаки двох варіантів, що були виділені У. Шлотцхауером для другого типу. Відповідно до високого та ледь відігнутого краю він відповідає варіанту 2, проте кругліші, відносно раніших варіантів, плічка — ближчі до варіанту 3. Слід звернути увагу на декоративну схему посудини, оскільки вона також впливає на його відносне датування. За кількістю повздовжніх смуг по краю та поперекових штрихів на плічках (не зовсім зрозуміло, чи містилися метопи на фризі чи він був повністю заповнений штрихами) ця посудина тяжіє до ранішого — другого варіанту типу 2. Встановлена дата другого варіанту типу 2 — 710/00–680/70 рр. до н. е., третього варіанту цього ж типу — 680/70–640/30 рр. до н. е. (Schlotzhauer 2001, S. 80–85, Taf. 5–7, 101–103, Kat. Nr. 31–40). Слід також відзначити, що декор із багатьма вертикальними штрихами в резервній зоні між ручками, але вже без метоп, переходить з пізнього геометричного стилю в субгеометричний та ар-

хаїчний. В Мілеті він представлений не лише в декорі скіфосів, а й т. зв. іонійських кіліків (чаш з виділеним в рельєфі краєм). Іонійські кіліки з таким розписом датуються широко, в межах півстоліття, від 730/20 по 680/70 ст. до н. е. (Schlotzhauer 2001, кат. Nr. 83—86). Саме тому поєднання форми березанського скіфоса та його декору дозволяє стверджувати, що він, найімовірніше, є перехідним між варіантами 2 і 3 типу 2 (за У. Шлотцхауером). В стилістичному відношенні він є перехідним варіантом між пізнім геометричним та субгеометричним стилями. Тому його слід датувати широко в межах першої половини VII ст. до н. е., проте він не може бути молодшим за середину цього століття.

Відомо, що крім Аттики, яка й вплинула на формування мілетського керамічного комплексу на рубежі VIII—VII ст. до н. е. (Schlotzhauer 2001, S. 69—70 f.; про лінійний декор та триглифно-метопну схему у пізнього геометричного посуду аттичного виробництва див.: Young 1975, p. 212 ff.; Coldstream 2003, p. 93), кераміка пізнього геометричного стилю дістала поширення в багатьох іонійських та острівних центрах. Проте всюди ця кераміка є надійним хронологічним індикатором однієї фази. Це вкрай важливо для тих пам'яток, у яких найраніший період існування представлений лише невеликою кількістю керамічного матеріалу. Зокрема, подібна схема, в якій сполучалися повздовжні лінії по краю та численні вертикальні штрихи між метопами, загалом типова для відкритих форм різних типів, передусім чаш, першої фази розвитку поселенської структури в Ефесі з датою 750/30—680/60 pp. до н. е. (Kerschner 2007, S. 224; Kerschner Kowalleck., Steskal 2008, S. 112, Taf. 41, 5—6). Глина та покриття стінки, близькі до березанського фрагменту, виходячи з візуального опису, властиві кераміці геометричного стилю, що була знайдена в найраніших нашаруваннях Аль-Міни з тою ж датою — в межах першої чверті VII ст. до н. е. (Robertson 1940, p. 2 ff.). Подібні за формою та декором пізньгеометричні скіфоси, кікладської, за автором публікації, групи походять з розкопок некрополя Амафонте на Кіпрі (Thalman 1977, p. 66, pl. I, 2—3).

Тому, незалежно від того, в якому з центрів Східного Середземномор'я, точніше, Південної Іонії було виготовлено березанський скіфос, його вкрай рання дата навіть для Борисфену змушує звернути на нього серйозну увагу та здійснити спробу встановити його місце в керамічному комплексі не лише цьо-

го, але й інших причорноморських пам'яток. Це становить особливий інтерес тому, що питання про кераміку геометричного стилю в Північно-Західному Причорномор'ї вже неодноразово виникало. Більше того, воно видається вкрай заплутаним, і тому — остаточно не з'ясованим.

Справа в тім, що знахідки кераміки пізньгеометричного та (або) субгеометричного стилю в цьому регіоні вже давно відомі і не раз привертала увагу дослідників. Більше того, переважно саме вони є вагомим аргументом для підтвердження проникнення греків в цю частину Причорномор'я ще в VIII ст. до н. е., принаймні, ще до «офіційної» дати заснування тут перших апойкій (Істрії та Борисфену) за Євсевієм (Euseb. Chron. cap. / Helm. В. 1984, P. 95b). Це, перш за все, два фрагменти єврейських, відповідно до спільних поглядів, посудин пізнього геометричного стилю, що були знайдені в Істрії та передані до Музею класичної археології в Кембриджі С.А. Родевальдом, якому, в свою чергу, їх надала М. Ламбріно, автор розкопок в Істрії (детальніше див.: Alexandrescu 1978, p. 21, footnote 15; Alexandrescu 1999, p. 3—7). Проте, на думку Дж. Бордмана, факт передачі одразу двох найраніших фрагментів з колекції, дійсну цінність яких М. Ламбріно як відомий кераміст, не могла не знати, та за відсутності подальших подібних знахідок в Істрії за більше ніж 70 років, викликає цілком обгрунтовану недовіру. Саме тому ним була запропонована оригінальна гіпотеза про можливе походження фрагментів єврейської кераміки, згідно якої вони походять не з Істрії, а з Аль-Міни. «Істрійський» шифр вони ж дістали випадково, в результаті плутанини, оскільки в той же час в музеї поряд оброблялася та шифрувалася кераміка з обох центрів, а в Аль-Міні вказана геометрична кераміка дійсно відома (Boardman 1991, p. 387 ff.).

Ще одна посудина геометричного стилю, гідріск, за словами продавця, знайдена на Березані, походить із придбань Археологічної комісії у приватних осіб на початку XX ст. (Pharmakowsky 1910, S. 227, Abb. 27).

Відповідно до сучасної типології, він належить середньому геометричному стилю та датується першою половиною VIII ст. до н. е. Згідно із Дж. Бордманом, цю посудину могли придбати у братів Гохманів, відомих покупців старожитностей — і саме тому її не можна вважати надійним свідченням проникнення греків у Північно-Західний регіон Понту до 700 р. до н. е. (Boardman 1998, p. 203—204; див. та-

кож: Tsetskhladze 1994, p. 112; Иванчик 2005, с. 105). Проте, не дивлячись на таку, здавалося б, серйозну аргументацію (а з цією ситуацією мають справу всі, хто працює із старими колекціями Ольвії та Березані, які зберігаються в різних музеях України та Росії), «березанський» гідріск VIII ст. до н.е. нещодавно знову прозвучав як доказ плавань у Чорне море у VIII ст. до н. е. (Мачинский, Мусбахова 2009, с. 350) або від кінця VIII — до середини VII ст. до н. е. у якості сезонних (?) наїздів (Мачинский 2011, с. 418).

Із сказаного вище випливає, що основна дискусія пов'язана з питанням про початок освоєння північно-західного узбережжя Чорного моря та контактах з Егейським світом ще в геометричний чи пізній геометричний період². Як і всі подібні довготривалі дискусії, вона вже не одне десятиліття спирається одні й ті ж самі, вкрай обмежені у своїй кількості, археологічні матеріали, які не мають документальних свідчень про місце знахідки, проте зуміли розділити дослідників на два протилежні табори (Bouzek 1990, p. 17–18; Graham 1990, p. 52 ff.). Тому ця проблема і здається невирішеною. Наприклад, Я. Боузек, який схиляється до наявності таких контактів, зауважив, що дійти згоди про наявність геометричної кераміки в Істрії та Березані не важче, чим це заперечити (Bouzek 1990, p. 18). На думку ж Дж. Бордмана, краще зачекати появи надійних свідчень про матеріали, виконані в геометричному стилі в чорноморському регіоні, що й надасть змогу дискутувати на новому рівні про те, яким чином вони сюди потрапили (Boardman 1991, p. 389; цю точку зору підтримав й П. Александреску: Alexandrescu 1999, p. 7).

Саме тому, повертаючись знову до питання про реальність надходження в Північно-Західне Причорномор'я кераміки геометричного та пізньгеометричного стилів (і, відповідно, проникнення в Понт мореплавців в ті часи), слід, перш за все, погодитися з поглядом Дж. Бордмана про сумнівність походження «березанського» гідріска. Загальновідомо, що походження багатьох цілих форм, які придбали як безпосередньо археологи, так й музеї

у приватних осіб до 1917 р., часто дуже сумнівне, навіть не дивлячись на вказане продавцями місце знахідки — а Березань чи Ольвія, фігурують в них частіше за все.

Проте, реальна знахідка фрагменту субгеометричного скіфоса в Борисфені, дата якого вкладається в другу третину VII ст. до н. е., змушує ще раз звернутися до проблеми ранніх колонізаційних або доколонізаційних зв'язків в Північному Причорномор'ї. Перш за все, березанський фрагмент не є єдиною посудиною субгеометричного стилю, що походить з Північного Причорномор'я. Ще Н.О. Онайко вдалося виділити в керамічній колекції Немирівського городища (Правобережний Лісостеп) фрагмент відкритої геометричної посудини (рис. 2, 1) (Онайко 1966, табл. III, 11). Пізніше М.Ю. Вахтіна доповнила цю знахідку ще одним фрагментом (рис. 2, 2) та уточнила їх дату — не пізніше середини VII ст. до н. е. Вона також цілком доречно відмовилася від співставлення обох фрагментів із керамічною продукцією якогось з центрів та зауважила лише про присутність типової орнаментальної схеми для багатьох посудин вказаного часу, які походять з різних пам'яток у Східному Середземномор'ї (Вахтіна 1998, с. 125–127, рис. 2, 1, 3). Залучення немирівських матеріалів до наукового обігу в контексті всієї колекції імпортованих керамічних фрагментів надало можливості її подальшого дослідження вже на рівні співставлення з керамікою тих центрів, звідки вона ймовірно імпортувалася. Так, М. Кершнер уточнив належність одного з фрагментів (рис. 2, 2) нижній частині т.зв. скіфоса з птахами (типи II–III згідно його типології) до другої — початку третьої чверті VII ст. до н.е., що має північноіонійське походження (про типологію чаш з птахами: Kerschner 1995, S. 17 ff., Abb. 40–51; Kerschner 2006, S. 239). Відповідно, у стилістичному відношенні ці фрагменти являють собою не пізньо-, а субгеометричну традицію.

Крім цих фрагментів, з іншої варварської пам'ятки у Правобережному Лісостепу, Трахтемирівського городища, походить ще одна рання довізна посудина північноіонійського виробництва. Йдеться знову про т. зв. чашу з птахами, що була відкрита *in situ* на жертovníку в житлі 1 в 1964 р. у численних фрагментах (розкопки Г.Т. Ковпаненко). Оскільки всі публікатори цієї посудини користувалися малюнком профілю, запозиченим з роботи Н.О. Онайко, або ж його фото чи графічною прорисовкою з цього ж фото (Онайко 1966, с. 15, табл. III, 12 а–г; див. також: Безсонова 1996, с. 31, рис. 4,

² Питання про реальність контактів населення Егейді з населенням Чорноморського басейну, що знайшло своє відображення в міфі про похід аргонавтів, як і колонізаційне освоєння південного узбережжя Чорного моря, виходять за рамки цієї роботи. Слід лише нагадати, що наразі докази про те, що міста південного берега Понту, зокрема Синопа, були засновані раніше другої половини VII ст. до н. е., відсутні (див. детальніше: Иванчик 2005, с. 105–106, 135 сл.).

3; Дараган 2011, с. 592, рис. V.53, 3; Kerschner 2006, Abb. 14), здається необхідним дати його повний опис та детальний малюнок (рис. 3).

Фрагменти чаші дають її практично повний профіль, за виключенням лише центральної частини дна³. На окремих фрагментах помітні сліди перебування у вогні, що, ймовірно, слід пояснювати її приношенням у якості жертви на вівтарі. Ця посудина вирізняється помітною товщиною стінки з-поміж пізніших типів кінця VII — початку VI ст. до н. е. Край, діаметром 13,5 см, трохи загнутий, заокруглений, зовні під краєм — неглибокий виступ, на рівні якого приліплено ручки, що трохи підняті над краєм. Плечі нижче виступу майже стрімки, тулуб різко звужується до кільцевого денця, діаметром 4 см. Висота посудини в реставрованому вигляді становить 6 см (відповідно до креслення Н.О. Онайко — 6,5 см). Глина однорідна, світло-сіра, з дрібними і рідкими часточками кварцу, ще рідше — дрібного вапна, зовні нанесений світлий ангоб, стінка залощена та заглажена. Внутрішня стінка повністю вкрита чорним блискучим лаком, цим же лаком нанесений розпис зовні — тонку лінію лаку проведено вздовж виступу під краєм, зона ручок виділена з кожного боку широкими вертикальними смугами лаку. В центрі фасаду розміщено водоплавного птаха направо з тулубом, який акуратно замальований сіткою ромбів. Птах фланкований метопами з великими ромбами в подвійному контурі, центр яких заштриховано такою ж сіткою ромбів. Кожна метопа з боків обмежена трьома тонкими вертикальними штрихами. Знизу вся композиція між крайніми видовженими штрихами обмежена фризом з густо розміщеним, видовженим точковим орнаментом, який, в свою чергу, зверху та знизу акцентований тонкими подвоєними лініями. Нижня частина посудини та дно із зовні повністю залиті лаком.

М. Кершнер, згідно розробленої ним типології форми таких чаш, відніс її до котили (Vogelkotyle), яку вирізняє стандартна схема розпису, виконана в геометричній традиції (про систему розпису таких чаш див.: Kerschner 2007, S. 223), а також неглибокий виступ зовні під краєм. Окремі елементи цієї традиції зберігаються в чашах пізніших типів, аж до рубежу VII—VI ст. до н. е. Саме така форма, як вважав М. Кершнер, є типовою для виділеного ним типу VIII, що й визначило її датування в межах

³ Зберігається в експозиції Археологічного музею ІА НАНУ, № АМ 701/4734.

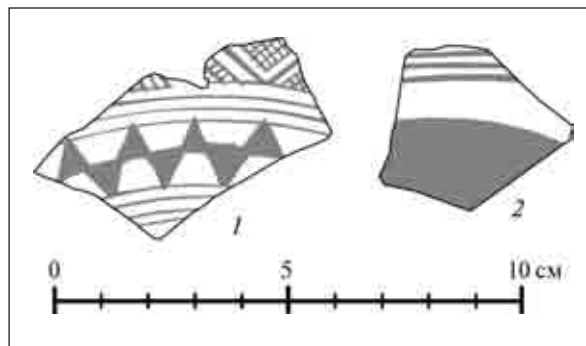

Рис. 2. 1—2. Фрагменти субгеометричних посудин з Немирівського городища (за М.Ю. Вахтіною, 1998)

першої третини VII ст. до н. е. (Kerschner 1995, S. 15, Abb. 34—37; Kerschner 2006, S. 237—239). Поява ж нових матеріалів з розкопок східної тераси на Калабак-Тепе в Мілеті надала можливість подібний за профілюванням фрагмент котили віднести до типів VI—VIII, а верхню дату підвищити до першої половини VII ст. до н. е. (Kerschner 1999, S. 15, Abb. 10. Kat. Nr. 26).

В процесі власного опрацювання трахтемирівської посудини вдалося встановити певну низку неузгоджень із кресленням її профілю, наведеним у Н.О. Онайко. Сумніви у точності її типологічного визначення (котила) призвели до уточнення створеної М. Кершнером типології. В результаті, з автором погоджено висновок, що трахтемирівська посудина — це чаша (Vogelschale), а не котила, саме через її форму та невелику глибину, що належить до найранішого типу I, згідно його типології. Однак, такі чаші мають таку ж саму декоративну схему, як і згадані скіфоси типу VIII, та таку ж саму нижню хронологічну межу, що вкладається у другу чверть VII ст. до н. е. Натомість верхня межа переходить за середину цього століття (Kerschner 1995, S. 16—17, Abb. 38—39; Kerschner 1997, Taf. I, Kat. Nr. 1—2).

Трахтемирівська чаша та фрагмент немирівської чаші, що були знайдені не в прибережних апойкіях, а на варварських пам'ятках за сотні кілометрів від них, дали змогу М. Кершнеру, спираючись на попереднє датування, дійти висновку про перші та ще багато в чому спорадичні контакти між іонійцями та мешканцями північнопонтійських степів — контакти, що передували колонізації, здійснювались в першій половині VII ст. до н. е. В результаті було поставлене логічне запитання, звідки прибули ці піонери, оскільки ці посудини походять не з Мілета, а є продукцією, що виготовлялася в Північній Іонії (Kerschner 2006, S. 239, 244). Слід зазначити, що тема доколо-

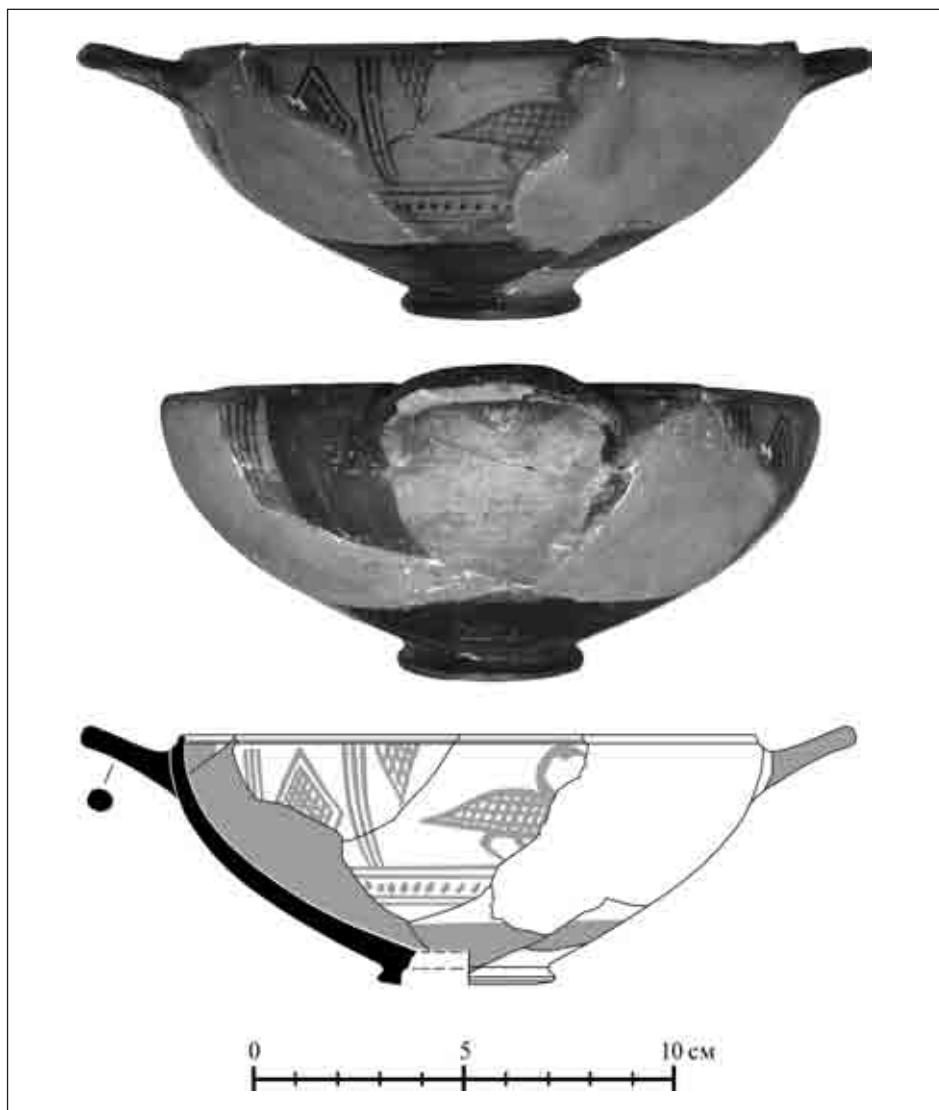

Рис. 3. Котила з птахами субгеометричного стилю з Трахтемирівського городища (АМ 701/4734). Фото та обмір автора

нізаційних контактів, яка у М. Кершнера була підкріплена найточнішими на попереднє десятиліття датами імпорту, вже встигла знайти підтримку (див., наприклад: Мачинский 2011, с. 416—419).

Фрагмент субгеометричного скіфоса з Борисфену дозволяє ще раз звернутися до питання про доколонізаційні зв'язки в Північно-Західному Причорномор'ї, та, з урахуванням вже відомих керамічних матеріалів та їх уточнених датуваль, обґрунтувати дещо інший погляд на цю давню проблему. Передовсім, необхідно нагадати, що поняття «доколонізаційних контактів» у відношенні до Північного Причорномор'я має довгу історіографію та мінялося з плином часу. Ці зміни повною мірою відображають уяву археологічної науки про ранню довізну кераміку і її хронологію. Вже

майже сто років тому Т.М. Кніпович замислилася над питанням, чи існувала торгівля греків із Причорномор'ям, яка передувала заснуванню тут колоній (Кніпович 1934, с. 93). Для цього вона детально розібрала всі наявні свідчення про кераміку VII ст. до н. е., яка була відома на час її публікації та походила із поселенських та поховальних варварських пам'яток, особливо тих, які наближені до Боспору. В результаті автор дійшла висновку, що ці вироби завозилися до Північного Причорномор'я ще до появи «сітки колоній», і вони відображали не регулярну торгівлю, а «наїзди рекогносцирувального характеру» (Кніпович 1934, с. 107).

Лише майже півстоліття потому було сформульовано новий підхід до інтерпретації найраніших керамічних знахідок з Борисфену, що базується здебільшого на датуваннях Л.В. Ко-

пейкіної станом на 1970-і рр. В методичному плані це пов'язане з питанням достовірності співставлення свідочств нарративного джерела та археологічних свідчень. Найточніше, не проста ситуація з відносно широкими часовими рамками (не менше чверті століття), що визначені за допомогою кераміки, та точними (до року) датами за Євсевієм, була сформульована на конгресі в Вані в 1987 р. Автори, які підбили підсумки багаторічного дослідження цього питання, вказали, що невідповідність датувань за «інформатором», тобто нарративним джерелом, та паралельного археологічного джерела, ставить певні межі на шляху їх співставлення (Виноградов, Доманский, Марченко 1990, с. 77). В результаті детального розбору археологічних свідчень вони зробили висновок про наявність «континуума комплексу» найраніших знахідок з масовою колекцією і тому вирішили, що найраніші речі могли бути привезені першими колоністами (Виноградов, Доманский, Марченко 1990, с. 81–82). Проте, весь час треба пам'ятати, що йдеться про кераміку, яка датується в межах третьої чверті VII ст. до н. е.

Наразі в категорію найраніших знахідок включаються, як зрозуміло, зовсім інші речі, і перш за все, посудини першої половини VII ст. до н. е., що були знайдені в варварському середовищі. Найімовірніше, саме ця обставина спричинила повторне звернення до цієї теми, оскільки матеріали навіть третьої чверті цього століття вже відомі в Борисфені, а от кераміка першої половини століття — до цього часу там була відсутня. З урахуванням цих коригувань, таким, що найчіткіше сформульовано, слід вважати точку зору А.С. Русяєвої, згідно якої, в найраніших матеріалах, які походять з Лісостепу, не можна вбачати «старий посуд», що був привезений з метрополії, і саме тому він відображає найраніші контакти, що передували колонізації (Русяєва 1999, с. 86–87).

В цілому, з наведених поглядів, що були сформовані в різні роки, зрозуміло, що вони відображають наполегливі намагання вирішити декілька різних, проте взаємопов'язаних проблем, серед яких одна з найважливіших — інтерпретація найраніших знахідок. Безумовно, її коректне вирішення багато в чому залежить від надійної хронології цих матеріалів. На конкретному прикладі нашого дослідження, очевидно, що відкориговані дати найраніших керамічних знахідок з Лісостепу співпадають з

повторно «відкритим» у фондах фрагментом субгеометричного скіфосу з Борисфену. Проте, лише зараз, опираючись на новітні хронологічні репери, встановлені на підставі досліджень базових пам'яток Східного Середземномор'я, стало зрозумілим, що час їх виготовлення перебивається з датами заснування Істрії і Борисфену за Євсевієм (середина 50-х — середина 40-х рр. VII ст. до н. е.). Цікаво те, що березанська знахідка має, найімовірніше, південноіонійське походження. Відповідно, всі ці посудини цілком могли бути привезеними тими самими піонерами-першопрохідцями, візити яких, можливо, спочатку сезонні, поклали початок освоєнню північно-західної частини понтійського узбережжя та прилеглої до неї внутрішньої території. На нашу думку, саме сезонністю перших мореплавань можна пояснити відсутність культурного шару, синхронного не лише посуду субгеометричного стилю, а й посуду всієї третьої чверті VII ст. до н. е. (Буйських 2013, с. 229). А той факт, що їх поки ще вкрай мало, — не повинен бентежити. До середини минулого століття вони загалом не були відомі в жодній з колекцій чорноморських пам'яток.

Тому, розмірковуючи про доколонізаційні зв'язки, слід, як здається, погодитися з А.І. Іванчиком, який піддав сумніву думку, що в епоху колонізації між відкриттям та освоєнням такої зручної території могло сплинути багато часу (Іванчик 2005, с. 107). Саме тому, здається, фрагмент субгеометричного скіфоса з Борисфену дозволяє поки не повертатися до питання про доколонізаційні зв'язки, а, навпаки, звернутися до поглибленого вивчення найранішого етапу колонізаційного процесу. Важливість цієї тези стає все більш очевидною саме через намагання, що періодично виникають в історіографії, довести, що дата заснування апоїкій в Північно-Західному Причорномор'я, зокрема, Борисфену, молодша, ніж про це свідчить літературна традиція (Кузнецова 2013, с. 50 сл.). Проте, під такими спробами і відсутня реальна та доказова археологічна база, без якої всі подібні трактування свідчень нарративних джерел та історичних подій приречені на обов'язковий перегляд. Тому здається, що майбутнє — саме за археологічними дослідженнями, в яких матеріали, отримані під час досліджень багатьох колоній у Північному Причорномор'ї будуть вивчатися у постійній взаємодії з матеріалами, які походять з їх спільної метрополії, в даному разі, Мілету.

- Безсонова С.С. Глиняні жертівники лісостепоного Подніпров'я ранньоскіфського часу // Археологія. — № 4. — 1996. — С. 25—40.
- Буйських А.В. Архаическая расписная керамика из Ольвии. — К., 2013.
- Вахтина М.Ю. Основные категории греческой импортной керамики из раскопок Немировского городища // МАИЭТ. — Вып. VI. — 1998. — С. 122—139.
- Виноградов Ю.Г., Доманский Я.В., Марченко К.К. Сопоставительный анализ письменных и археологических источников по проблеме ранней истории Северо-Западного Причерноморья // Причерноморье VII—V вв. до н. э.: письменные источники и археология. Материалы V Международного симпозиума по древней истории Причерноморья. Вани-1987. — Тбилиси, 1990. — С. 75—98.
- Дараган М.Н. Начало раннего железного века в днепровской Правобережной Лесостепи. — К., 2011.
- Иванчик А.И. Накануне колонизации. Северное Причерноморье и степные кочевники VIII—VII вв. до н.э. в античной литературной традиции: фольклор, литература и история / Pontus Septentrionalis III. — Москва, Берлин, 2005.
- Книпович Т.Н. К вопросу о торговых сношениях греков с областью реки Танаиса в VII—VI вв. до н. э. // ИГАИМК. — 1934. — № 104. — С. 90—110.
- Кузнецова Т.Н. О дате основания Истрии и Борисфена // Причерноморье в античное и раннесредневековое время. Сборник научных трудов, посв. 65-летию проф. В.П. Копылова. — Ростов-на-Дону, 2013. — С. 50—58.
- Лазин В.В. Отчет о раскопках древнегреческого поселения на острове Березань // НА ИА НАНУ. — 1963—1964/12а.
- Мачинский Д.А. Время основания поселения Борисфен на острове Березань и древнейшие этапы освоения эллинами северных берегов Понта // БФ. Население, языки, контакты. Материалы междунар. конф. — СПб., 2011. — С. 408—421.
- Мачинский Д.А., Мусбахова В.Т. Остров Кирки и изображения на келермесском ритоне, преддверье Аида и древнейшая греческая расписная керамика в Северном Причерноморье // БФ. Искусство на периферии античного мира. Материалы Междунар. конф. — СПб., 2009. — С. 319—355.
- Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V веках до н. э. / САИ Д1-27. — М., 1966.
- Русяева А.С. Проникновение эллинов на территорию Украинской Лесостепи в архаическое время (К постановке проблемы) // ВДИ. — № 4. — 1999. — С. 84—97.
- Чистов Д.Е. Комплексы и напластования конца VII — середины VI в. до н. э. // Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции. — Т. 2. — СПб., 2012. — С. 8—19.
- Alexandrescu P. La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe — IVe s.). — București, Paris, 1978.
- Alexandrescu A. L'aigle et le dauphin. Etudes d'archéologie pontique. — Bucarest, Paris, 1999.
- Boardman J. Early Greek Pottery on Black Sea Sites? // OJA. — 10 (3). — 1991. — P. 387—390.
- Boardman J. Olbia and Berezan: the Early Pottery // Tsatskladze G.R. (ed.). The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology (Historia. Einzelschriften. Hft. 121). — Stuttgart, 1998. — P. 201—204.
- Bouzek J. Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area. — Prague, 1990.
- Coldstream J.N. Geometric Greece 900—700 BC 2nd ed. — London, N. York, 2003.
- Graeve V., Senff R. Die Grabung am Südhang des Kalabaktepe // IstMitt. — Bd. 40. — 1990. — S. 44—50.
- Graham A.J. Pre-Colonial Contacts: Questions and Problems // Descoedres J.-P. (ed). Greek Colonists and Native Population. — Oxford, 1990. — P. ...
- Young R.S. Late Geometric Graves and a Seventh Century Well in the Agora / Hesperia. Suppl. II. — Amsterdam, 1975.
- Kerschner M. Die ostgriechischen Vogelschalen und Verwandtes. Studien zu Chronologie und Verbreitung der ostgriechischen Keramik (Diss. Ruhr-Universität Bochum, 1995).
- Kerschner M. Das Artemisheiligtum auf der Ostterrasse des Kalabaktepe in Milet // AA. — 1999. — S. 7—51.
- Kerschner M. Zum Beginn und den Phasen der griechischen Kolonisation am Schwarzen Meer. Die Evidenz der ostgriechischen Keramik // Eurasia Antiqua. — 2006. — Bd. 12. — S. 227—250.
- Kerschner M. Das Keramikbild von Ephesos im 7. und 6. Jh. v. Chr. // Cobet Ju. u.a. (Hrsg.). Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme. Panionion-Symposium Güzelçamli 26. September — 1. Oktober 1999. — Mainz, 2007. — S. 221—242.
- Kerschner M., Kowalleck I., Steskal M. Archäologische Forschungen zur Siedlungsgeschichte von Ephesos in geometrischer, archaischer und klassischer Zeit. — Wien, 2008.
- Pharmakowsky B. Archäologische Funde im Jahre 1909. Rußland // AA. — Bd. XXV. — 1910. — S. 195—244.
- Robertson M. The Excavations at Al Mina, Suedia. IV. The Early Greek Vases // JHS. — Vol. LX. — 1940. — P. 2—21.
- Schlottzhauer U. Die südionischen Knickrandschalen. Eine chronologische Untersuchung zu den sog. Ionischen Schalen in Milet. (Diss. Ruhr-Universität Bochum 2001) / <http://www-brs.ub.ruhr-uni-bochum.de/netahtml/HSS/Diss/SchlottzhauerUdo/diss.pdf>.
- Senff R. Die archaische Wohnbebauung am Kalabaktepe in Milet // Krinzinger F. (Hrsg.). Die Ägäis und das Westliche Mittelmeer. Beziehungen und Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. v. Chr. Akten des Symposions. — Wien, 2000. — S. 29—37.

- Thalman J.P.* Céramique trouvée à Amathonte // Gjerstad E. (ed.). Greek Geometric and Archaic Pottery Found in Cyprus. — Stockholm, 1977. — P. 65—86.
- Tsetskhladze G.R.* Greek Penetration of the Black Sea // Tsetskhladze G.R., De Angelis F. (eds.). The Archaeology of Greek Colonisation. Essays Dedicated to Sir John Boardman. — Oxford, 1994. — P. 111—135.
- Tuchelt K.* Didyma // *IstMitt.* — Bd. 21. — 1971. — S. 45—87.
- Walter-Karydi E.* Ostgriechische Keramik // *Alt-Ägina*. II, 1. — Mainz, 1982.

Надійшла 27.01.2015

A.V. Буїських

КЕРАМИКА ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ VII в. до н. э. И ВОПРОС ДОКОЛОНИЗАЦИОННЫХ СВЯЗЕЙ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Статья посвящена вводу в научный оборот фрагмента субгеометрического скифоса, скорее всего, милетского производства, происходящего из раскопок В.В. Лапина на Березани. Дата производства этого скифоса, установленная на основании сходства формы и декора с аналогичными датированными сосудами из стратифицированных ранних напластований на Калабак-Тепе в Милете, находится в пределах конца первой — второй четверти VII в. до н. э. Таким образом березанский скифос входит в небольшую в количественном отношении группу сосудов, найденных в Северном Причерноморье, которые датируются первой половиной этого столетия. Факт их находки уже не только на варварских памятниках, но и в Борисфене, позволяет пересмотреть давнее положение о доколониционных связях, предшествовавших началу освоения греками Северного Причерноморья. Итогом работы следует считать вывод об отсутствии доколониционных связей с варварским населением, а сосуды первой половины VII в. до н. э. служат индикатором наиболее раннего этапа освоения региона и основания здесь первых апойкий, Истрии и Борисфена по Евсевию.

A.V. Buiskykh

FIRST HALF OF THE 7th c. BC CERAMICS AND ISSUES OF PRE-COLONIAL RELATIONS IN THE NORTH COAST OF THE BLACK SEA

The article is devoted to the presentation to the scientific circles of a Subgeometric skyphos fragment of probably Milesian origin coming from V.V. Lapin's excavations at Berezan. The date of this skyphos' production is determined based on the similarity in form and decoration with analogous dated vessels from the stratified early layers at Kalabak-Tepe in Miletos within the period of the end of the first and the second quarters of the 7th c. BC. Consequently, the skythos from Berezan belongs to a small in number group of vessels found at the north coast of the Black Sea dated by the first half of this century. The fact of its find not only at the Barbarian sites yet, but also at Borysthenes, allows the author to review the previous attitude about the pre-colonial relations preceding the beginning of the Greek settling of the north coast of the Black Sea. The result of the work should be construed as a conclusion that there were no pre-colonial relations with the Barbarian population, and the first half of the 7th c. BC vessels indicate the earliest stage of the settling at the region and the foundation of the first apoikia there, which are Histria and Borysthenes, according to Eusebius.

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ АТТИЧНОЇ ЧОРНОЛАКОВОЇ КЕРАМІКИ З ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Огляд історії вивчення аттичної чорнолакової кераміки, що походить з розкопок античних пам'яток Північного Причорномор'я, дав змогу виділити три основні етапи в дослідженні цього різновиду довізного посуду. Охарактеризовано нинішній стан його вивчення у різних центрах регіону.

К л ю ч о в і с л о в а: антична доба, Північне Причорномор'я, аттичний чорнолаковий посуд, історіографія.

Вивчення чорнолакового аттичного посуду із античних міст Північного Причорномор'я розпочалося разом з археологічними розкопками пам'яток цього регіону. Але як об'єкт дослідження ця масова категорія керамічного імпорту виокремилася значно пізніше. Зважаючи на те, що дослідження античних пам'яток Середземномор'я передувало археологічним розкопкам на північному узбережжі Чорного моря, то й вивчення матеріалів і вдосконалення методики польових досліджень почалося там раніше. Це сприяло накопиченню колекцій, що стали базовими для подальшого вивчення певних категорій кераміки, зокрема столового посуду. Отже, на час розпочатих стаціонарних археологічних досліджень античних центрів Північного Причорномор'я, передовсім з 1902 р. Ольвії, було повною мірою враховано досвід цих робіт.

Аттична чорнолакова кераміка посідає особливе місце серед артефактів, здобутих під час розкопок. Її хронологія, розроблена за масовими знахідками на еталонних пам'ятках, особливо в Афінах, є надійною основою для датування такої кераміки в Північному Причорномор'ї, що надає їй значимості хроноіндикатора. Датування окремих різновидів посуду разом з дослідженнями стратиграфії пам'яток уможливило вивчення складу аттичної чорнолакової кераміки та встановлення кількісних її показників для певного часу. Це, своєю чергою, сприяє значно ширшому вивченню питання, пов'язаного з розвитком торгівельно-економічних зносин певного центру та регіону загалом з античним Середземномор'ям.

Історія дослідження аттичної чорнолакової кераміки з Північного Причорномор'я становить окремий інтерес. Одразу наголосимо, що доволі тривалий час, а саме, з рубежу ХІХ—

ХХ ст. і до 1917 р. її вивчення обмежувалося поодинокими публікаціями окремих зразків чорнолакового посуду, зокрема, поданих у звітах і повідомленнях Імператорської Археологічної комісії про результати розкопок (ОАК 1898; 1902). У них згадується посуд з Ольвії та Херсонеса, вкритий «чорною пастою», тобто лаком, та іноді описано якусь форму та проілюстровано схематичним рисунком (Мальмберг 1892, с. 24). Слід також згадати й численні публікації Б.В. Фармаковським ольвійського матеріалу (Фармаковський 1904, с. 9—10; 1909, с. 49; 1918, с. 21; 1925; 1929), серед якого в переліку знайдених речей згадується й аттичний чорнолаковий посуд, але тільки зрідка проілюстрований. Тому окремої уваги заслуговує стаття, присвячена кераміці з колекції Н.Ф. Романченка. В ній детально описано аттичний чорнолаковий кілік, який надалі нерідко згадується в літературі як «кілік типу Романченка». Це перша повноцінна публікація чорнолакової посудини із штапованим орнаментом з фотографіями та рисунками (Фармаковський 1911, с. 134—141). Значно гіршою була ситуація з публікацією таких знахідок з Херсонеса та Пантикапея. У звітах чорнолакова кераміка згадувалася вкрай рідко (Шкорпил 1904, с. 56; 1910; Косцюшко-Валюжинич 1906, с. 32; 1912, с. 105, 113, 114). Привертає також увагу той факт, що навіть ті рідкісні публікації представляли переважно цілі форми, які походили із розкопок некрополів.

Цілоком звітний характер мали також й публікації результатів археологічних досліджень від кінця 1920-х і до початку 1940-х рр. Але саме відтоді починаються публікації масових знахідок чорнолакового посуду не тільки з некрополів, а й з розкопок міст і поселень. Тут, у першу чергу, треба згадати звіт Херсонеської археологічної експедиції за 1935—1936 рр. (Белов 1938). У ньому вже приділено значну увагу чорнолаковому посуду, однак автор обмежив-

ся публікацією лише окремих фрагментів, без малюнків профільних частин. До того ж часу відносяться звітні публікації про дослідження в Ольвії (Леви 1940, с. 114—125) і в містах Боспору — Мірмекії і Тірітаці (Книпович, Славин 1941, с. 43; Гайдукевич, Леви, Прушевская 1941, с. 121, 134; Гайдукевич 1949). В цих роботах знахідки аттичного чорнолакового посуду хоча й були виокремлені з-поміж інших, але ще без будь-яких спроб їх систематизації.

Таким чином, початковий етап у вивченні аттичної чорнолакової кераміки з Північного Причорномор'я, що тривав від рубежу ХІХ—ХХ ст. і до початку 1940-х рр., зводився до виокремлення її із загалу керамічних знахідок, констатації фактів її наявності та поступового усвідомлювання необхідності публікації не лише окремих цілих форм, але й масового, переважно фрагментованого, матеріалу.

Наступний етап у вивченні цього різновиду посуду розпочався з 1950-х рр. Саме тоді видали перші узагальнювальні праці з дослідження розписної кераміки, в яких чільне місце посідає й аттична чорнолакова (Блаватский 1953, с. 31, 52; Книпович 1955, с. 363). Дослідників цікавили не так морфологічні особливості цього посуду, а переважно питання його хронології. Зокрема, значну увагу приділяли зміні якості лакового покриття впродовж часу виробництва такої кераміки, що, разом з морфологією форм, і було покладено в основу її хронології. Нині ці роботи становлять історіографічний інтерес, але вони маркують початок всебічного вивчення аттичної чорнолакової кераміки як окремого різновиду матеріальної культури великого регіону. Оскільки не всі типи аттичного чорнолакового посуду, відомі за розкопками середземноморських пам'яток, були знайдені на території Північного Причорномор'я або представлені цілими формами, саме монографію В.Д. Блаватського, в якій їх подано, слід вважати важливою віхою у вивченні імпоротної кераміки в нашому регіоні.

Тривалий досвід вивчення аттичної чорнолакової кераміки привів дослідників до висновку, що вона становить наймасовішу групу імпортованої кераміки з Афін до міст Північного Причорномор'я — Ольвії, Тіри, Ніконія, Херсонеса, Керкінітіди, а також Боспору. На це традиційно звертають увагу всі, хто опрацьовував цей масовий матеріал, незалежно від того, з якої пам'ятки він походить (Онайко 1966, с. 26; див. також: Вдовиченко, Николаенко 2011, с. 43, 44). Й.Б. Брашинський, розглядаючи торговельні зв'язки Афін з містами Північ-

ного Причорномор'я, наголошував, що, починаючи від кінця VI ст. до н. е., найактивніші зносини з містами Боспору та Ольвією фіксуються з другої половини IV ст. до н. е., на що вказує значна кількість аттичної чорнолакової кераміки того часу (Брашинский 1963, с. 141). Такої ж думки дотримувалася і Ю.І. Козуб (Козуб 1974, с. 40), і вона домінує і нині, хоча й зазнала певних коректив.

У дослідженні аттичного чорнолакового посуду в цей період важливими були праці, в яких охарактеризовано керамічні комплекси міст та поселень і їх основні складові. Вони демонструють певний поступ у дослідженні аттичної чорнолакової кераміки в контексті загального вивчення археології та історії розвитку античних міст, хоча ще не містять детального вивчення саме до цієї категорії матеріалу. У ранніх роботах, у яких так чи інакше розглянуто аттичну чорнолакову кераміку з Північного Причорномор'я, її традиційно представлено в загальних результатах археологічного дослідження міст Боспору та Ольвії. Так, Л.Ф. Силантьєва проаналізувала та надала опис аттичного посуду з некрополя Німфея (Силантьєва 1959, с. 43, 60, 61, 76—79). Нагадаємо також про узагальнювальні, хоча вибіркові, публікації матеріалів розкопок ольвійського теменоса (Леви 1956, с. 60—67; 1964, с. 16). Матеріали з Херсонеса також спеціально не досліджувалися, а аттичну кераміку подано традиційно на дрібномасштабних загальних фото разом з її переліком у звітах без належної атрибуції та датування. Типовий приклад — публікація Г.Д. Беловим матеріалів з елліністичного будинку в Херсонесі, де автор надав фото, зокрема й аттичної чорнолакової кераміки та рисунки лише кількох рибних блюв. Щоправда, описуючи кераміку, дослідник приділив увагу якості лаку як одній з головних прикмет для її датування (Белов 1962, с. 177). Загалом у цей час увага до чорнолакового посуду поступалася публікаціям аттичного імпорту інших різновидів — чорно- та червонофігурного. Тож, за активного залучення до наукового обігу матеріалів з різних пам'яток регіону, брак спеціальних публікацій цієї категорії посуду ставав все відчутнішим.

Важливим рубежем тут можна вважати середину 1970-х рр., коли розпочалося активне вивчення чорнолакового аттичного посуду, що продовжується й нині. Основою цих досліджень є фундаментальні розробки масових матеріалів з Афінської агори (Sparkes, Talcott 1970, с. 1—186). Звісно, за постійного вдосконалення методики розкопок, використання

новітніх технологій фіксації об'єктів і артефактів відбувається й постійне уточнення датувань окремих типів посуду. Та саме відтоді все більше уваги приділялося аттичному чорнолаковому посуду із різних північнопричорноморських центрів і поселень сільських округ. Проте, вивчено його в окремих центрах українерівномірно.

Дослідники Ольвії постійно наголошують про знахідки великої кількості аттичного чорнолакового посуду, представленого різноманітними формами: в передмісті (Козуб 1975, с. 19), в житлових кварталах (Лейпунская 1986, с.36), на Західному теменосі (Русяєва, Назарчук 2006, с. 169—177). Оскільки ці дослідження були націлені на узагальнення результатів про розкопки певних ділянок міста, то цьому завданню була підпорядкована й інформація про чорнолаковий посуд, що обмежувалася найзагальнішою його характеристикою.

На цьому тлі виняток становлять публікації останнього часу. Йдеться, зокрема, про залучення до наукового обігу матеріалів з розкопок Нижнього міста Ольвії, в якій аттичний чорнолаковий імпорт розглянуто відповідно до контекстів, в яких його виявлено, та визначено дати згідно з нинішніми здобутками в хронології. Матеріал подано за періодами: пізня архаїка — кінець VI — початок V ст. до н. е.; класика — V—IV ст. до н. е.; ранній еллінізм — кінець IV — середина III ст. до н. е.; розвинутий еллінізм — друга половина III ст. до н. е.; пізній еллінізм, в якому виділено декілька етапів: II ст. до н. е.; кінець II ст. до н. е. — I ст. до н. е. Для кожного періоду встановлено виникнення нових форм, розвиток їх та припинення існування деяких типів аттичного чорнолакового посуду. Ця робота цінна тим, що має і детальний каталог знахідок з рисунками та фото (Handberg, Peterson 2010, с. 187—197). Проте, в роботі було опубліковано матеріали з окремих комплексів, без залучення масових матеріалів зі всієї ділянки. Слід відзначити й узагальнювальну публікацію матеріалів з північної частини Центрального житлового кварталу. В цьому разі до наукового обігу введено всі матеріали, що походять з культурних нашарувань і комплексів, згідно з усталеною типологією розглянуто форми, декоративні елементи, штампи, уточнено датування окремих форм, наведені статистичні дані щодо типології окремих форм у стратиграфічній колонці, окремо розглянуто штамповані орнаменти (Назарчук 2014, с. 312—356). Саме такий виклад матеріалу, що супроводжується рисунками профілю посуду чи його фраг-

ментів, відповідає нинішнім вимогам вивчення цього, та й будь-якого іншого, посуду.

Щодо публікацій матеріалів з некрополя Ольвії різних періодів його функціонування, то В.М. Скуднова детально описала інвентар з могил архаїчного часу. З-поміж найпоширеніших форм аттичної чорнолакової кераміки дослідниця наголосила на таких як ольпи, скіфоси, сільнички, кіафи, аски, гутуси та фіали, а також виділила групи кіліків і проаналізувала морфологічний розвиток чаш на ніжці (Скуднова 1988, с. 15—19). Натомість Ю.І. Козуб у праці, присвяченій некрополю Ольвії класичного часу, висвітлила основні форми аттичної кераміки цього періоду, яку клали в могили, — кіліки, келихи, скіфоси, сільнички, чаші та гутуси (Козуб 1974, с. 41—59). М. Парович-Пешикан, досліджуючи інвентар поховань з некрополю Ольвії елліністичного часу, виокремила типи столового посуду та наголосила, що з-поміж нього дуже часто трапляється саме аттична чорнолакова кераміка (Парович-Пешикан 1974, с. 69—90).

Водночас автори цих фундаментальних робіт, в яких розглянуто інвентар поховань з некрополя Ольвії, цілеспрямовано не аналізували аттичну чорнолакову кераміку, а розглядали її лише в контексті поховального інвентарю та акцентували увагу на типах посуду, який найчастіше вміщували в могилу, — посуд для пиття вина та спеціальні форми.

Із праць останнього часу відзначимо детальний аналіз аттичного чорнолакового посуду з поселення ольвійської хори Козирка 2 (Данильченко 2000, с. 217—222) та ті, в яких за детального аналізу інвентарю поховань, досліджених Б.В. Фармаковським у 1896 та 1901 рр., обґрунтовані датування виявленої в них чорнолакової кераміки (Журавлев, Ломтадзе 2007, с. 79, 83, 84).

Серед пам'яток Північно-Західного Причорномор'я слід згадати й матеріали з Тіри. Уявлення про поширення аттичного чорнолакового посуду в Тірі можна скласти за публікаціями Т.Л. Самойлової. Вивчаючи торгові зв'язки цього поліса з Афінами на підставі знахідок такої кераміки, дослідниця встановила найпоширеніші типи чорнолакового посуду, що імпортувався до міста. Переважно це посуд для розливу та пиття вина, а також рибні блюда, тобто типовий набір для поселенських пам'яток (Самойлова 1988; 2002, с. 282—287).

Вкрай незадовільна ситуація із вивчення аттичної чорнолакової кераміки в Херсонесі змінилася лише в останні півтора десятиліття. У

публікації керамічного комплексу з ділянки «Базиліка 1935 р.» С.В. Ушаков приділив увагу й аттичній чорнолаковій кераміці — констатував численність такого посуду та перерахував найпоширеніші його форми (сільнички, миски, чаші), а також вказав на морфологічні їх особливості. Зокрема, виокремлено чорнолакову розписну кераміку в стилі «західного схилу Афіньської агори» (Ушаков 2010, с. 7—26). Слід згадати й інші публікації окремих знахідок з Херсонеса (Рыжова 2004, с. 196—202), а також ті, в яких проаналізовано розписну кераміку з раніших розкопок хори Херсонеса, зокрема й аттичної чорнолакової (Вдовиченко, Николаєнко 2011). У них детально описані рідкісні, а також масові знахідки аттичного посуду — чорнолакові кратери, канфари та чаші з накладним орнаментом.

Спеціальне монографічне дослідження імпортової та місцевої чорнолакової кераміки з пам'яток Північно-Західної Таврики здійснила Т.В. Єгорова. Дослідниця приділила значну увагу історії вивчення цього джерела, а також висвітлила способи виготовлення і встановила типи знайденої там аттичної чорнолакової кераміки (Єгорова 2009). Ця робота відзначається чіткою типологією, завдяки чому масовий матеріал постає надійним джерелом для вирішення різних проблем: статистичні показники уможливають по-новому розв'язувати питання постачання столового посуду цього виду на хору, а нинішні методи датування із залученням широкого кола аналогій роблять його надійним хроноіндикатором для вузького датування певних будівельних періодів. Ще одна праця дослідниці присвячена масовим керамічним знахідкам з городища Чайка (Єгорова 2014).

Матеріалам з некрополя Херсонеса присвячено чимало спеціальних і загальних робіт. Більшість дослідників традиційно вказує на значну кількість аттичного чорнолакового посуду в супроводі поховань. Г.Д. Белов, досліджуючи некрополь Херсонеса класичного та елліністичного часів, навів типологію основних форм чорнолакового посуду за морфологічними ознаками (Белов 1976, с. 115—118). Знахідки такого посуду із некрополя Херсонеса до римського часу опрацював, згідно з нинішніми вимогами, Р.В. Стоянов. Автор детально описав морфологічні особливості посуду та різноманітні штамповані орнаменти, а головне, правильно встановив, принаймні, час його виготовлення. Все це суттєво допомогло уточнити хронологію поховань некрополя раннього часу (Стоянов 2007, с. 245—282).

С.Ю. Монахов та Є.Я. Рогов детально описали керамічні комплекси некрополя поселення херсонеської хори Панське I в Західній Тавриці. Хоча чорнолаковий посуд там численний, дослідники спеціально не зупинялися на ньому, а розглянули лише в контексті поховального інвентарю (Монахов, Рогов 1990, с. 129). Значно більше уваги приділили аттичній чорнолаковій кераміці Є.Я. Рогов та І.В. Тункіна у статті, присвяченій розписному та чорнолаковому посуду з некрополя Панське I (Рогов, Тункіна 1985, с. 159—175), а згодом Є.Я. Рогов — у монографії.

Є.Я. Рогов розділив посуд кінця V—IV ст. до н. е. за функціональним призначенням: для пиття, олії та ін., а також одразу наголосив, що аттичній чорнолаковій кераміці належить чільне місце в датуванні поховань, приділивши цьому питанню окремий розділ (Рогов 2011). Розглянуто такі типи посуду як лекіфи, кіліки, канфари, одноручні чаші, скіфоси та ойнохої, тобто ті типи, що найчастіше трапляються в могилах. Кожний тип автор розділив на групи та датував згідно з хронологією посуду з Афіньської агори. Особливу увагу приділено лекіфам як провідній складовій керамічного супроводу. Дослідник склав детальний каталог знахідок, зокрема й аттичної чорнолакової кераміки. Слід наголосити, що ця робота відрізняється не лише рисунками посуду, а й штампованого та різьбленого орнаменту, що суттєво полегшує аналіз цього матеріалу. З-поміж головних висновків автора відзначимо той, що типи посуду з Північного Причорномор'я виходять за межі знайденого на Афіньській агорі, що є фундаментальним орієнтиром для його впорядкування (Рогов 2011, с. 23, 135—137, 141).

На тлі Херсонеса спеціальних робіт з вивчення чорнолакової кераміки міст Боспору небагато, і це, передовсім, публікації матеріалів некрополів. До таких належать праці, присвячені некрополю Німфею (Грач 1999, с. 221—223; Аветиков 2007, с. 8—11), в яких серед інвентарю згадана й аттична чорнолакова кераміка. Це стосується і публікації матеріалів некрополя Тірамби, в якій наголошено на поодиноких знахідках аттичного чорнолакового посуду та надано його фото (Коровина 1987, с. 13).

Натомість К. Домжальський і Д.Є. Чистов детально охарактеризували аттичну чорнолакову кераміку з ділянки «Н» у Німфею. Дослідники розглянули за періодами кожний будівельний комплекс і з-поміж знахідок наголосили також на аттичній чорнолаковій кераміці. Скориставшись типологією посуду з Афіньської

агори, вони визначили основні його типи, знайдені на різних ділянках Німфею. Найбільша кількість належить до посуду відкритого типу — чаші, кіліки, канфароподібні кіліки, сільнички та ін. Вичерпно описано морфологічні особливості кераміки та обґрунтовано її датування. Також слід відзначити дослідження С.О. Данильченко, присвячені чорнолаковому посуду із святилища Деметри в Німфею та з Єлизаветівського городища на Дону (Данильченко 1999, с. 173—176; 2002, с. 121—129; 2007, с. 124—126), в яких детально описано та проілюстровано посуд. Нині розпочато також комплексне дослідження аттичної чорнолакової кераміки із Пантикапея, що тривалий час залишалася поза увагою (Егорова 2013, с. 166—171).

Попри появу фундаментальних розробок, ще й дотепер певна кількість праць зводиться до вказівок про наявність чорнолакової кераміки у складі поховального супроводу (якщо йдеться про матеріали з некрополів) та опису її морфологічних особливостей, встановлення дати виготовлення. Менше спостерігаємо праць, в яких приділено увагу саме цій категорії посуду та вказано не лише її типи, але й суттєво уточнено датування окремих типів посуду в контексті інших матеріалів, на ґрунті чого зроблено спроби ширших історичних ви-

сноків стосовно динаміки торгівельно-економічних зносин певного центру з Аттикою. Відтак, нагальним завданням є подальше вивчення аттичного чорнолакового посуду з боку нинішніх можливостей хронології, на підставі якої можна провадити подальші хронологічні розробки й гончарного посуду інших видів, зокрема й того, який неможливо «вузько» продатувати.

Отже, попри те, що аттичну чорнолакову кераміку з античних міст Північного Причорномор'я досліджують уже майже півтора століття, вивчено її в окремих регіонах неоднаково. Останнім часом найкраще вивчено матеріали з пам'яток Західної Таврики, Херсонеса та з поселень його хори, що активно вводяться до наукового обігу, зокрема у вигляді узагальнювальних праць. Вирівнюється й ситуація з вивченням цього посуду із міст, некрополів і сільських поселень Боспору. На цьому тлі матеріали із Ольвії також потребують аналізу та залучення до наукового обігу на рівні нинішніх знань, оскільки враження про аттичний чорнолаковий імпорт з цієї пам'ятки можна скласти лише за матеріалами з двох розкопів. Тож ольвійська колекція аттичного чорнолакового посуду досі найменше відома серед пам'яток Північного Причорномор'я.

Аветиков А.А. Охранные работы на некрополе Нимфея // Археологические исследования в Крыму 1995 год. — Симферополь, 2007. — С. 8—11.

Белов Г.Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—36 гг. — Севастополь, 1938.

Белов Г.Д. Эллинистический дом в Херсонесе // ТГЭ. — 1962. — 7. — С. 143—182.

Белов Г.Д. Керамика конца 5—4 вв. до н. э. из некрополя Херсонеса // ТГЭ. — 1976. — XVII. — С. 112—122.

Блаватский В.Д. История античной расписной керамики. — М., 1953.

Брашинский И.А. Афины и Северное Причерноморье в VI—II вв. до н. э. — М., 1963.

Вдовиченко И.И. Античные расписные вазы в Северном Причерноморье. — Симферополь, 2008.

Вдовиченко И.И., Николаенко Г.М. Античная расписная керамика с хоры Херсонеса Таврического. — Севастополь, 2011 (ХСб. — XVI).

Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949.

Гайдукевич В.Ф., Леви Е.И., Прушевская Е.О. Раскопки северной и западной части Мирмекии // МИА. — 1941. — 4. — С. 110—148.

Грач Н.Л. Некрополь Нимфея. — СПб., 1999.

Данильченко С.А. Чернолаковая керамика боспорских колоний Елизаветинского городища // БФ: греческая культура на периферии античного мира. — СПб., 1999. — С. 173—176.

Данильченко С.А. Чернолаковая аттическая керамика поселения Козырка II // ΣΥΣΤΙΤΙΑ. Сборник памяти Ю.В. Андреева. — СПб., 2000. — С. 217—222.

Данильченко С.А. Чернолаковая керамика из нимфейского святилища Деметры // БФ: Погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — Ч. 1. — С. 121—129.

Данильченко С.А. Чернолаковый кратер из святилища Деметры (Нимфей) // БФ: Сакральный смысл региона, памятников, находок. — СПб., 2007. — С. 124—126.

Егорова Т.Е. Чернолаковая керамика IV—II вв. до н. э. с памятников Северо-Западного Крыма. — М., 2009.

Егорова Т.Е. О чернолаковом импорте в Пантикапее в VI—II вв. до н. э. // БФ. Греки и варвары на евразийском перекрестке. — СПб., 2013. — С. 166—171.

- Егорова Т.Е.* Новая раннеэллинистическая усадьба на городище «Чайка» и ее место в структуре поселения // *Stratum plus*. — 2014. — № 3. — С. 303—323.
- Журавлев Д.В., Ломтадзе Г.А.* Керамические комплексы эллинистического некрополя Ольвии // *Археология*. — 2007. — № 1. — С. 78—90.
- Книпович Т.Н.* Художественная керамика в городах Северного Причерноморья. // *Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры*. — М.; Л., 1955. — С. 165—190.
- Книпович Т.Н., Славин Л.М.* Раскопки юго-западной части Тиритаки // *МИА*. — 1941. — 4. — С. 37—60.
- Козуб Ю.И.* Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. э. — К., 1974.
- Козуб Ю.И.* Древнейшее святилище Ольвии // *Ольвия*. — К., 1975. — С. 139—163.
- Коровина А.К.* Раскопки некрополя Тирамбы (1966—1970) // *СГМИИ*. — 1987. — 8 — С. 3—71.
- Косцюшко-Валюжинич К.К.* Раскопки в Херсонесе // *ОАК* за 1903 г. — 1906. — С. 20—43.
- Косцюшко-Валюжинич К.К.* Раскопки в Херсонесе // *ОАК* за 1908 г. — 1912. — С. 93—108.
- Леви Е.И.* Привозная греческая керамика из раскопок Ольвии в 1935, 1936 гг. // *Ольвия*. — К., 1940. — Т. 1. — С. 105—126.
- Леви Е.И.* Ольвийская агора // *МИА*. — 1956. — 50. — С. 35—119.
- Леви Е.И.* Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры (1951—1960) // *Ольвия. Теменос и агора*. — М.; Л., 1964. — С. 131—175.
- Лейпунская Н.А.* Жилой район Ольвии к юго-западу от агоры (1972—1977) // *Ольвия и ее округа*. — К., 1986. — С. 29—37.
- Мальмберг В.К.* Описание классических древностей, найденных в Херсонесе в 1888—1889 гг. // *МАР*. — 1892. — 7. — С. 3—31.
- Монахов С.Ю., Рогов Е.Я.* Керамические комплексы некрополя Панское I // *АМА*. — 1990. — 8. — С. 122—151.
- Назарчук В.И.* Чернолаковая керамика // *Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А. и др. Жилые дома Центрального квартала Ольвии*. — Симферополь; Керчь, 2014. — С. 312—356. (МАИЭТ. — Suppl. 13).
- Онайко Н.А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. — М., 1966.
- ОАК* за 1896 г. — СПб., 1898.
- ОАК* за 1900 г. — СПб., 1902.
- Парович-Пешикан М.* Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.
- Рыжова Л.А.* Два редких чернолаковых сосуда с накладным орнаментом из Херсонеса // *Хсб*. — 2004. — XIII. — С. 196—202.
- Рогов Е.Я.* Некрополь Панское I в Северо-Западном Крыму. — Симферополь, 2011. (МАИЭТ. — Suppl. 10).
- Рогов Е.Я., Тункина И.В.* Расписная и чернолаковая керамика из некрополя Панское-1 // *Археологические вести*. — 1985. — 5. — С. 159—175.
- Русяева А.С., Назарчук В.И.* Аттическая керамика // *Древнейший теменос Ольвии Понтийской* — Симферополь, 2006. — С. 169—177. (МАИЭТ. — Suppl. 2).
- Самойлова Т.Л.* Тира в VI—I вв. до н. э. — К., 1988.
- Самойлова Т.Л.* Импортная керамика эллинистического времени из Тире и основные направления торговли с центрами Средиземноморья // *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V век н. э.)*. Тез. докл. науч. конф. — Тирасполь, 2002. — С. 282—287.
- Силантьева Л.Ф.* Некрополь Нимфея // *Некрополи некоторых Боспорских городов*. — М., 1959. — С. 18—45 (МИА. — 69).
- Скуднова В.М.* Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988.
- Стоянов Р.В.* Расписная и чернолаковая столовая керамика из некрополя Херсонеса Таврического V—I вв. до н. э. // *БИ*. — 2005. — 8. — С. 39—52.
- Стоянов Р.В.* Комплекс керамики второй четверти IV — середины III вв. до н. э. из северо-восточного района Херсонеса Таврического // *Hypoboreus*. — 2007. — Vol. XIII. — Fasc. 1/2. — С. 245—282.
- Ушаков С.В.* Керамический комплекс Херсонеса Таврического (по материалам работ BSP- Причерноморского проекта у «Базилики 1935 г.») // *МАИАСК*. — 2010. — 2. — С. 7—26.
- Фармаковский Б.В.* Раскопки в Ольвии // *ОАК* за 1902 г. — СПб., 1904. — С. 2—27.
- Фармаковский Б.В.* Раскопки в Ольвии // *ОАК* за 1906 г. — СПб., 1909. — С. 1—50.
- Фармаковский Б.В.* Памятники античной культуры, найденные в России. IV. // *ИАК*. — Пг., 1911. — 42. — С. 134—143.
- Фармаковский Б.В.* Раскопки в Ольвии // *ОАК* за 1913—1915 годы. — Пг., 1918. — С. 1—51.
- Фармаковский Б.В.* Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г. // *СГАИМК*. — 1925. — 1. — С. 143—192.

- Фармаковский Б.В.* Розкопування Ольвії р. 1926. Звіт. — Одеса, 1929.
- Шкорпил В.В.* Раскопки в Керчи // ОАК за 1902 г. — СПб., 1904. — С. 47—59.
- Шкорпил В.В.* Раскопки в Керчи // ОАК за 1907 г. — СПб., 1910. — С. 75—83.
- Handberg S., Peterson J.H.* Black-glossed pottery // The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century A.D. — Aarhus, 2010. — P. 187—196.
- Sparkes B.A., Talcott L.* Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C. — Princeton, 1970. (The Athenian Agora. XII).

Надійшла 29.01.2015

И.А. Чечулина

К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ АТТИЧЕСКОЙ ЧЕРНОЛАКОВОЙ КЕРАМИКИ ИЗ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В статье проанализированы работы отечественных исследователей, посвященные аттической чернолаковой керамике из античных центров Северного Причерноморья. Исследование аттической чернолаковой керамики разделено на три этапа: рубеж XIX—XX вв. — до начала 1940-х гг. — начало изучения посуды этого вида, описание материалов; 1950—70-е гг. — появление работ с детальной датировкой, комплексное исследование керамики; с 1970-х гг. — составление типологий и классификаций.

К первому этапу относятся отчеты, публикации материалов из раскопок, где порой авторы уделяли внимание и чернолаковой керамике, работы в основном носят описательный характер, редко встречаются фотографии и рисунки. С 1920-х гг. публикуются массовые находки чернолаковой посуды не только с некрополей, но и из раскопок поселений. На втором этапе появляются первые обобщающие труды, посвященные расписной керамике, где значительное место занимает чернолаковая посуда. Больше внимания исследователи уделяют хронологии, изменению морфологии форм, качеству лака. Значительную роль на этом этапе играют труды, характеризующие керамические комплексы поселений.

Современный этап исследования аттической чернолаковой керамики знаменуют фундаментальные разработки массовых материалов Афинской агоры в середине 1970-х гг. Все больше внимания уделяется аттической чернолаковой керамике, как основному датирующему критерию. Рассматриваются коллекции материалов из поселений, составляются каталоги. Работы, посвященные аттической чернолаковой керамике из городов Северного Причерноморья разделены на: работы по исследованию городищ, поселений и некрополей. Среди исследований некрополей много таких, где среди всего инвентаря вовсе не выделяют чернолаковую керамику. Особое внимание привлекают работы, где приводится типология этой посуды определенных видов.

I.O. Chechulina

TO THE HISTORY OF RESEARCH OF ATTIC BLACK-GLAZED POTTERY FROM THE NORTH COAST OF THE BLACK SEA

The main works by homeland researchers on Attic black-glazed pottery from the Ancient Greek centres on the north coast of the Black Sea are analyzed in the article. The study of Attic black-glazed ware is divided into three stages: from the edge of the 19th and the 20th centuries to the early 1940-s, the beginning of the research of this type of pottery and the description of archaeological materials; the 1950s—1970s, the appearance of works with detailed dating and apprehensive pottery research; since the 1970-s, the development of typologies and classifications.

The first stage includes reports and publications of materials from the excavations, in which the authors sometimes paid attention to the black-glazed pottery, and which were descriptive with occasional photographs and drawings. Since the 1920-s, there were published bulk finds of black-glazed pottery not only from necropolei, but also from the excavations at settlements. At the second stage, the first generalizing works appeared in which black-glazed pottery played a significant role. The researchers paid more attention to the chronology, the changes in forms morphology, and glaze quality. At this stage, works characterizing ceramic assemblages of settlements become playing a significant role.

The current stage of black-glazed pottery research is marked by fundamental developments of archaeological bulk material from the Athenian agora made in the mid 1970-s. More attention is devoted to black-glazed pottery as the main dating criterion. Collections of materials from settlements are discussed and the catalogues are made. The works devoted to Attic black-glazed pottery from the ancient cities of the north coast of the Black Sea are divided into the following groups: research at the hill-forts, settlements, and necropoleis. Among the necropoleis studies, there are many in which the black-glazed pottery is not separated among other inventory at all. Special attention is drawn to the works that provide the typology of certain types of this ware.

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ПОХОВАНЬ СКІФСЬКИХ НОМАРХІВ

Аналізуючи особливості соціальної структури скіфського суспільства автор приходять до висновку, що на даному етапі наукового знання визначити поховання скіфських номархів серед великого масиву курганів скіфської аристократії неможливо.

К л ю ч о в і с л о в а: кургани, надмогильні споруди, тричленний поділ скіфської орди, удільно-лествична система, ранньофеодальні утворення, номи, номархи.

Перш ніж розглядати поставлене нами питання, необхідно, хоча б у загальному вигляді зупинитися на характеристиці суспільного ладу скіфів.

Відразу ж необхідно зазначити, що дана проблема завжди була і є предметом жвавих дискусій. Багато в чому ці суперечки зумовлювалися не тільки потребами наукового розвитку, але й, на жаль, і тими ідеологічними догмами, які панували в той або інший час.

Мабуть найбільш вільним, завдяки відсутності тиску яких-небудь сталих схем, був у цьому питанні основоположник сучасного скіфознавства М.І. Ростовцев, погляди якого донині помітно впливають на сучасне осмислення скіфської історії.

Саме М.І. Ростовцев, розглядаючи характеристику скіфського суспільства у своїй відомій роботі, виданій в 1918 р. і перевиданій в 2002 р. (Ростовцев 1918; 2002) помітив значну подібність його структури до структури Хозарського каганату і Золотої Орди, що дозволило трактувати його як військово-феодальну державу (Ростовцев 2002, с. 37—39).

Дійсно, сама система організації скіфської орди (розподіл Скифії, на чолі якої стояв верховний цар, на три царства, які, у свою чергу, ділилися на номи) зовні досить нагадує феодальну. Якщо вона й відрізнялася від феодального суспільства в його класичному вигляді (що, у принципі, само собою досить розмите визначення), заслуга М.І. Ростовцева, безсумнівно, полягає в тому, що він першим підкреслив своєрідність устрою скіфського суспільства порівняно з іншими, більш відомими на той час державними утвореннями давнини — насамперед, грецькими полісами й Римом. Треба зазначити, що у наші часи, з появою в історичній науці й соціології такого поняття як «прафеодальне суспільство» або «ранньофео-

дальне суспільство», висновки М.І. Ростовцева виглядають досить актуальними.

Однак із встановленням радянської влади єдиною правильною у вітчизняній скіфології була визнана марксистсько-ленінська теорія розвитку суспільства, що передбачає стадіальний його розвиток, заснований на еволюції системи виробничих відносин.

Природно, порівнювати суспільний лад скіфів з феодальним стало вже неможливо за визначенням, оскільки це ніяк не вписувалося в прокрустово ложе п'яти послідовних суспільно-економічних формацій. Тому вибір для вчених того часу був невеликий — трактувати скіфське суспільство як первіснообщинне на стадії його розкладу («військова демократія») або ж як рабовласницьке.

Якщо до першого погляду схилилися у своїх працях С.А. Семенов-Зусер (Семенов-Зусер 1931), В. Равдонікас (Равдоникас 1932, с. 5 сл.), С.О. Жебелева (Жебелев 1953, с. 87 сл.), то до другого — такі відомі вчені як О.П. Смирнов (Смирнов 1966, с. 59), Б.М. Граков (Граков 1950), О.І. Тереножкін (Тереножкин 1966), у якійсь мірі — М.І. Артамонов (Артамонов 1972, с. 62; 1974, с. 143).

Однак прихильники другого погляду порізно визначали час формування скіфської рабовласницької держави. О.І. Тереножкін вважав, що вона почала сформуватися вже в період передньоазіатських походів і остаточно оформилася в VI ст. до н. е., Б.М. Граков відносив початок такого процесу до кінця V ст. до н. е., а остаточне його завершення пов'язував з епохою Атея. М.І. Артамонов шукав джерела скіфської державності в історії пізньоскіфського царства в Криму.

Як відомо, в 50—70 рр. XX ст. серед радянських істориків розгорнулася широка дискусія щодо азіатського способу виробництва (Никифоров 1975, с. 6—12), яка призвела до значної лібералізації підходів щодо усталених раніше

схем. Не можна не зазначити, що радянські історики, змушені корегувати свої висновки з тим або іншим положенням марксизму, розпочали свою дискусію під «захисною парасолькою» роботи К. Маркса, яка багато в чому дійсно випереджала свій час і була присвячена формам, які передували капіталістичному виробництву (<http://www.marxism-leninism.pagod.ru/Library/Marx/Marx3.htm>). У ній згадувалася й окрема «азіатська» форма власності. В іншій роботі — «К критике политической экономии», К. Маркс пише, що, загалом, азіатський, античний, феодальний і сучасний, буржуазний, способи виробництва можна позначити як прогресивні етапи економічної суспільної формації (Маркс 1959, с. 7).

На жаль, надалі «теоретики марксизму» значно спростили лінію розвитку суспільства, накреслили К. Марксом, звівши її до зовні простої «п'ятичленки», виключивши, тим самим, багатоваріантність історичного розвитку.

Яскравим прикладом нових віянь стали роботи відомого історика Л.С. Васильєва, зокрема його стаття про вождівство як протодержавне утворення (Васильєв 1981).

За його визначенням (Васильєв 1981, с. 175), вождівство або чіфдом — це структура, що заснована на принципах конічного клану, очолювана сакралізованим лідером і знайома із соціальною стратифікацією. На відміну від держави, ця структура позбавлена ще легалізованого примусу і насильства. Її головною функцією є адміністративно-економічна.

Перебіг цієї дискусії позначився й на розвитку скіфознавства. Під впливом робіт Б.Д. Шелова (Шелов 1972) і А.М. Хазанова (Хазанов 1972), як прямо пише про це О.І. Тереножкін, він вже у 1977 р. (Тереножкін 1977) визнав помилковими свої колишні погляди й охарактеризував скіфське суспільство як ранньокласове.

Яким же було ранньокласове скіфське суспільство?

У цьому зв'язку необхідно коротко зупинитися на частці рабства в соціально-економічній структурі скіфського суспільства. Єдиним достовірним джерелом, що підтверджує наявність у скіфів інституту рабства, є розповідь Геродота (IV, 2) про якихось сліпих рабів (згадування про їхню сліпоту є, імовірно, неправильним трактуванням інформації, викладеної його скіфськими співрозмовниками), які доїли кобилиць. Іншими словами, тут ідеться про суто патріархальне рабство.

Суперечить тезі про широке поширення рабства й сюжет про вбивство скіфами кожно-

го сотого бранця (Herod. IV, 62), тобто потенційного раба. Це цілком зрозуміло — адже навіть можливості «експорту» рабів були на той час досить обмеженими. За спостереженням Ю.В. Павленко (Павленко 1990), велику потребу в невольниках відчували лише ті грецькі поліси, економіка яких орієнтувалася на зовнішній ринок (Милет, Самос, Афіни та ін.). Водночас в давньогрецькому світі переважало дрібне селянське виробництво, яке у великій кількості рабів не було зацікавлене.

Однак, ґрунтуючись на даних про застосування рабської праці у середньовічних кочовиків, О.І. Тереножкін вважав (Тереножкін 1977, с. 18), що рабство у скіфів могло бути більше поширене, ніж про це свідчать писемні джерела. Водночас раби могли використовуватися не тільки в домашньому, але й у скотарському господарстві.

Таким чином, у скіфів, за О.І. Тереножкіним, очевидно простежується співіснування двох устроїв — феодального, що пронизував усі ієрархічні рівні власне скіфського суспільства від верховного владики до рядового номада, і рабовласницького, що базувався на підневільній праці, де використовувалися як раби полонені супротивники.

Усе це нагадує феодально-рабовласницький устрій, який Л.С. Васильєв і І.А. Стучевський (Васильєв, Стучевський 1966) виділили як одну з форм докапіталістичних суспільств. Подібні погляди мав і О.І. Тереножкін (Тереножкін 1977, с. 25).

На нашу думку, скіфське суспільство було ближчим до ранньофеодального, яке відрізнялося багатоукладністю (Гуревич 2007, с. 196—197). Втім, як справедливо зазначили Л.С. Васильєв і І.А. Стучевський у дискусії про моделі і еволюції докапіталістичних суспільств, комбінація рабовласницького й феодального устроїв у різних ситуаціях була неоднаковою (Васильєв, Стучевський 1966, с. 87). На наш погляд, у скіфському суспільстві явно превалював феодальний устрій.

Як і інші подібні суспільні організації, воно ускладнювалося пережитками родоплемінного ладу (наприклад, заснована на вигаданій кривній спорідненості усіх скіфів родоплемінна структура скіфської орди) і елементами рабовласництва.

Ранньофеодальний устрій у скіфів ґрунтувався, насамперед, на комбінації колективної власності на землю із приватною власністю на худобу (Бунятян 1984; 1985), що зумовлювало особисту незалежність кожного члена суспіль-

ства, у тому числі й рядових общинників, здатних самостійно господарювати. Як свідчать етнографічні дані, для цього середня кочова родина повинна була мати близько 20—25 голів худоби в умовному перерахунку на коней (Масанов 1995, с. 39).

Природно, прошарок рядових общинників не був однорідним у майновому сенсі (Бунятян 1985а, с. 91—97). На одному його полюсі перебував нечисленний, судячи з археологічних даних, прошарок безкінних скіфів, які не мали навіть кибитки (Схолии к комедиям Аристофана, ст. 941) — чи то раби, прийняті до складу патріархальної родини, чи то рядові общинники, що втратили з якихось причин своє майно. На протилежному полюсі перебувала найбільш заможна й також досить незначна частина рядових скіфів, які наближалися за своїми статками до скіфської знаті. Цілком імовірно, ними були очільники скіфських родів і, відповідно, поводити родових військових підрозділів, або глави великих родин¹, що склалися з двох—трьох поколінь та їх численних слуг, до яких входили бідні родичі та домашні раби.

Загал рядових скіфів складався з «восьминогих» Лукіана (Скиф и гость, 1), тобто власників кибитки, пари волів і певної кількості худоби, необхідної для нормального існування родини.

Однак усі скіфи, незалежно від їхнього майнового стану, були, насамперед, воїнами — предмети озброєння, хоча б їхній мінімальний набір з вістер стріл, виявлено в 97,4 % скіфських чоловічих поховань (Бунятян 1985а, с. 92). Це давало їм відносну особисту свободу, обмежену, однак, потребами всієї кочової спільноти.

Вершину скіфської піраміди посідали верховний цар і його найближчі сподвижники з числа вищої скіфської аристократії. Серед них були царі двох менш значних царств² і володарі номів, під якими, імовірно, слід розуміти великі військово-племенні підрозділи скіфської орди. Усі вони, мабуть, були пов'язані своїм походженням із правлячим родом.

¹ За С.О. Плетньовою (Плетнева 2010, с. 139) у половців такі родини — «кош» чи «аїл», не були рівновеликими за численністю та багатством. Залежно від низки економічних та позаекономічних причин (зокрема від ступеня знатності родини) усі вони знаходилися на різних шаблях ієрархічної драбини. У деяких випадках глава такої родини наближався за своїм соціальним та майновим станом до глави роду.

² Вірогідно, три «царства», на котрі поділялася скіфська орда, можна досить умовно порівняти з улусами більш пізніх монголо- і тюркомовних кочовиків.

Створення тричленної адміністративно-військової структури Скіфії (два «крила» і «центр» або, як позначив Геродот (Herod., IV, 62; IV, 120) зрозумілішими грекам термінами — три царства-басилеї, одне з яких — «велике»), було пов'язане, відповідно до скіфської етногенетичної легенди (версія Г—1 за Д.С. Раєвським) з іменем Колоксія, що розділив Скіфію між трьома синами. Тим самим сакралізувалася сама існуюча система, оскільки Колоксай символізував на космологічному рівні одну зі сфер світобудови (Грантовский 1960, с. 9), а сам тричленний розподіл Скіфії був втіленням на соціально-політичному рівні ідеальної тричленної моделі світу (Раевский 1977, с. 72).

Практично ж у скіфів, як і у інших кочовиків, поштовхом до формування тріадної військово-політичної організації був розклад первіснообщинних відносин, виділення знатних і правлячих родів.

У кочових суспільствах з їхньою характерною, організованою за родоплеменним принципом, структурою, за такою ж схемою будувалися відносини панування й залежності між родовою знаттю й рядовими членами общини. При цьому слабшим племенам приділялося особливе місце — як правило «ліве крило» — у рамках вже відносно єдиної родоплеменної структури кочового союзу. Так формувалася основа — два нерівноправні «крила» майбутньої тріадної організації. На відміну від останньої, така організація одержала назву «дуальної». Формування тричленної організації на основі дуальної відбувалося в момент завоювання кочовиками нових груп населення — у випадку зі скіфами йдеться про кіммерійців. З виділенням «центру», цієї найбільш привілейованої частини кочового суспільства, тріадна організація остаточно оформлювалася й ставала знаряддям панування правлячої верхівки («центру»), яка опиралася на «природних» підданих (зазвичай, «праве крило» нової орди), над тільки не підкореними групами населення, об'єднаних у «лівому крилі» нової військово-політичної організації (Карагодин 1984, с. 26—34).

Водночас праве крило виконувало функцію постійного війська, ліве — військового ополчення, а центр — органу військово-політичної влади (Стратанович 1974). На нашу думку (Мурзин 2014, с. 81—82), «центр» або «головне царство» на чолі з верховним царем скіфської орди становили царські скіфи, праве «крило» їхні «природні» піддані — скіфи-кочовики, а ліве крило — нащадки підкорених кіммерійців, за яких ми вважаємо скіфів-ґеорґої. У цьому зв'язку важливим

є погляд видатного іраніста В.І. Абаєва (Дискуссионные проблемы... 1980, с. 102—130), який запропонував скіфів-*γεωργοί* вважати не «скіфіми-землеробами» як перекладався цей термін раніше з давньогрецької мови, а розуміти як огречену назву скіфів-«gau-vağa», тобто тих, що розводять скот. Крім того слід зауважити, що царські скіфи, скіфи-кочовики і скіфи-*γεωργοί*, вірогідно, мали власну досить складну родоплемінну структуру — щось на кшталт родоплемінної структури трьох казахських жузів — «*Уш Алаш*» (Масанов 1995, с. 55—64), родоначальниками котрих були три сини Алаш—хана, міфічного прабатька казахського народу (Валиханов 1985, с. 308). Саме такі племінні угруповання, що входили до складу трьох скіфських «царств», імовірно, і слід вважати Геродотовими номами.

Якщо зі стратифікацією курганних поховань рядових скіфів, як ми зазначали раніше, нині особливих проблем не виникає, то з виділенням серед курганних пам'яток скіфської аристократії курганів того або іншого рангу справа набагато складніша.

Для прикладу візьмемо пам'ятки кінця V — IV ст. до н. е., досліджені на території Північного Причорномор'я, тобто пам'ятки епохи найвищого розквіту північнопричорноморської Скіфії.

У свій час Б.М. Мозолевський (Мозолевський 1979, с. 152, 157, табл. IV) розділив кургани скіфської знаті на чотири групи залежно від висоти курганного насипу, зазначивши, що ранг похованих у них осіб не можливо визначити лише за цією ознакою.

Г.М. Курочкін (Курочкин 1980) запропонував розширити список ознак, що визначають ранг осіб, похованих у курганах кочової аристократії. До нього він включив: трудові витрати при спорудженні поховальних комплексів; кількість супровідних людських поховань; кількість супровідних кінських поховань; багатство поховального інвентарю, а саме кількість виробів із коштовних металів.

Безумовно, усі ці моменти (крім «багатства інвентарю») знайшли своє відображення при аналізі найвідоміших поховань скіфської знаті, наприклад кургану Чортотлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 144).

Разом з тим, не можна погодитися з Ю.В. Болтриком, який зводить проблему ранжування курганів вищої скіфської аристократії практично лише до порівняння працездатності на спорудження курганного насипу (Болтрик 2004; 2013, с. 199). По суті, такий підхід практично не відрізняється від бачення Б.М. Мозолев-

ського — адже абсолютно зрозуміло, що чим вищим був насип, тим більше праці було витрачено на його зведення.

При цьому дослідник (Болтрик 2004, с. 88) на підставі обсягів курганних насипів виділив кілька категорій курганів вищої скіфської аристократії: 1) кургани верховних царів (117—82 тис. м³); 2) кургани членів царської родини (?) (40—36 тис. м³); 3) родичів царя (?) (13—11 тис. м³); 4) ковпаконосців³ «першого рівня» (7,7—6,6 тис. м³); 5) ковпаконосців «другого рівня» (4,2—2,4 тис. м³). Потім Ю.В. Болтрик висловив думку про те, що кожному рангу відповідала певна кількість візків матеріалу для зведення насипу, більше того, на його думку, мало місце державне регулювання рівня поховальних почестей залежно від соціального рангу померлих (Болтрик 2004, с. 86, 89)⁴.

Тим часом, так зв. «**курганні насипи**» були досить складними архітектурними спорудами. Ця теза не викликає зараз ніяких заперечень. Докладніше продемонструємо це на прикладі кургану Чортотлик.

Основним матеріалом, використаним при його зведенні, були пластини дерну. За спостереженням німецьких палеогрунтознавців М. Кламма, Г. Фіброка й Б. Мейера (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 306) для його будівництва знадобилося б 70 тис. м³ ґрунту, тобто трохи менше, ніж припускав Ю.В. Болтрик. Це означає, що із цією метою був зрізаний дерен на площі близько 35 га, причому його брали в безпосередній близькості від кургану, що будувався. Споруду з дерну було укріплено трьома концентричними клиновидними прошарка-

³ За Лукіаном (Лукиан. Скиф или гость, 1) — *πλοφόριχοι* (пілофорів) — тобто тих, хто носить особливий головний убір, що у вільному перекладі може означати «ковпаконосців». Проте гостроконечні повстяні шапки, як свідчать матеріали торевтики та образотворчого мистецтва, були притаманні всім кочовикам Великого Степу у скіфські часи. Імовірно, тут ідеться про осіб, традиційні убори яких доповнювалися особливим декором. Унікальним у цьому сенсі є головний убір «Золотої людини» з кургану Іссик (Акишев 1978, с. 43—46). Проте, як слушно зауважив А.М. Хазанов (Хазанов 1975, с. 181), ми не знаємо, ідеться у розповіді щодо пілофорів про всю скіфську аристократію, чи про якусь її частину.

⁴ Ми не бажаємо проводити недоречні аналогії, проте чітка регламентація поховальних почестей представникам скіфської знаті, яку запропонував Ю.В. Болтрик, мимоволі викликає у пам'яті асоціації з набагато пізнішими радянськими традиціями — когось з державних і партійних діячів належало ховати на Новодівочому кладовищі, когось — у Кремлівській стіні, когось — біля Кремлівської стіни, а в виключних випадках тіла поміщали в Мавзолей.

ми, які звужувалися до верху. Вони склалися з ґрунту того ж походження, що був утрамбований або втоптаний у зволоженому стані для надання йому необхідної твердості.

Природно, для подібного будівництва залучалося багато людей. Ми не знаємо, та й чи ледь довідаємося точну їхню кількість, однак можемо припустити, що були задіяні представники всіх великих підрозділів скіфської орди, об'єднані під владою великого царя Скіфії, похованого в Центральній гробниці Чортomlaка.

Такий висновок дозволяє зробити спостереження відомого фахівця античної архітектури С.Д. Крижицького, який вивчав залишки кам'яної вертикальної стіни (до 2,5 м заввишки), що оточувала надмогильну споруду Чортomlaка і завдяки якій складалося враження, що надмогильний пагорб спирається на високий кам'яний цоколь, який візуально відокремлював курган від навколишнього рельєфу.

С.Д. Крижицький, аналізуючи кладку найбільш збереженої ділянки цієї стіни завдовжки близько 40 м, виявив як мінімум сім так зв. «захваток», тобто ділянок стіни, що зводилися одночасно різними групами будівельників з використанням різної техніки (кладка постеліста однорядна й іррегулярна з різним ступенем однорідності) із застосуванням каменю різних порід (вапняк або сірий граніт) і різного розміру. Таким чином, тільки в будівництві цієї порівняно невеликої ділянки стіни (загальний розмір приблизно 80 × 90 м) брало участь сім груп людей, що володіли різною технікою кам'яної кладки.

Природно, при підрахунку робочих витрат, витраченої на спорудження поховального комплексу, необхідно зважувати на розміри підземних поховальних споруд, характерних для кінця V — IV ст. до н. е. — так зв. скіфських катакомб.

Втім їхня глибина не є визначальним чинником. Це пояснюється тим, що глибина⁵ підземних споруд залежала не стільки від побажань «архітектора кургану» (а наявність таких фахівців у кочовиків у нас не викликає сумніву), скільки від особливостей ґрунту, у якому вирубувалися камери.

Наприклад, у тому ж Чортomlaку глибина Центральної гробниці становила 10,82 м і підземні камери були споруджені в суглинку при-

родної щільності, що забезпечувало відносну стійкість їх склепінь, а нижче — приблизно з глибини 12 м, як показали дві гідрогеологічні свердловини, пробурені на кургані, починався пливун (Алексеев, Мурзин, Ролее 1991, с. 319), прохід через який і нині пов'язаний зі значними технічними складнощами.

Показова ознака — площа підземних споруд. Якщо не зважати на курган Огуз, в якому поховальною спорудою був склеп, зведений на дні величезної (16,3 × 16,3 × 6,6 м) ями з кам'яних блоків, які добре обтесали (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 138), що абсолютно нехарактерно для курганів скіфської аристократії, досліджених на території північнопричорноморського Степу (безсумнівно, до його будівництва були залучені значні людські ресурси), то найбільшою поховальною спорудою у Степу є, мабуть, п'ятикамерна катакомба Центральної гробниці Чортomlaка (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 54—64).

Багатокамерні гробниці також були виявлені в курганах Козел⁶ і Цимбалка (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 149). Двокамерна катакомба була зведена в Центральній гробниці Солохи (Манцевич 1987, рис. 4). Зафіксовані багатокамерні катакомби й у менших за висотою курганах: Мордвинівськом I, Мордвинівськом II та ін.

У деяких випадках у будівничих середніх за висотою курганів також спостерігається прагнення запровадити щось подібне, але трохи іншим способом. Так, під насипом Бердянського кургану було виявлено три основні й одночасні катакомби. Про це свідчить материковий викид із них, простежений на рівні похованого чорнозему (Мурзін, Фіалко 1988, с. 88), а це означає, що катакомби Бердянського кургану можуть розглядатися як аналогії багатокамерних гробниць Чортomlaка, Козла, Цимбалки, Солохи й ін.

Втім, Ю.В. Болтрик (Болтрик 2000) схильний вважати, що під насипами й інших «середніх» за розмірами курганів скіфської аристократії, зокрема, під насипом Гайманової Могили, також немає впускних поховань, а всі вони є основними, тобто за своїм планом вони подібні Бердянському кургану. Але такому припущенню суперечить, зокрема, чітко зафіксова-

⁵ Вона досить значна в усіх похованнях скіфської аристократії — найбільша (12,5 м) зафіксована в Бердянському кургані (Мурзін, Фіалко 1998, с. 88).

⁶ В.А. Іллінська і О.І. Тереножкін згадують про чотири камери в кургані Козел. Проте, як повідомив у приватному листі А.Ю. Алексеев, ґрунтуючись на архівних даних, він припускає, що Центральна гробниця Козла була п'ятикамерною, а її план був майже тотожний плану Центральної гробниці Чортomlaка.

на черговість поховань тієї ж Гаймановій Могилі (Бидзиля, Полин 2012, с. 57, рис. 41).

Кількість слуг, похованих разом з основним покійним не завжди можливо встановити через практично тотальне пограбування центральних могил. Їх найбільша кількість — не менш дев'яти, була зафіксована в Чортомлику (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 143, табл. 2).

Це ж стосується й **поховань коней**, які досить добре збереглися лише в окремих могилах. Тим часом, як справедливо зазначила М.О. Очир-Горяєва (Очир-Горяєва 2012, с. 454), у поховальних спорудах кочовиків степів Євразії кінські поховання були дорогим супровідним поховальним «інвентарем», відповідним статусу важливих транспортних тварин. На відміну від інших тварин, які також використовувалися в господарстві кочовиків, коні були показником соціального престижу покійного.

Якщо виходити із цієї тези, то до скіфських аристократів найвищого соціального рангу слід віднести останки осіб, що спочивають у центральних гробницях Чортомлика й кургану Козел (по 11 коней у трьох окремих кінських могилах).

Однак, це показник «спрацьовує» далеко не завжди. Так, в одному зі скіфських курганів-гігантів — Олександропольському (висота близько 21 м) поряд із центральною гробницею була виявлена лише одна кінська могила з похованням коня (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 136), а в кургані Чмирьова Могила, висота якого не перевищувала 6 м, поряд із впускною катакомбою знаходилася кінська могила з кістяками 10 коней (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 148).

Показовіший у цьому плані склад кінської вузди. Розкішні набори відповідали високому статусу похованої в цьому кургані людини (Очир-Горяєва 2012, с. 454). Проте, і в цьому випадку вловити певні закономірності не так уже й просто. У тому ж кургані Козел були відсутні золоті прикраси деталей вузди, а в Чмирьовій Могилі, наприклад, були виявлені розкішні кінські убори, серед яких були численні золоті, срібні та бронзові прикраси.

Ще більш розмитий такий показник як **«багатство поховального інвентарю»** на підставі кількості знайдених виробів із золота й срібла. По-перше, практично всі центральні поховання в курганах скіфської аристократії виявилися пограбованими в давнину з різною ступеню спустошення. По-друге, не зрозумілий принцип підрахунку — не ясно, чи слід вважати за одну одиницю й такі шедеври давнього юве-

лірного мистецтва як золотий гребінь із кургану Солоха, срібна амфора з кургану Чортомлик або пектораль з Товстої Могили, і невелику золоту нашивну бляшку. Крім того, чи слід вважати, скажімо, жіночий головний убір, декорований золотими пластинами й бляшками як одну одиницю або кожну його прикрасу враховувати окремо.

На наше прохання А.Ю. Алексеев підрахував кількість усіх золотих і срібних прикрас, знайдених у Центральній гробниці Чортомлика. За його приблизними даними вони становить 4030 золотих і 90 срібних виробів. Але яким чином це можна погодити з визначенням статусу похованої в ній особи, залишається зовсім неясним.

Загалом основні критерії соціального ранжирування курганів викладено в нижченаведеній таблиці за спостереженнями А.Ю. Алексеева (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 143, табл. 2):

Грунтуючись на цих й інших ознаках, видатні фахівці з археології й історії скіфів О.І. Тереножкин і В.А. Іллінська виділяли чотири кургани, котрі вони вважали поховальними пам'ятками верховних скіфських царів: Солоху, Чортомлик, Олександрополь і Огуз (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 124—139).

А.Ю. Алексеев схильний розширити цей список за рахунок Товстої Могили і Цимбалки. Це впливає з того, що один із цих курганів він вважає можливою усипальницею Атея — одного з найвидатніших царів Скіфії (Алексеев 2003, с. 276).

Варто сказати, що А.Ю. Алексеев присвятив цій темі — співвідношенню династичної історії Європейської Скіфії з еталонними пам'ятками скіфів не одне своє дослідження, підсумком яких є фундаментальна монографія (Алексеев 2003, с. 276), де відзначив, при цьому, всю делікатність цієї проблеми (Алексеев 2003, с. 279). По второваному А.Ю. Алексеевим шляху пішли й інші вчені, підходячи до цього питання більш прямолінійно. Про перипетії цього пошуку свідчать хоча б спроби ідентифікації гробниці одного із синів скіфського царя Ариапифа — Оріка (Кузнецова 2012). З цього приводу можна зазначити, що справа ця є, безумовно, цікава, але дещо нагадує ворожіння.

Але повернемося до теми нашої роботи. Цілком очевидно, що нині ми більш-менш упевнено можемо виділити пам'ятки кінця V—IV ст. до н. е., які вінчали піраміду скіфської влади (гробниці верховних скіфських царів) і її фундамент — поховання рядових скіфів.

Таблиця. Ієрархія пам'яток скіфської знаті IV ст. до н.е.

Пам'ятка	Кількість		Переважаючий матеріал прикрас зброї			Кількість		Висота насипу, м
	кінських могил	кістяків	золото	срібло	бронза	камер	«слуг»	
Чортомлик (центральне поховання)	3	11	+	+		5	Не менше 9	Близько 21
Козел	3	11		+	+	4 або 5	Не менше 3	14
Огуз (центральне поховання)	1	4	+			кам'яний склеп	Не менше 4	Близько 20—21
Цимбалка	1	6	+	+		3	Не менше 1	Близько 15
Солоха (впускне поховання)	1	5	+	+		1	3	Досипка з 15 до 18
Товста Могила	2	6	+	+		2	Не менше 3	8
Солоха (центральне поховання)	1	2	+			2	?	Близько 15
Олександрополь (первинне поховання)	1	1	+			1	?	Менше 21
Краснокутський	1	4		+		1	?	8,5
Лемешев	1	3		+	+	1	?	8,5
Мелітопольський (впускне поховання)	1	2			+	1	1	Досипка
Мордвинівський II	1	1			+	4	9	Близько 7
Башмачка	1	1			+	1		7,2
Мордвинівський I (центральне)						4	9	Менше 7

Що стосується проміжних конструкцій цієї піраміди — гробниць скіфської аристократії, то визначити соціальний статус похованих нині навряд чи можливо, та й сумнівно це зробити надалі⁷.

Не випадково В.А. Іллінська й О.І. Тереножкін (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 360) розділяли скіфські поховальні пам'ятки на царські кургани, кургани скіфської знаті, багатих скіфів і рядового населення без додаткової градації усипальниць скіфської знаті. У свою чер-

гу Б.М. Мозолевський (Мозолевський 1979, с. 229—230), підсумовуючи свої дослідження, широковідомого кургану Товста Могила, зазначив, що визначити соціальний статус основного похованого в ній поки передчасно, хоча він і близький до похованих у царських курганах.

Спробуємо розібратися, чим зумовлена подібна ситуація.

Однією з характерних рис удільної системи, притаманної практично для усіх ранньодержавних, точніше ранньофеодальних, утворень, як у кочівників, так і в осілих народів, було те, що всі їх великі підрозділи (у скіфів — це «царства» і номи) очолювали представники не однієї фамільної династії, а члени одного правлячого («золотого») роду. У зв'язку із цим існував досить специфічний порядок престолонаслідування, так звана удільно-лествична система. Це передбачало послідовне сходження до влади не по прямій лінії — від батька до сина, а по старшинству членів правлячого роду — від старшого брата — до молодшого й далі — до старшого племінника. Іншими словами, починаючи свою «службову кар'єру» з найбільш слабого і нечисленного ному, член «золотого роду» був теоретично спроможний через ряд проміжних ланок досягти найвищого щабля влади.

Така система мала досить велике практичне значення, оскільки виключала перехід влади

⁷ Т.М. Кузнецова (Кузнецова 2009) запропонувала вважати археологічним маркером могил скіфських номархів бронзові казани малих розмірів і пов'язані з такими похованнями антропоморфні стели без зображення ритону. Що стосується казанів, ідея ця не нова, вона добре обгрунтована С.А. Плетнєвою на прикладі металевих казанів гунів та половців. У зв'язку з цим вона вважала, що невеликі казани були обов'язковим атрибутом саме «кошіїв» руських літописів, тобто кошових — зверхників великої родини — коша або аїла (Плетнєва 1982, с. 22—23; 2010, с. 139). Саме тому наполягати, що скіфські бронзові казани невеликих розмірів є ознакою саме поховань номархів, не має рації. Нечисленні й знахідки скіфських антропоморфних стел — згідно з даними В.С. Ольховського і Г.Л. Євдокимова (Ольховський, Евдокимов 1994, с. 41) на території Степового Причорномор'я виявлено 28 таких знахідок (включаючи самі стели і знахідки баз до них без стел) IV—III ст. до н. е. До того ж далеко не всі вони пов'язані з курганными комплексами.

до малолітнього спадкоємця, а також стримувала згубні для держави відцентрові тенденції, «прив'язуючи» власників уділів до центральної влади, на одержання якої, в ідеалі, міг розраховувати кожен (Гумилев 1959, с. 12; 1967, с. 56—58). Однак ідеальна схема далеко не завжди дотримувалася в реальному житті. Однією із причин була численність правлячого роду, що робило для багатьох його представників надію на досягнення верховної влади досить примарною. Це неминуче породжувало династичну боротьбу всередині правлячого роду, часом досить запеклу та криваву. Досить згадати історію князів-мучеників Бориса і Гліба, вбитих їхнім братом Святополком Окаянним.

У номадів на стійкість влади багато в чому впливав й настрій кочового співтовариства, оскільки зобов'язання кочової громади стосовно свого володаря, легітимність якого визначалася його приналежністю до «золотого роду» і сакралізацією його влади, передбачали, у свою чергу, і його певні зобов'язання щодо своїх підданих. Так, клятва номадів віддавати найціннішу частину здобичі своєму цареві або каганові, автоматично означала, що правитель був повинен забезпечити одержання такої здобичі і, відповідно, процвітання кочового суспільства (Хара-Даван 1992, с. 51—52). У випадку невиконання володарем своїх обов'язків або недостатнім їхнім виконанням перед кочовим співтовариством, номади могли задіяти надзвичайні заходи, тим більше, що претендентів на його місце вистачало — адже «золоті роди» були досить численними.

Оскільки кров представника правлячого роду вважалася священною, номади часто використовували такий простий спосіб, як відкочовка від нікчемного або жорстокого володаря під руку його більш щасливого родича. Це аж ніяк не було формою пасивного опору, оскільки життя номада за межами колективу означало не тільки його цивільну смерть, а часто й фізичну смерть в умовах ворожого середовища. Подібні приклади часто-густо зафіксовані в історії середньовічних кочовиків (Бисенбаев 2003, с. 131—133). Одним із найяскравіших є сумна історія Тахір-Хана, який нестриманістю свого характеру викликав обурення своїх емірів і воїнів. Унаслідок його піддані пішли від нього. Якщо на початку свого панування під його рукою було 40000 воїнів, то вірними йому залишилося лише близько тисячі (Тизенгаузен 1941, с. 215).

На жаль, через нестачу писемних джерел ми не маємо у своєму розпорядженні відповідні дані про подібні випадки у середовищі ранніх кочовиків. Однак вони явно мали місце,

у тому числі, як ми вважаємо, і у скіфів. Адже їхній царський рід також був дуже численним, про що свідчить характерна удільно-лествична система спадкування верховної влади, яка, як ми думаємо, мала місце в скіфській орді подібно іншим ранньокласовим утворенням (Мурзин 1990, с. 74—75).

Про те, що й у скіфів практикувалася зміна неугодних або безпорадних володарів, свідчать трагічні долі скіфського царя Скіла, покинутого скіфським військом заради його брата Октамада, що наказав потім стратити Скіла, а також скіфського принца Анахарсіса, що прийняв смерть від руки рідного дядька (Herod. IV, 76—80). Безсумнівно, усі ці палацові інтриги скіфів були пов'язані з боротьбою за владу усередині численного царського роду. Якщо врахувати, що пролиття царської крові було подією неординарною, легітимність цього, для годиться, була обґрунтована їх обвинуваченням у прихильності чужоземним звичаям і поклонінням чужоземним богам, що було рівносильне зраді своєму народу.

Якщо причиною вбивства царевича Анахарсіса його братом царем Савлієм було, як нам представляється, прагнення останнього передати владу своєму синові Іданфірсу — майбутньому переможцеві Дарія I, в обхід його дядька Анахарсіса, то в трагічній долі Скіла більшу роль зіграло невдоволення його оточення, насамперед — його особистої дружини, викликане, за офіційною версією, його поклонінням чужоземним богам, а насправді, найімовірніше, — розміром зібраної з ольвіополітів данини⁸, тобто ситуація, що нагадує ту, в якій опинився пізніше князь Ігор, що згадується літописцями під іменем Ігоря Старого, під час збору данини з древлян.

Відповідно, смерть Анахарсіса і Скіла була зумовлена, на нашу думку, не боротьбою еллінофільської партії та партії скіфських ортодоксів, існування яких усередині скіфського суспільства можна було б припустити, а боротьбою за верховну владу над Скіфією між найсильнішими претендентами.

Таким чином, у писемних джерелах зафіксовані, головним чином, ті імена скіфських володарів, які відрізнялися своєю харизмою й військовим талантом. Саме їм належать величні кургани, подібні Солосі, Чортомлику, Огузу й ін. Імена їх слабших суперників не зберегли-

⁸ За авторитетною думкою Ю.Г. Виноградова (Виноградов 1989, с. 104) Ольвія у V ст. до н. е. знаходилася під протекторатом скіфів.

ся в пам'яті скіфів і, отже, не збереглися й у сувоях прадавніх рукописів, та й поховані вони, ймовірно, не з такою величною розкішшю.

У цьому зв'язку цікаве поховання, виявлене в центрі невеликого античного міста на північному узбережжі Чорного моря — Ніконія, якому протегував Скіл і де чеканилася монети з його іменем. Тут, у кам'яному склепі, виявленому «чорними археологами», ними були знайдені речі, що вцілилися після пограбування склепу у давнину. Серед них бронзове навершшя, увінчане скульптурою скіфського бога Папая, близько 750 золотих нашивних платівок, золоті окуття двох ритонів, що абсолютно не відповідає давньогрецьким поховальним традиціям.

За оригінальною думкою В.О. Рябової і І.П. Лежуха (http://archaeology.kiev.ua/journal/020301/ryabova_lezhukh.htm) цей склеп міг служити усипальницею Скіла, тіло якого його прихильники таємно, а отже без усіх належних царському сану почестей, поховали в улюбленім його місті.

Досягнення влади серед нижчих прошарків зумовлювали як внутридинастична боротьба, так і настрій серед кочовиків даного підрозділу — «царства» або нома. На вибір їх проводирів не могла не впливати політика верховного царя, який, безумовно, прагнув закріпити вузлові позиції у військово-адміністративній системі не тільки за здібними воєначальниками й організаторами з численного роду, але й за найвідданішими йому особами. Оскільки верховний цар Скіфії брав безпосередню участь у розподілі владних повноважень, а також визначав, на нашу думку, межі кочовищ основних військово-адміністративних підрозділів скіфської орди — насамперед трьох «царств», володарі яких, у свою чергу визначали межі кочовищ підвладних їм номам, у скіфській ранньофеодальній державі не могла не виникнути система васально-ленних відношень.

Тому нам дуже імпонує думка видатного французького медієвіста М. Блока (Блок 2003, с. 434), згідно з яким у військовому стані (а до його числа належала практично вся чоловіча частина дієздатного населення скіфської орди) феодалні відносини будуються на основі покори і заступництва — «патронату» іншими словами, які й визначають розмір винагород сюзерена своїм васалам.

Оскільки скіфська держава була по суті експансіоністською, її головною функцією була зовнішня експлуатація підлеглих племен і народів прямим військовим грабежем, одержання вигоди від контролю над торговельними шляхами й, насамперед, накладення данини на упокорене землеробське населення Лісостепу (Хазанов 1975, с. 264). Частка номархів у цієї здобичі визначалася не тільки мірою їх військової доблесті, але й численністю нома, а також позицією останнього в соціальній структурі скіфської орди. Тому ступінь впливу й багатства номарха нечисленного нома, що входив до складу найменш привілейованого «царства» («крила») могли помітно відрізнитися від впливу й багатства номарха «головного царства» («центру») скіфської орди, очолюваного безпосередньо верховним царем Скіфії й об'єднуючим племена царських скіфів, що вважали всіх інших скіфів своїми рабами (Herod. IV, 20). Це не могло не позначатися на відмінностях у ступені розкоші поховального інвентарю таких номархів.

Різними були й масштаби поховальних пам'яток, оскільки трудові витрати на їх зведення визначалися, насамперед, числом осіб, підвладних тому або іншому номарху.

Навряд чи ми можемо зараз точно вловити всі ці нюанси, тому говорити про якісь певні критерії виділення поховань скіфських номархів серед значного масиву курганів скіфської аристократії, на нашу думку, було б надто самовпевнено.

Акишев К.А. Курган Иссык. — М., 1978.

Алексеев А.Ю. Хронография европейской Скифии. — СПб, 2003.

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1991.

Артамонов М.И. Скифское царство // СА. — 1972. — № 3. — С. 56—67.

Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы. — Л., 1974.

Бидзиля В.И., Полин С.В. Скифский царский курган Гайманова Могила. — К., 2012.

Бисенбаев Асылбек. Другая Центральная Азия. — Алматы, 2003.

Блок М. Феодалное общество. — М., 2003.

Болтрик Ю.В. Скифский курган как единый ансамбль // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. Палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 129—137.

Болтрик Ю.В. Социальная структура Скифии IV в. до Р.Х., отраженная в погребальных памятниках // Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci. Księga poświęcona Tadeusza Sulimirskiego — Kraków, 2004. — S. 85—91.

- Болтрик Ю.В.* Территориальные центры Скифии // Причерноморье в античное и раннескифское время. — Ростов-на-Дону, 2013. — С. 193—202.
- Бунытян Е.П.* К вопросу о материально-технической базе кочевых обществ // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К., 1984. — С. 109—124.
- Бунытян Е.П.* О формах собственности у кочевников // Археология и методы исторических реконструкций. — К., 1985. — С. 21—43.
- Бунытян Е.П.* Методика социальных реконструкций в археологии. На материале скифских могильников IV—III вв. до н. э. — К., 1985а.
- Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. — Алма-Ата, 1985. — Т. 2.
- Васильев Л.С.* Протогосударство—цифдом как политическая структура // НАА. — 1981. — № 6. — С. 157—175.
- Васильев Л.С., Стучевский И.А.* Три модели возникновения и эволюции докапиталистических обществ (к проблеме азиатского способа производства) // ВИ. — 1966. — № 5. — С. 77—90.
- Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса в VII—I вв. до н. э. — М., 1989.
- Граков Б.Н.* Скифский Геракл // КСИИМК. — 1950. — Вып. 34. — С. 7—18.
- Грантовский Э.А.* Индо-иранские касты у скифов // XXV Межд. конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. — М., 1960. — Отдельный оттиск.
- Гумилев Л.Н.* Удельно-лестничная система у тюрков // СЭ. — 1959. — № 3. — С. 11—25.
- Гумилев Л.Н.* Древние тюрки. — М., 1967.
- Гуревич А.* Избранные труды. — Древние германцы. Викинги. — СПб, 2007. — Т. 1.
- Дискуссионные проблемы отечественной скифологии // НАА. — 1980. — № 5. — С. 102—130.*
- Жебелев С.А.* Северное Причерноморье. — М.; Л., 1953.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.
- Карагодин А.И.* Дуальная организация у приволжских калмыков // СЭ. — 1984. — № 5. — С. 25—36.
- Кузнецова Т.М.* Археологические маркеры погребения номарха // Старожитності Сетепового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2009. — Т. XV. — С. 79—85.
- Кузнецова Т.М.* Бідолашний Орік // Археологія. — 2012. — № 3. — С. 45—51.
- Курочкин Г.Н.* Гипотетическая реконструкция погребального обряда скифских царей VIII—VII вв. до н. э. и курган Аржан // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. — Кемерово, 1980. — С. 105—117.
- Манцевич А.П.* Курган Солоха. — Л., 1987.
- Маркс К.* К критике политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — Изд. 2. — М., 1959. — Т. 13. — С. 1—167.
- Масанов Н.Э.* Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевых обществ. — Алматы; М., 1995.
- Мозолевський Б.М.* Товста Могила. — К., 1979.
- Мурзин В.Ю.* Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. — К., 1990.
- Мурзин В.Ю.* Скифская проблема глазами автора. — К., 2014.
- Мурзін В.Ю., Фіалко О.Є.* Архітектура Бердянського кургану // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 82—93.
- Никифоров В.Н.* Восток и всемирная история. — М., 1975.
- Ольховский В.С., Евдокимов Г.Л.* Скифские изваяния VII—III вв. до н. э. — М., 1994.
- Очир-Горяева М.А.* Древние всадники степей Евразии. — М., 2012.
- Павленко Ю.В.* Концепція рабовласницької формації: виникнення, криза та сучасний стан // Археологія. — 1990. — № 4. — С. 125—136.
- Плетнева С.А.* Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. — М., 1982.
- Плетнева С.А.* Половцы. — М., 2010.
- Равдоникас В.И.* Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадийным развитием Северного Причерноморья // ИГАИМК. — 1932. — Т. 12.
- Раевский Д.С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977.
- Ростовцев М.И.* Эллинизм и иранство на юге России. — Пг., 1918.
- Ростовцев М.И.* Эллинизм и иранство на юге России. — М., 2002.
- Семенов-Зусер С.А.* Родовая организация у скифов Геродота // ИГАИМК. — 1931. — Т. 9. — Вып. 1.
- Смирнов А.П.* Скифы. — М., 1966.
- Стратанович Г.Г.* Военная организация триадного типа и ее судьбы // Проблемы алтаистики и монголоведения: М-лы Всесоюз. конф. — Вып. I: Серия литературы, фольклора и истории. — Элиста, 1974. — С. 220—230.
- Тереножкин А.И.* Об общественном строе скифов // СА. — № 2. — 1966. — С. 33—49.
- Тереножкин А.И.* Общественный строй скифов // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 3—28.
- Тизенгаузен В.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — М., Л., 1941. — Т. II.
- Хазанов А.М.* О характере рабовладения у скифов // ВДИ. — 1972. — № 1. — С. 159—170.
- Хазанов А.М.* Социальная история скифов. — М., 1975.

Хара-Даван Э. Чингиз—Хан как полководец и его наследие. Культурно-исторический очерк Монгольской империи 12—14 веков. — Алма-Ата, 1992.

Шелов Д.Б. Социальное развитие скифского общества // ВИ. — 1972. — № 3. — С. 63—78.

http://archaeology.kiev.ua/journal/020301/ryabova_jezhukh.htm

<http://www.marxism-leninism.narod.ru/Library/Marx/Marx3.htm>

Надійшла 16.12.2014

В.Ю. Мурзин

ПРОБЛЕМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОГРЕБЕНИЙ СКИФСКИХ НОМАРХОВ

В нашем представлении, скифское общество было близко к раннефеодальному, которое отличалось многоукладностью. Впрочем, сочетание рабовладельческого и феодального укладов в различных ситуациях было неодинаковым. С нашей точки зрения, скифское общество было таким, где феодальный уклад явно превалировал. Также как и другие подобные общественные организации, оно, к тому же, усложнялось пережитками родоплеменного строя (например, основанная на вымышленном кровном родстве всех скифов родоплеменная структура скифской орды) и элементами рабовладения.

Поскольку роль верховного царя в распределении властных полномочий была далеко не последней, в скифском раннефеодальном государстве не могла не возникнуть вассально-ленная система, основанная на повиновении и покровительстве — иными словами «патронате», которая и определяет размер вознаграждений сюзерена своим вассалам.

Поскольку скифское государство было по своей сути экспансионистским, его главной функцией была внешняя эксплуатация подчиненных племен и народов в виде прямого грабежа, получения выгоды от контроля над торговыми путями и, прежде всего, наложения дани на покоренное земледельческое население Лесостепи.

Доля номархов в этой добыче определялась не только степенью их воинской доблести, но и численностью нома, а также положением последнего в социальной структуре скифской орды.

Поэтому и степень влияния и богатства номарха малочисленного нома, входившего в состав наименее привилегированного «царства» (крыла) могли очень заметно отличаться от влияния и богатства номарха в составе «главного царства» («центра») скифской орды, возглавляемого непосредственно верховным царем Скифии и объединяющим племена царских скифов, считавших всех прочих скифов своими рабами (Herod. IV, 20). Это не могло не сказываться на различиях в степени роскоши их погребального инвентаря.

Различными были и масштабы их погребальных сооружений, поскольку трудовые затраты на их возведение определялись, прежде всего, числом лиц, подвластных тому или иному номарху.

Едва ли мы можем сейчас точно уловить все эти нюансы, поэтому говорить о каких-то определенных критериях выделения погребений скифских номархов среди значительного массива курганов скифской аристократии, по нашему мнению, будет самонадеянно.

V. Yu. Murzin

PROBLEM OF ATTRIBUTION OF SCYTHIAN NOMARCHS' BURIALS

The author considers the Scythian society to be close to the early feudal one known by its multistructural nature. However, the combination of slave and feudal structure in different situations varied. From the author's point of view, the feudal way of life clearly prevailed in the Scythian society.

Moreover, as well as other similar social organizations, the Scythian society was complicated by remnants of the tribal system (for example, the tribal structure of the Scythian horde based on the invented kinship of all the Scythians) and the elements of slave ownership.

As far as the role of the supreme king in the distribution of powers was far from the latest, the vassal and fiefdom system based on the obedience and the protection, in other words «patronage», which determines the amount of remuneration of the suzerain to his vassals, couldn't fail to appear in the Scythian early feudal state.

Since the Scythian state was expansionistic in its essence, its main function was to exploit subordinated tribes and peoples by way of direct military plunder, by gaining benefits from the control over trading routes, and above all, by imposing the tribute on the conquered agricultural population in the Forest-steppe zone.

The share of nomarchs in this plunder was determined not only by their military valour, but also by the number of nome, as well as by the position of the latter in the social structure of the Scythian horde.

Therefore, the degree of influence and wealth of the nomarch of a scanty nome that was a part of the least privileged «kingdom» («wing») could differ very much from the influence and the wealth of the nomarch in the Scythian horde's «master kingdom» («centre») led directly by the supreme king of Scythia and uniting the Scythian king tribes, who considered all other Scythians as their slaves (Her., IV, 20). This couldn't but affected the differences in the degree of luxury of their burial items.

The standards of their burial structures were different, as far as labour costs in their construction were determined primarily by the number of persons subordinated to a particular nomarch.

We can hardly catch all the shades now; therefore, in the author's opinion, it would be too presumptuous to talk about some specific criteria for the allocation of the Scythian nomarch's burials among a significant array of barrows of the Scythian aristocracy.

«ПОТОЙБІЧНИЙ БЕНКЕТ»: НАБОРИ ГЛЕКІВ У ПОХОВАННЯХ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У контексті дослідження наборів посуду для напоїв на потойбічному бенкеті проаналізовано поховання черняхівської культури Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя, в складі яких виявлено більше одного глека.

К л ю ч о в і с л о в а: черняхівська культура, посуд, потойбічний бенкет, глек.

Однією з найчисленніших категорій супроводу в могилах черняхівської культури є глиняний посуд, здебільшого виготовлений на гончарному крузі. Його наявність, зазвичай, пов'язують із віруваннями в потойбічне життя та намаганнями забезпечити небіжчика в тому світі. Не виключено, що одним з аспектів цих вірувань було уявлення про потойбічний бенкет, в якому небіжчик мав узяти участь (Магомедов 2003, с. 83). Така думка підтверджується специфічною номенклатурою посуду, що спостерігається в значній кількості черняхівських поховань.

Йдеться, насамперед, про глиняний посуд, призначений не тільки для споживання їжі (миски, горщики), але й напоїв (зокрема й алкогольних), свідченням чого можуть бути чаші та кубки. Присутність напоїв у поховальному обряді черняхівської культури може підтвердити і наявність у могилах глеків як специфічної функціональної групи — для зберігання та вживання рідини.

Повний набір посуду не завжди вміщували в могилу, іноді це обмежувалося лише однією символічною посудиною. Останнє стосується й поховань з західною орієнтацією, де посуд представлений скляними або глиняними кубками та глеками (Магомедов 2003, с. 87), зрідка — мисками, амфорами та світильниками (Петраускас 2009, с. 189).

Глеки є однією з найстрокатіших категорій посуду, особливо за декором та менше — за формою (Магомедов 1973). Розглянемо факти, зокрема зафіксовані на території Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя, де поховання супроводжувалися двома та більше глеками. Враховувалися посудини всіх різновидів: без ручки, з ручкою та дворучні, а також поєднання їх у комплексах.

Поховання з набором глеків зафіксовані на таких могильниках: Успенка, поховання 366

(Некрасова 2006, с. 102, рис. 46, 1—6), Компанійці, поховання 139 і 164 (там само, с. 114—115, рис. 76, 11—20; 79), Суми-Сад, поховання 1 і 10 (Некрасова 1985, с. 75, рис. 2; Schultze 2009), Рідний Край, поховання 3 (Петренко 1991, с. 12, рис. 5), Війтенки, поховання 86/1 і 96 (Любичев 2011, рис. 8; 10), Соснова, поховання 230, 245 і 624 (Сикорский, Махно, Бузян 1979; Махно, Сикорский 1989, табл. 2; Магомедов, Абашина, Солтис 2003, с. 64, рис. 11), Шишацький некрополь, поховання 60 (Рейда, Гейко, Сапегін 2014).

Отже, ми зібрали інформацію про 12 поховальних комплексів, більшість з яких (11) містили значну кількість глиняного та скляного посуду — від 8 до 16 екз. Більше половини поховань з двома глеками представлені інгумаціями, орієнтованими в північному напрямку. Чотири здійснено за обрядом кремації: Компанійці, поховання 139 і 164 та Соснова, поховання 230 і 624.

Найчастіше в похованнях траплялися глеки з ручкою. Їх виявлено в усіх 12 могилах, усього 14 екз. (рис. 1—2). Дещо менше глеків з двома ручками — у шести похованнях по 1 екз. (рис. 2). Найменшим числом представлені глеки без ручок, 5 екз. відомі у п'яти могилах (рис. 1). Форма та орнаментация одноручних глеків і глеків без ручок доволі різноманітні; глеки з двома ручками неорнаментовані.

Шийка деяких глеків декорована валиком у верхній частині та валиком у місці переходу у тулуб (рис. 1, 5; 2, 1, 2, 4). Валики, які трапляються на глеках, відтягнуті під час формування посудини. Можна припускати, що вони могли слугувати для зміцнення місця з'єднання шийки з тулубом, які формувалися окремо один від одного. Окрім того, валики часто є продовженням лінії кріплення до шийки глека досить значної за розмірами ручки. Здебільшого лінія верхнього валика співпадає з верхнім краєм ручки, проте іноді вона знаходиться і в нижній частині її верхнього кріплення. Судячи

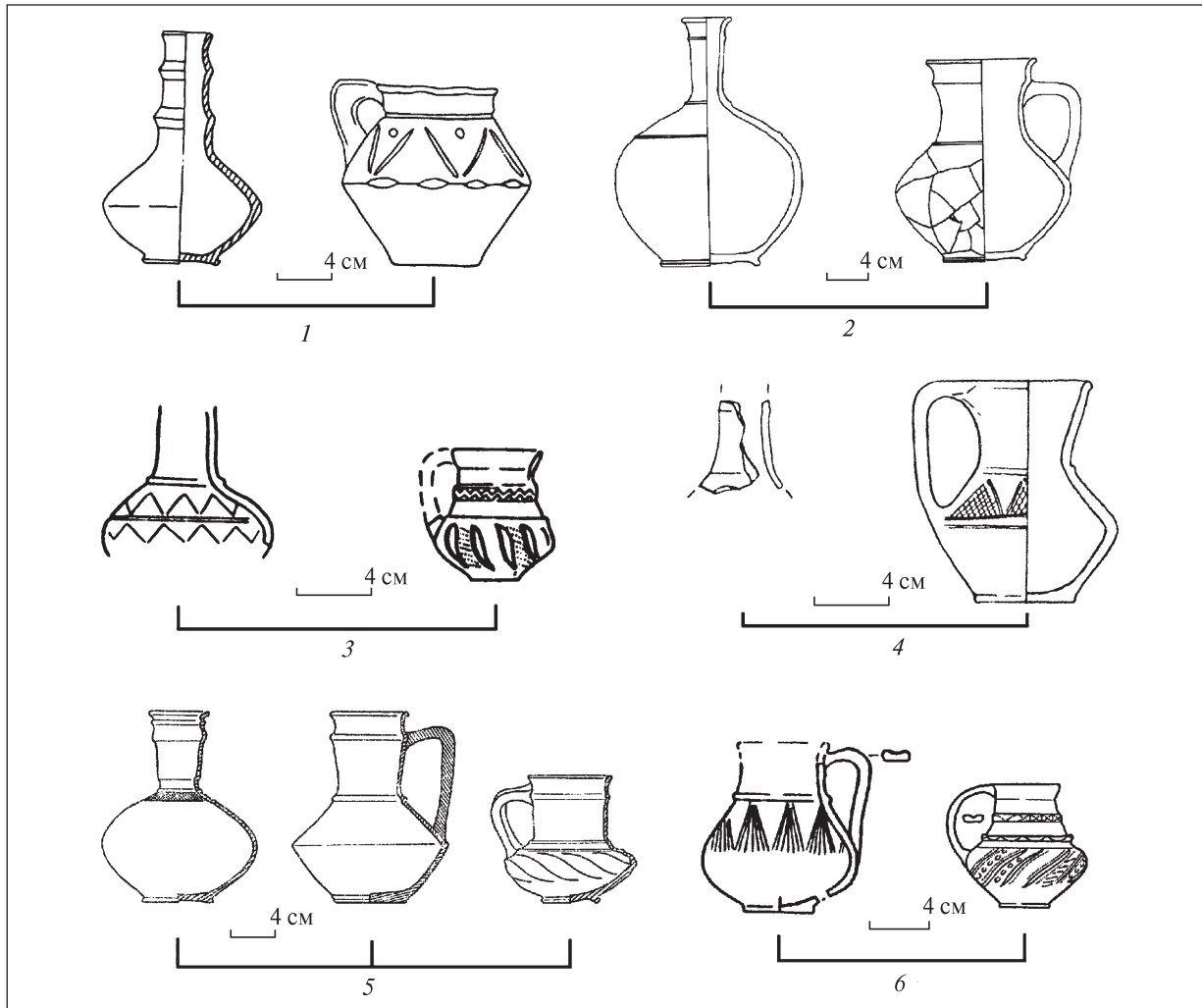

Рис. 1. Черняхівська культура. Глеки з комплексів Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя: 1 — Рідний Край, поховання 3 (за: Петренко 1991); 2 — Війтенки, поховання 96 (за: Любичев 2011); 3 — Компанійці, поховання 139 (за: Некрасова 2006); 4 — Соснова, поховання 230 (за: Сикорский, Махно, Бузян 1979); 5 — Суми-Сад, поховання 1 (за: Некрасова 1985); 6 — Компанійці, поховання 164 (за: Некрасова 2006)

з усього, можна стверджувати, що верхній валик, виконував переважно декоративну функцію, забезпечуючи плавний перехід верхнього кріплення ручки глека в його шийку та частково маскував місце кріплення самої ручки.

У кількох глеків зустрічається тулуб, орнаментований фасетками (рис. 1, 1; 2, 4). Саме ці зрізані по ребру посудини фасетки, на думку дослідників, можуть бути ознакою для визначення дати виготовлення виробу в порівняно вузьких межах, які охоплюють кінець IV — початок V ст. н. е. (Schultze, Stroszen 2008).

Інша орнаментация представлена проліскованими концентричними, прямими та хвилястими лініями, зигзагами, які перехрещуються між собою, утворюючи сітчатий орнамент (рис. 1, 5; 2, 6), заштриховані трикутники (рис. 1, 4). Трапляються так зв. косі канелюри (рис. 1, 3, 5, 6), округлі вдавлення (рис. 1, 1).

Глеки поєднуються в похованнях у таких варіантах: 1) глек без ручки та глек/глеки з ручкою — п'ять поховань (рис. 1, 1—5); 2) глеки з ручкою — два (рис. 1, 6; 2, 7); 3), одно- та дворучний глеки — шість (рис. 2, 1—6). Відтак, найчастіше комплекти представлені першим і третім варіантами.

Наголосимо, що поєднання в одному комплексі глеків без ручок і з двома ручками не фіксується. Виняток становить посуд, переданий у 1978 р. експедиції Ю.Ю. Моргунова, виявлений на території с. Великий Самбір Конотопського р-ну Сумської обл. (Моргунов 1978, с. 10, 11). Проте виняткову кількість глеків у цьому наборі (4 екз.: два без ручок, одно- та дворучний) можна тлумачити по-різному: або поховання у Великому Самборі належить до екстраординарних, або ці речі походять не з одного комплексу. Останнє, зважаючи на об-

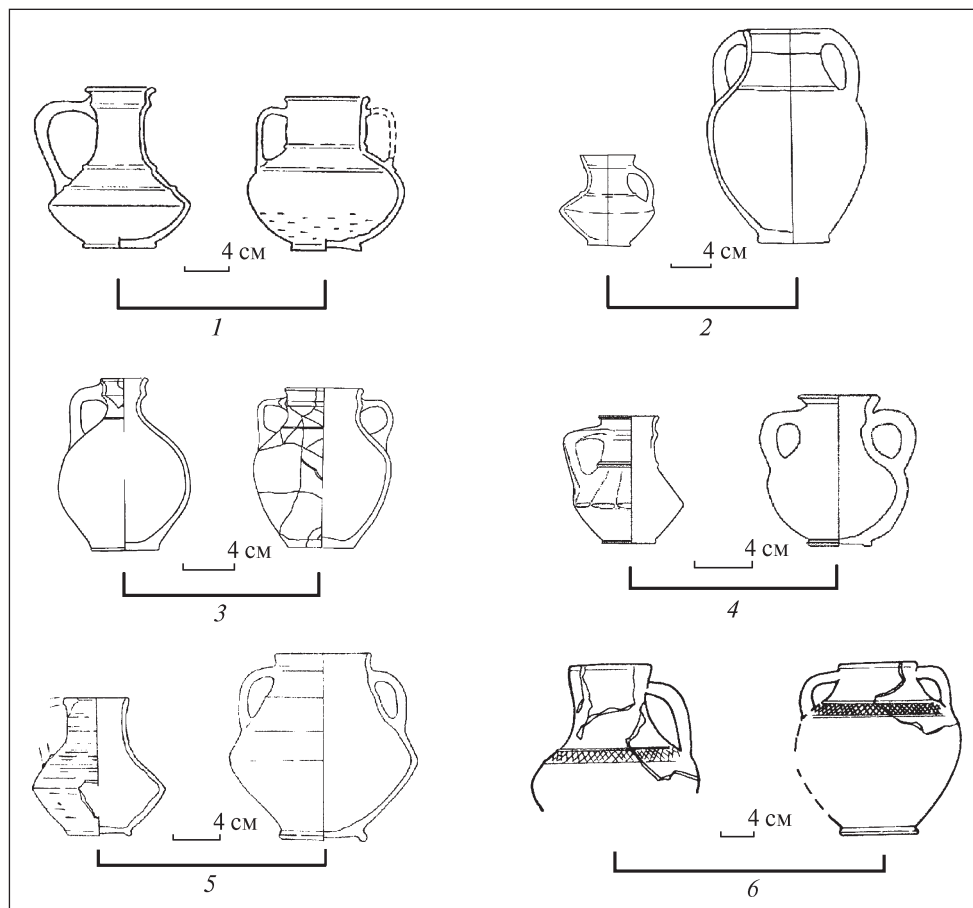

Рис. 2. Черняхівська культура. Глеки з комплексів Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя: 1 — Успенка, поховання 366 (за: Некрасова 2006); 2 — Шишаки, поховання 60; 3 — Війтенки, поховання 86/1 (за: Любичев 2011); 4 — Суми-Сад, поховання 10 (за: Schultze, Stroscen 2008); 5 — Соснова, поховання 245; 6 — Соснова, поховання 624 (за: Махно, Сирський 1989)

ставини знахідки (випадково, під час спорудження льоху), а також унікальне поєднання різних типів глеків в одному наборі вважається достатньо імовірним. З огляду на це, знахідка з Великого Самбора не була включена нами до цього невеликого зводу.

Практично в усіх зафіксованих випадках у поховальних комплексах глеки трапляються в комплекті з кубками та великими триручними та без ручок мисками-вазами. Це може свідчити на користь їх спільного призначення — для споживання напоїв під час потойбічного бенкету. Особливо це, на нашу думку, насамперед, стосується кубків та глеків, функціональне призначення яких є більш однозначним, ніж у мисок-ваз.

Поховання з наборами глеків здебільшого (11 з 12) склалися з двох таких посудин. Один комплект, відповідно з трьома глеками, виявлений на могильнику Суми-Сад, поховання 1 (рис. 1, 5). Додамо, що до комплексу входив скляний кубок та одна невелика глиняна

посудина у формі горщика, цілком імовірно, аналогічного призначення. Наявність скляних кубків, окрім функції посуду для пиття, на думку дослідників, могла також маркувати високий соціальний статус небіжчиків за життя. З іншого боку, оскільки даний комплекс не містив людських решток, це дозволило інтерпретувати його як кенотаф (Некрасова 1985, с. 75), що, ймовірно, могло деякою мірою вплинути і на характер та кількісні показники супровідного інвентарю. Відповідно, більша кількість глеків у цій могилі, на нашу думку, може бути показником, імовірніше, соціального характеру ніж розбіжностей в уявленнях щодо перебігу потойбічного бенкету або необхідну кількість і номенклатуру посуду для цього.

Звернемося до датування черняхівських поховань з наборами глеків.

Наявність скляного кубка в похованні 1 могильника Суми-Сад уможливила датувати його та ще два поховання тут серединою—третьою чвертю IV ст. (Некрасова 1985, с. 79—80). Дру-

гою половиною IV ст. датують поховання 10 з цього ж могильника (Schultze, Strocen 2008, S. 285). О.В. Гопкало відносить комплекс прикрас з цього поховання до групи 4, датованої приблизно другою третьою—серединою IV ст. (Гопкало 2008, с. 97, 106, 108).

Автор розкопок могильника Рідний Край, Є.М. Петренко, спираючись, зокрема, на матеріали з поховання 3, вважає, що він функціонував наприкінці IV — початку V ст. (Петренко 1991, с. 22). І.О. Гавритухін відносить фібули з поховання 3 до передгунського часу (Гавритухін 2007, рис. 10), а Е. Шульце та Б.С. Строчень за наявності в комплексі поховання посуду з овальними фасетками та, орієнтуючись на датування інших дослідників, теж відносять комплекс до часу не раніше другої половини IV ст. (Schultze, Strocen 2008, S. 283—284).

За намистом і підвісками О.В. Гопкало відносить поховання 245 могильника Соснова до групи 3 і датує його першою третьою IV ст. (Гопкало 2008, с. 106, 108). Намисто, виявлене в похованні 624 могильника Соснова, віднесене до групи 3, але до кінця III — початку IV ст. (там само, с. 115—117). На думку О.В. Петраускаса, це поховання є дещо пізнішим у часі (320/330 — після 380 р.) (Петраускас 2002, с. 50). Поховання 230 дослідник розміщує в хронологічному проміжку від 330 р. до першої третини V ст. н. е. (там само 2002, с. 50—53).

Обидва поховання із могильника Війтенки (86/1 і 96) М.В. Любичев датував, відповідно, 4 і 5 періодами хронологічної схеми, розробленої Є.Л. Гороховським, або С3/Д1 і Д1, за Я. Тейралом (Любичев 2011, с. 49).

На нашу думку, матеріали поховання 60 Шишацького могильника дозволяють віднести його до часу другої половини IV ст. (Рейда, Гейко, Сапегін 2014, с. 203).

Отже, вказані приклади достатньо переконливо вказують на наявність традиції поховань на території Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя з наборами глеків протягом усього IV ст. за помітного зростання їхньої кількості на середину—другу половину століття.

Антропологічний аналіз похованих в зазначених могилах здебільшого не проводився, проте склад супровідного інвентарю в похованнях з Шишак, Суми-Сад (10), Соснова (245) дозволяє їх інтерпритувати як жіночі. Поховання 366 могильника Успенка належало дитині, проте за знаходженням в ньому скляної намистини та срібної дротяної сережки можна припускати жіночу стать похованого (Некрасова 2006, с. 102). Поховання-кремація 139

могильника Компанійці не містила супровідних матеріалів, за якими можливо визначити стать небіжчика (там само, с. 114, рис. 76, 11—20). Поховання-кремація 164 цього ж могильника містила кілька намистин та глиняне прясельце, що визначає його як жіноче (там само, с. 115, рис. 79, 2—5). Поховання 1 могильника Суми-Сад людських решток не містило (Некрасова 1985, с. 75), а характер супровідного інвентарю не дозволяє робити більш або менш імовірні припущення щодо статевої належності символічно похованої людини.

Відповідно, ми не можемо впевнено тлумачити наявність в складі супровідного інвентарю наборів глеків як опосередковану ознаку статі небіжчика.

Частина поховань містить достатньо виразні етнічні ознаки, до яких зараховані конструктивні особливості поховальної ями, окремі категорії супровідного інвентарю, прикрас, супровідної їжі.

Так, обидва комплекси з могильника Війтенки (86/1 та 96) віднесені М.В. Любичевим до поховань з незаперечними пізньоскіфськими/сарматськими ознаками (Любичев 2011, с. 49).

На нашу думку, поховання 60 Шишацького могильника теж має деякі ознаки етнічної належності до сарматів. Мається на увазі, перш за все, наявність підвіски із мушлі (Бобровська 1999, с. 92) та остеологічних решток значної частини туші тварини у якості супровідної їжі (Рейда, Гейко, Сапегін 2014а).

Поховання 3 з могильника Рідний Край містить як шматочки крейди та вуглики, які віднесені дослідниками до скіфо-сарматських ознак (Седов 1978, с. 102—103; Магомедов 2001, с. 37, 120), так і ліплений глек, що може належати до східногерманського кола старожитностей (Милашевський 2014, с. 111, рис. 7.4). М.В. Любичев зараховує це поховання до групи поховань з імовірними пізньоскіфськими/сарматськими ознаками (Любичев 2011, с. 38).

Сліди вогню виявлено і в камері поховання-інгумації 245 могильника Соснова а також мушля, перетворена на підвіску (Сикорський, Махно, Бузян 1979, с. 4; Гопкало 2008, фото 2. 19).

Поховання 164 могильника Компанійці містило в собі кілька ліплених посудин, в яких вбачають вельбарську кераміку (Обломський 1999, с. 76—79; Милашевський 2014, с. 120). До вельбарської кераміки, на думку А.М. Обломського, належить ліплений горщик з поховання 139 (Обломський 1999, с. 76—79). Глек з однією ручкою та ліплений півсферичний кубок-

Таблиця. Набори глеків у похованнях на могильниках Дніпровського Правобережжя, Республіки Молдова та Румунії

Назва пам'ятки	Всього поховань	Поховання з наборами глеків (№)	Кількість посуду в комплексі	Кількість наборів «без ручок+з однією ручкою»	Кількість наборів «без ручки+з двома ручками»
Могильники України					
Велика Бугаївка	156	111, 148	13; 7	1	
Косанівський	121	1, 9, 30	12; 10; 9	1	
Чернелево-Руський	>300	298	6		
Раковецький	18	4	11		
Каборга IV	27	5, 6	19; від 15 до 21		
Фурманівка	25	8	10		
Легедзино	63	57		1	
Холмське	56	14	9		
Бережанка	9	5	13		
Могильники Республіки Молдова					
Данчени	350	187, 337	14; 13		
Будешти	362	114, 118, 127, 228, 229	7; 8; >6; 9; 3		
Слобозія-Кішкерень (Лазо)	45	1, 17, 20, 25	10; 8; 12; 11		
Могильники Румунії					
Бирлад	546	12, 84, 143, 257, 296, 335, 361, 380, 387, 501, 507, 540, 541, 543	9; 10; 4; 15; 14; 6; біля 10; 10; 9; 14; 10; 10; 15; 13		
Валя-Сяке					
Міхалашені	520	3, 24, 74, 117, 154, 175, 212, 213, 216, 243, 261, 296, 297, 317, 326, 333, 369	5; 4; 12; 11; 4; 10; 7; 10; 6; 5; 8; 13; 10; 10; 9; 7; 10		
Могошані	84	6, 8, 14, 65, 82	10; 6; 8; 6; 2		
Тиргшор	286	13, 42, 131, 133, 277	6; 5; 4; 3; 5		
Лекскані	48	23	8		
Себеоань	11	11	12		

імітацію римського скляного виробу з цього ж поховання О.С. Милашевський вважає також керамікою вельбарського типу (Милашевський 2014, рис. 7. 22; рис. 12. 25).

Відтак, маючи інформацію про ймовірну належність могил з наборами глеків носіям різних етнічних груп черняхівської культури, не можна остаточно віднести цю ознаку і до певної етнічної традиції. Водночас, їх незначна кількість на могильниках та численніші набори посуду

можуть вказувати на належність таких поховань до соціальної верхівки суспільства.

Для порівняння нами було залучено також інформацію із деяких черняхівських могильників інших регіонів і некрополів культури Синтана-де-Муреш, в яких виявлені поховання з двома та більше глеками, на території Правобережжя України, Республіка Молдова та Румунії. Інформація про них наведена у таблиці (Табл.).

Кількість наборів «з однією ручкою+з двома ручками»	Кількість наборів «з однією ручкою+з однією ручкою»	Кількість наборів «невизначені»	Кількість наборів глеків >2 екземплярів	Відсоток поховань з наборами глеків від загальної кількості
Могильники України				
1		1	1 (в №9 два одноручних та один без ручок)	1,3 % 2,5 %
	1			0,3 %
	1			5,5 %
	1		1 (в №5 – три екземпляри з однією ручкою)	7,4 %
	1			4,0 %
	1			1,78 %
	1			11 %
Могильники Республіки Молдова				
1	2			0,57 %
	3	1 (№229)		1,4 %
	1	2 (№1 одноручний і невизначеного типу; №25 аналогічно)	1 (в №17 два екземпляри з однією ручкою і один невизначеного типу)	8,9 %
Могильники Румунії				
4	6		4 (№№12, 257, 84 набори з трьох одноручних глеків; №541 – два одноручних і один дворучний)	2,6 %
5	9		3 (№154 два дворучних і один одноручний; №261 два одноручних і один дворучний; №317 три одноручних і один дворучний)	3,3 %
	4		1 (№14 два одноручних і один дворучний)	5,95 %
	4	1 (№131 – одноручний глек та глек невизначеного типу)		1,7 %
1				2%
1				9 %

На могильниках Дніпровського Лісостепоного Правобережжя, Західної та Південно-Західної України такі набори є порівняно нечисленними та виявлені, зокрема, на таких пам'ятках: Велика Бугаївка (Петраускас, Шишкін 2013, с. 58–59), Легедзине (Магомедов, Диденко 2013, рис. 1), Раковецький (Винокур, Островський 1967, с. 145–146), Фурманівка (Сымонович 1988, с. 152, рис. 8), Каборга IV (Магомедов 1979, с. 33–36), Косаново (Крав-

ченко 1967, с. 82, 87, 93), Чернелів Руський (Герета 2013, с. 90), Холмське (Гудкова, Фокеев 1984, с. 62, рис. 20), Бережанка (Воляник 1974, с. 72–73). На поховання з такими наборами припадає від 0,3 % (Чернелів–Руський) до 11 % (Бережанка) та залежить, вочевидь, від загальної кількості поховань на могильнику. Невеликі (до кількох десятків поховань) могильники дають вищий відсоток таких комплексів, великі — стабільно нижчий. Найменшу кількість

(1 екземпляр, Косанове) демонструють набори «з однією ручкою + з двома ручками». Найчисленнішою є модель набору з одноручних глеків.

Схожими до вищенаведеної інформації є матеріали могильників з території Республіки Молдова — Данчени (Рафалович 1986, табл. XXXIV; XLVIII), Слобозія-Кішкерень (Лазо) (Левинский 1999, с. 123—144). Хоча на деяких пам'ятках, зокрема некрополі біля с. Будешти, фіксується досить значна кількість комплексів (Рикман 1967, с. 51, 61, 74, 76). Проте загальна кількість поховань черняхівської культури на зазначеному могильнику (362) нівелює їх до частки в 1,4 % від загальної кількості, що в середньому нижче Дніпровського Правобережжя. Водночас, це зближує могильник у Будештах та Лазо з пам'ятками культури Синтана-де-Муреш на території Румунії, на яких проста кількість зазначених комплексів є помітно значнішою, що характерно для таких могильників, як Могошані (Diaconu 1970), Тиргшор (Diaconu 1965), Бирлад Валя-Сяке (Palade 2004, s. 398—672), Міхелешені (Şovan 2009, Pl. 6—7, 17, 40—41, 62—63, 85—86, 95, 115, 116, 119, 133, 144—145, 161—162, 165, 178, 181, 184—183, 205), Лецкань (Bloşiu 1975, p. 257—258, fig. 20—21), Себеоань (Ursachi 1994, s. 273—274, fig. 9—10). Проте, з огляду на значну кількість усіх поховань на вказаних пам'ятках, говорити про якісно більшу частку поховань з наборами глеків на території Румунії не видається можливим. Тенденція залежності на пам'ятці частки поховань з наборами глеків від загальної кількості поховань зберігається: кількісно більші некрополі дають меншу частку таких могил. Цікавою особливістю поховань з наборами глеків на території Республіки Молдова та Румунії є те, що у жодному разі на зазначених пам'ятках не виявлено глеків без ручки в комплекті з іншими їх різновидами, хоча такі в могилі трапляються поодиночі. Цікавою характеристичною рисою для могильників Румунії є те, що набори глеків можуть зустрічатися і у похованнях з відносно невеликою кількістю супровідного посуду в комплексі (див. напр. Тиргшор (Табл.), тоді як для території Дніпровського Лівобережжя та України загалом характерна більша його численність у могилах. На нашу думку, це може пояснюватися тим, що набори глеків, або окремі їх складові в румунських комплексах могли бути замінені (частково чи повністю) наборами амфор, які, вочевидь, виконували аналогічну функцію під час потойбічного бенкету. Амфорна тара зустрічається і в похо-

ваннях на території України, проте її кількість, внаслідок віддаленості від римських провінцій, значно менша, ніж на румунських пам'ятках.

Інтерпритувати набори глеків в похованнях можна по-різному. Автори схиляються до думки, що це могло бути пов'язане із уявленнями про вживання під час бенкету кількох видів напоїв. На користь цього може свідчити виявленні в деяких могилах поряд з двома глеками дві посудини для питва (чаші, кубки). Серед напоїв для потойбічного бенкету можна, ймовірно, назвати вино — на це може вказувати як наявність на черняхівських пам'ятках амфорної тари чи її фрагментів, так і скляних кубків імпортного виробництва та їх місцевих імітацій (копій/реплік), виконаних з глини. Інший вид напоїв можна лише припустити, як, приміром, пиво, про яке згадує Корнелій Тацит (Tacit., 23), або молочний напій на зразок кумису, характерніший для кочових народів. Поховання із елементами, притаманними кочівницькому обряду, виявлено, зокрема, й на теренах Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя.

Ще одним поясненням комплектів глеків може слугувати своєрідне «дублювання» їхніх зразків, яке могло відбутися в час спорядження у потойбіччя небіжчика. У разі, коли небіжчик мав достатньо високий соціальний статус, «мінімум» посуду міг бути порушений у бік його збільшення. З іншого боку, коли обов'язки спорядження покійного покладали не тільки на найближчих родичів померлого, а були справою колективу, нескоординованість дій могла позначитися на «надлишку» інвентарю. Проте для Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя ця теза не підтверджується. В поховальних комплексах з-поміж глиняного посуду дублюються горщики або миски. В могилу клали глеки різного розміру, орнаментациї та форми, і це були одно-, дворучні або зразки без ручок.

Крім того, значна кількість поховань, у яких було більше одного глека, вирізняється чималими наборами посуду. З одного боку це, як і наявність посуду для вживання напоїв, може вказувати на відносно високий статус небіжчика (Магомедов 2003, с. 85), а, з іншого, — може свідчити про доступність і поширеність посуду на час улаштування похорону. На користь останнього може свідчити, наприклад, те, що на поселенні Війтенки I, поряд якого розміщувався могильник, досліджено гончарні горни (Шульце, Любичев 2013), в одному з яких виявлено значну кількість фрагментованих мисок-ваз і триручних ваз (Филатов 2013,

с. 54—55, 58). У кожному із двох врахованих тут поховань могильника Війтенки містилася максимальна кількість гончарного посуду: в похованні 86/1 — 16 екз., а в похованні 96 — 15 таких і скляний кубок.

Досліджуючи проблему сервізу потойбічного бенкету, слід зважати на внутрішній розвиток поховальної практики в черняхівській культурі. Етнічні риси деяких з виявлених поховань свідчать, що традиція вміщення наборів глеків до складу супровідного інвентарю могла не мати свого етнічного навантаження, а могла бути привнесена ззовні чи виникнути внаслідок внутрішнього розвитку. Підтвердженням цього може

служити і той факт, що набори глеків у похованнях є характерними практично для всього ареалу культури Черняхів—Синтана-де-Муреш. Водночас, динаміка поширення цієї традиції в часі (для Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя) уможливує припущення, що ця традиція виникла і розвивалася з першої половини IV ст. н. е. Водночас кількісні та, в деяких випадках, якісні характеристики комплектів посуду в таких похованнях схиляють до думки про їх належність верхнім верствам суспільства. Опосередковано на користь цього може свідчити також і відносно незначний відсоток таких могил серед усіх поховань могильників.

- Бобровська О.В.* Жіночі поясні амулети черняхівської культури // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 89—95.
- Винокур И.С., Островский М.И.* Раковецкий могильник // История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. — М., 1967. — С. 144—159.
- Воляник В.Л.* Могильник черняхівської культури у верхів'ях р. Горинь // Археологія. — 1974. — 13. — С. 65—79.
- Гавритухин И.О.* Финал черняховской культуры // Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э. — М., 2007. — С. 9—24 (Раннеславянский мир. — 9).
- Герета І.П.* Чернелево-Руський могильник. — К.; Тернопіль, 2013.
- Гопкало О.В.* Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008.
- Гудкова А.В., Фокеев М.М.* Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. — К., 1984.
- Кравченко Н.М.* Косановский могильник (по материалам раскопок В.П. Петрова и Н.М. Кравченко в 1961—1964 гг.) // История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. — М., 1967. — С. 77—135.
- Левинский А.Н.* Лазо — могильник финальной фазы черняховской культуры в Молдове // Stratum plus. — 1999. — № 4. — С. 121—166.
- Любичев М.В.* Погребения с позднекифскими/сарматскими признаками на могильниках черняховской культуры в Днепро-Донецкой лесостепи // Oіum. — 2011. — 1. — С. 33—52.
- Магомедов Б.В.* До вивчення черняхівського гончарного посуду // Археологія. — 1973. — 12. — С. 80—87.
- Магомедов Б.В.* Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.) // МЧК. — М., 1979. — С. 24—62.
- Магомедов Б.В.* Черняховская культура. Проблема этноса. — Люблин, 2001.
- Магомедов Б.В.* Потойбічний бенкет у поховальному обряді черняхівської культури // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 83—88.
- Магомедов Б.В., Абашина Н.С., Солтис О.Б.* Пам'ятки черняхівської культури в Київській області. Археологічна карта. — К., 2003.
- Магомедов Б.В., Диденко С.В.* Исследования могильников черняховской культуры у с. Легедзино в 2008—2011 // Stratum plus. — 2013. — № 4. — С. 235—243.
- Махно Е.В., Сикорский М.И.* Могильник черняховской культуры у с. Сосновы на Левобережье Днепра // Kultura wielbarska w mlodzym okresie rzymskim (materialy z konferencji). — Lublin, 1989. — Т. II. — С. 249—262.
- Милашевський О.С.* Ліпна кераміка вельбарських типів в черняхівській культурі // Oіum. — № 4. — 2014. — С. 96 — 132.
- Моргунов Ю.Ю.* Отчет о работе Посульской разведочной экспедиции ИА АН СССР в 1978 г. на территории Сумской и Полтавской областей УССР // НА ІА НАНУ. — 1978/31.
- Некрасова А.Н.* Памятники черняховской культуры Днепро-Донецкого Левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200.
- Некрасова Г.М.* Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м. Суми // Археологія. — 1985. — 50. — С. 75—81.
- Обломський А.М.* Типи поховань на черняхівському могильнику Компанійці (етнокультурна інтерпретація) // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 76—88.
- Петраускас О.В.* Типи археологічних комплексів трупоспалень черняхівської культури (територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія) // Археологія. — 2002. — № 3. — С. 40—65.
- Петраускас О.В.* Час появи та деякі особливості розвитку трупопокладень із західною орієнтацією в черняхівській культурі (за даними могильників України) // Ostrogothica. Археологія Центральної і Східної Європи позднеримського времени и Эпохи Великого переселения народов. — Харьков, 2009. — С. 186—215.

- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г.* Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник). — К., 2013.
- Петренко Е.Н.* Новые могильники черняховской культуры в бассейне Северского Донца // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С. 10—26.
- Рафалович И.А.* Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986.
- Рейда Р.М., Гейко А.В., Савегин С.В.* Жіноче поховання 60 з Шишацького могильника черняхівської культури // Від венедів до Русі. — К.; Харків, 2014. — С. 193—204.
- Рейда Р.М., Гейко А.В., Савегин С.В.* Поховання з «платою Харону» з Шишацького могильника черняхівської культури // Археологія. — 2014а. — 1. — С. 97—103.
- Рикман Э.А.* Памятник эпохи Великого переселения народов. По раскопкам поселения и могильника черняховской культуры у села Будешты. — Кишинев, 1967.
- Седов В.В.* Скифо-сарматские элементы в погребальном обряде черняховской культуры // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. — М., 1978. — С. 99—107.
- Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян Г.Н.* Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции в 1979 году // НА ІА НАНУ. — 1979/119.
- Симонович Е.О.* Черняхівська кераміка Подніпров'я // Археологія. — 1983. — 43. — С. 26—42.
- Сымонович Э.А.* Придунайский могильник Фурмановка // МЧК. — М., 1988. — С. 143—163.
- Филатов Д.А.* Керамика из заполнения гончарного горна на участке «Б» поселения черняховской культуры Войтенки 1 (раскопки 2011 г.) // Производство керамики в Восточной Европе: позднеимское время—раннее средневековье—новое время (мат-лы Полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки). — Харьков, 2013. — Вып. 2. — С. 53—63.
- Шульце Э., Любичев М.* Два гончарных горна из поселения Войтенки: сравнительная характеристика // Там само. — 2013. — С. 43—52.
- Bloşiu Cătălina* Necropola din secolul al IV—lea e.n. de la Leţcani (jud. Iaşi) // Arheologia Moldovei. — VIII. — Bucureşti, 1975. — P. 203—280.
- Diaconu Gh.* Tîrşor. Necropola din secolele III—IV e. n. — Bucureşti, 1965.
- Diaconu Gh.* Mogoşani. Necropola din secolul IV e. n. — Tîrgovişte, 1970.
- Palade V.* Aşezarea şi necropola de la Bârlad-Valea Seacă (sfarsitul sec. al III-lea — a doua jumătate a sec. al V-lea). — Bucureşti, 2004.
- Schultze E.* Gefäßbeigaben in Kindergräbern der Cernjachov-Kultur — zu einem Grab aus Sumy-Sad (Ostukraine) // Ostrogothica. Археология Центральной и Восточной Европы позднеимского времени и Эпохи Великого переселения народов. — Харьков, 2009. — С. 165—173.
- Schultze E., Strocen B.* Keramik mit ovalen Facetten // EA. — 2008. — 14. — S. 267—321.
- Şovan O.-L.* Necropola de tip Sântana de Mures—Cernjacob de la Mihălăşeni (jud. Botoşani). — Târgovişte, 2009.
- Ursachi V.* Necropola din secolul IV d.h. descoperită la Săbăoani, judeţul Neamţ // MA. — XIX. — 1994. — S. 261—278.

Надійшла 08.07.2014

Р.Н. Рейда, А.В. Гейко, С.В. Савегин

«ПОТУСТОРОННИЙ ПИР»: НАБОРЫ КУВШИНОВ В ПОГРЕБЕНИЯХ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В контексте исследования наборов посуды, предназначенных для напитков, используемых во время потустороннего пира, анализируются погребения черняховской культуры Днепровского Лесостепного Левобережья, в составе которых было выявлено более одного кувшина. Всего таких комплексов на сегодняшний день в черняховских погребениях известно 12 (рис. 1—2). Судя по датировке, наборы кувшинов на Днепровском Левобережье появляются в первой половине IV в. н. э. и во второй половине века их количество возрастает. Они встречаются в погребениях как со скифо-сарматскими, так и с германскими этническими признаками. Для этих погребений в регионе характерно наличие значительного (от 8 до 16-ти) количества сосудов в составе инвентаря. Недостаточные антропологические исследования не позволяют уверенно соотносить такие комплексы по половому признаку.

С целью сравнительного анализа нами привлечены также материалы черняховской культуры — культуры Сынтана-де-Муреш с территории Днепровского Правобережья, Республики Молдова и Румынии. Они дали сходный невысокий процент наличия на могильниках погребений с наборами кувшинов, выявив одновременно некоторые региональные особенности, относящиеся как к типам кувшинов в таких наборах, так и связанных, очевидно территориально близких к провинциям Римской империи.

Этнические признаки некоторых погребений могут указывать на то, что традиция помещения наборов кувшинов в состав погребального инвентаря могла не иметь этнической «нагрузки», а, возможно, была превнесена или появилась вследствие внутреннего развития. Подтверждением этому может быть факт наличия наборов кувшинов

практически во всем ареале культуры Черняхов — Сынтана-де-Муреш. Одновременно, динамика распространения этой традиции во времени (для Днепровского Левобережья) позволяет допускать появление и развитие её с первой половины IV в. н. э. В то же время количественные и, в некоторых случаях, качественные характеристики комплектов посуды в таких погребениях склоняют к мысли о их принадлежности верхним прослойкам общества. Опосредованно в пользу этого може свидетельствовать и относительно незначительная процентная часть таких могил в общем массиве погребений могильников.

R.M. Reida, O.V. Heiko, S.V. Sapiehin

«FUNERAL FEAST» SETS OF JUGS IN CHERNIAKHIV CULTURE BURIALS

Cherniakhiv culture burials from the Forest-steppe Dnipro River left bank region, which included more than one jug, are analysed within the context of study of drinking vessels sets used during the afterlife feast. There are 12 such assemblages in Cherniakhiv culture burials known today. Judging from the dating, sets of jugs in the Dnipro River left bank area appeared in the first half of the 4th c. and their amount raised in the second half of this century. They are found in the burials both with the Scythian and Sarmatian, and with German ethnic features. Such burials in the region are peculiar with the presence of a significant number of vessels (from 8 to 16) within the inventory's structure. Insufficient anthropological research does not allow the authors to attribute such assemblages by sex.

In order to conduct the comparative analysis, the Cherniakhiv culture materials were also drawn: Sântana de Mureş culture from the territory of the Dnipro River right bank area, Moldova and Romania. They presented similar low percentage of burials with the jugs sets within the burial grounds, at the same time, showing certain regional peculiarities concerning both the jugs types in such sets, and the territorial closeness to the provinces of Roman Empire.

Ethnic features of certain burials can show that the tradition of placing the jugs sets into the grave goods structure could have no ethnic «commitments», and perhaps was imported or appeared as a result of internal development. It can be confirmed by the presence of jugs sets, in fact, at the whole area of culture Cherniakhiv-Sântana de Mureş. At the same time, the dynamics of this tradition's spread in time (for the Dnipro River left bank area) allow assuming its appearance and development since the first half of the 4th c. BC. Quantitative and in some cases qualitative peculiarities of the vessels assemblages in such burials abandon the authors to the idea of their belonging to the high stratum. It can be indirectly testified also by relatively insignificant percentage of such burials in general bulk of graves at burial grounds.

А.В. Панікарський

СПИСИ ТА ДРОТИКИ РАННІХ СЛОВ'ЯН: ФУНКЦІОНАЛЬНА КЛАСИФІКАЦІЯ

Зібрано та проаналізовано знахідки вістер списів і дротиків раних слов'ян, а саме із території поширення празької, пеньківської та колочинської культур. Для функціональної класифікації вістер застосовано метод кластерного аналізу.

Ключові слова: ранне середньовіччя, південь Східної Європи, зброя, спис, дротик, слов'яни, ознаки, класифікація, кластерний аналіз.

Військова справа слов'янських племен раннього середньовіччя є одним з важливих питань у контексті Великого розселення слов'ян і генези їх культур. Унаслідок Великого переселення народів у середині I тис. слов'яни стали безпосередніми сусідами Візантійської імперії та, періодично здійснюючи напади, поступово

оселяються поблизу її кордонів. Насамперед як військові супротивники або найманці слов'яни фігурують на сторінках візантійських писемних джерел, тож доволі часто згадується і зброя, якою вони воювали. Свідчення давніх авторів містять етнічні визначення, а також орієнтовані у часі та просторі. З огляду на інформацію візантійських писемних джерел можна дійти висновку, що в указаний період слов'янські воїни

© А.В. ПАНІКАРСЬКИЙ, 2015

найчастіше були озброєні двома—трьома списами, дротиками, інколи мали щити, лук і стріли (Свод I 1991, с. 184—185, 276—310, 370—371; Свод II 1995, с. 21, 30—31; див. також: Шувалов 2004, с. 254—264; Шувалов 2011, с. 321—331). Списи могли використовуватися як у ближньому бою, так і в дистанційному — як металевий зброя. Подібне зауваження зробив римський історик Тацит, описуючи списи (*frameas*) германців, зазначаючи, що цією зброєю вони (германці) б'ються, в залежності від обставин, як в рукопашній сутичці, так і здаля (Тацит 1969, с. 356). Простота у виготовленні та користуванні, дешевизна, довжина, використання як упору для стримання атаки чи натиску, ефективність використання в строю, зручна індивідуальна зброя, потенційна тактична перевага (можливість використовувати спис як металеву зброю), — все це зробило спис надзвичайно популярною зброєю як професійних воїнів, так і ополчення, а також для полювання.

Слов'янські старожитності середини й третьої чверті I тис. на території півдня Східної Європи представлені матеріалами трьох споріднених археологічних культур: празької, пеньківської та колочинської. Предмети озброєння на пам'ятках цих культур трапляються не часто та представлені нерівномірно. Зброя ранніх слов'ян розглянута в працях Д.Н. Козака (Козак 1993, с. 32—49; 1997; 2008, с. 113—132), М.М. Казанського (Kazanski 1999; Казанский 2009; 2011), П.В. Шувалова (Шувалов 2004, с. 254—264).

До наймасовіших категорій знахідок зброї ранньосередньовічних слов'ян належать вістря списів і дротиків. Тут розглядаємо вістря як фактично єдине свідчення про ці категорії зброї, що дійшли до нашого часу. Матеріал, з якого виготовляли списи та дротики, це чорний метал для вістер (бойової частини), дерево — для виготовлення древків (частина для тримання), та клейкі — органічні суміші для їх з'єднання. Органічні рештки, зокрема древка, не виявлені під час розкопок. Ураховані в дослідженні вістря списів і дротиків виготовлені із заліза способом ковки.

Усього виявлено 44 вістря, що походять із 17 пам'яток (рис. 1, 2). У культурному шарі шести ранньосередньовічних слов'янських городищ знайдено 28 вістер (рис. 2, 1—20, 22—25, 41—44): Зимне (18 екз.), Пастирське (4 екз.), Хотомель (3 екз.), Грудек, Колочин і Пліснесько — по 1 екз. На восьми поселеннях знайдено 11 вістер (рис. 2, 21, 31—40): п'ять — у житлах — Каветчина (1 екз.), Луг II (1 екз.),

Макарів Острів (3 екз.), одне — в ямі — Занки, решта — в культурному шарі — Балка Яцева, Бранешти I, Волоське — Сурська Забора, Занки, Сороки — Озеро (по 1 екз.). Вістря дротиків знайдено у поховальних пам'ятках — на могильниках Княжий (2 екз.) і Лебязе I (1 екз.) (рис. 2, 26—28). Два вістря дротиків походять із скарбу в Колосково (рис. 2, 29, 30). Наголошено, що лишається проблема хронологічного аспекту побутування такої зброї. Зауважимо, що не всі знахідки вістер можна твердо датувати раннім середньовіччям, адже на багатьох пам'ятках, що залучені до нашого дослідження, зафіксовано давньоруський шар.

Найбільша кількість вістер списів та дротиків, походить з городища Зимне (5 цілих та 13 фрагментованих екземплярів) (рис. 2, 1—18). Пам'ятка датується VI—IX ст. За В.В. Ауліхом вістря списів із Зимнівського городища представлені двома типами. Перший (1 екз.) — вістря з масивною конічною втулкою та вузьким кинджалоподібним пером, лінзоподібним у розрізі. Внизу втулки міститься вушко для кріплення древка (рис. 2, 4) (Ауліх 1972, с. 48, табл. IX, 4). Подібні вістря знайдені на території Словаччини і відрізняються від знайденого на Зимнівському городищі лише відсутністю вушка на втулках. Й. Ейснер вважає такі вістря кочівницькими (Eisner 1952, s. 291). Аналогічні до цього вістря походять з аварського могильника VII ст. в Надь-Маньок та могильника IX ст. в Котай (Ауліх 1972, с. 49). Отже, хронологічні межі побутування таких речей досить широкі й охоплюють VII—IX ст. Усі інші вістря списів (3 екз.), знайдені у Зимному, належать до другого типу за В.В. Ауліхом. Вони мають вузьку втулку і витягнуте листоподібне перо з рельєфним ребром жорсткості (рис. 2, 1—3). Повністю збереглися лише два вістря цього типу. За Й. Ейснером вістря списів даного типу із пам'яток Словаччини є місцевим, тобто слов'янським типом, та вказує на їх схожість з вістрями латенського періоду (Eisner 1952, s. 290). Крім вістер списів на Зимнівському городищі знайдено також вістря дротиків (рис. 2, 5, 6) (Ауліх 1972, табл. IX, 13—14). Вони відрізняються меншими розмірами. До дротиків, очевидно, також належить ще одне фрагментоване вістря (рис. 2, 7) (там само, с. 48, табл. IX, 15).

В околицях городища третьої чверті I тис. Грудек (Грудек-над-Бугом) знайдено вістря списа (дротика?), орнаментоване при переході від пера до втулки ланцюжковим орнаментом із ромбів (рис. 2, 19) (Kokowska, Kokowski 1990, s. 50—52). Втулка обламана. Найближчі анало-

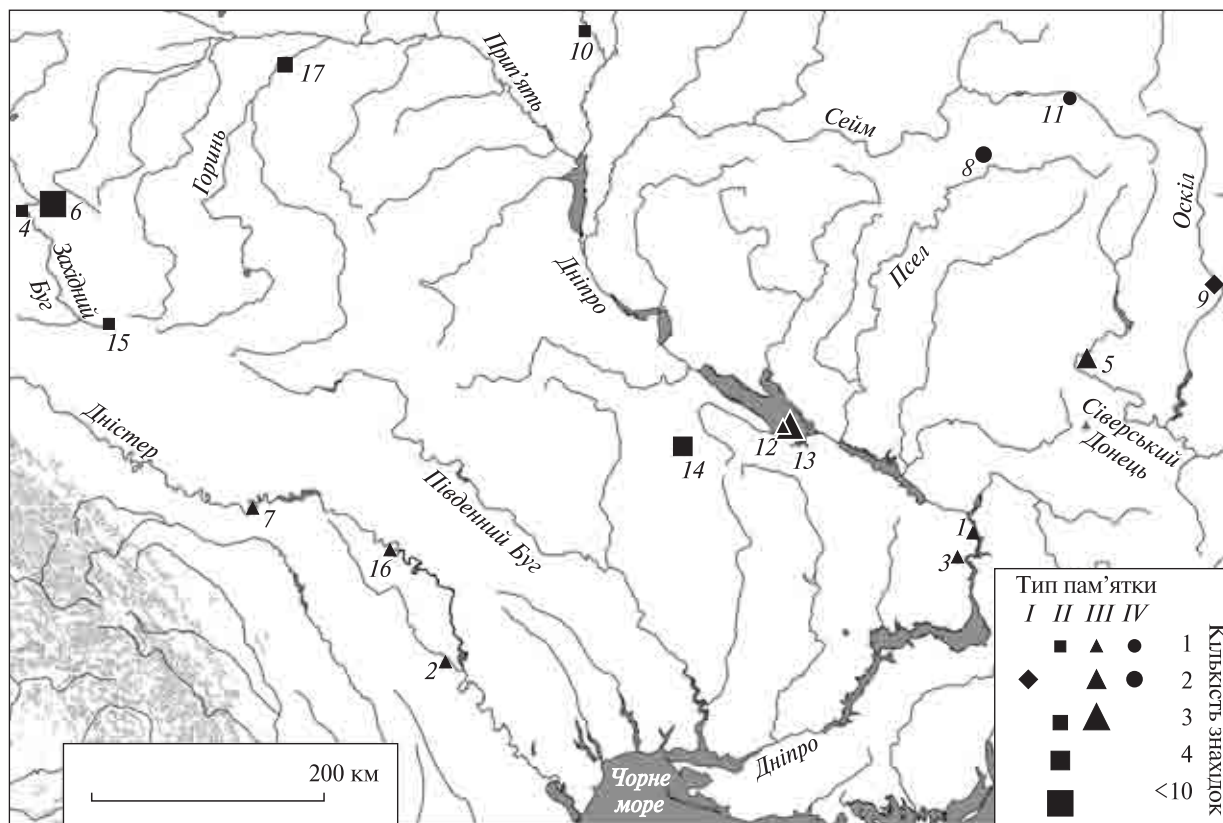

Рис. 1. Карта слов'янських ранньосередньовічних пам'яток, на яких знайдено вістря списів і дротиків: 1 — Балка Яцева; 2 — Бранешти I; 3 — Волоське — Сурська Забора; 4 — Грудек; 5 — Занки; 6 — Зимне; 7 — Каветчина; 8 — Княжий; 9 — Колосково; 10 — Колочин I; 11 — Лебязе I; 12 — Луг II (Пеньківка); 13 — Макарів Острів (Пеньківка); 14 — Пастирське; 15 — Пліснесько; 16 — Сороки — Озеро; 17 — городище Хотомель. Умовні позначки: I — скарби; II — городища; III — поселення; IV — могилиники

гії до цієї знахідки походять з північно-східної Малої Угорської Низовини і пов'язуються з аварами. Тут датовані вони початком VII ст. (Salomon, Erdelyi 1971, s. 27, tabl. 22, I, XVIII, 5; s. 70—71).

Поблизу хутора Пліснесько знаходиться городище ранньосередньовічної доби (Кучера 1962, с. 3—55). Виділяються два періоди існування пам'ятки: VII—X ст. та XI—XIII ст. Серед предметів першого хронологічного періоду існування городища виявлено знахідки зброї та військового спорядження, зокрема — залізне вістря списа (дротика ?) (рис. 2, 20). Воно дуже заіржавлене і фрагментоване. Оскільки списа знайдено в найнижчій (непорушеній) частині культурного шару, це дає підставу датувати його VII—VIII ст. (Кучера 1962, с. 33, 35, рис. 15, 3).

Серед предметів озброєння з городища Хотомель, на якому виділено два горизонти функціонування (VI—VIII ст. та IX—X ст.) (Кухаренко 1961, с. 9—10), в культурному шарі трапилися три вістря списів (рис. 2, 22—24) (Кухаренко 1961, с. 24, табл. 8, 14—16; Русанова 1973, с. 19).

Одне з них має видовжено-ромбічне перо та дуже похилі плічка (рис. 2, 23). Інший екземпляр має листоподібну форму пера (рис. 2, 24). Ще один знайдений екземпляр має коротке перо ромбічної форми (дротик ?) (рис. 2, 22).

На городищі Колочин I виявлено матеріали зарубинецької культури та третьої чверті I тис. (VI—VII ст.). У північній частині городища, на глибині (0,6 м), де в основному зафіксовано ранньосередньовічний матеріал, було знайдено втулкове вістря списа (рис. 2, 25) (Сымонович 1963, с. 130—131). Втулка вістря видовжена, тонка. Верхня частина пера обламана, збережена частина має чітко виділені грані (плічка), дещо згладжені. Перо має повздовжне ребро.

На Пастирському городищі, що має два культурно-хронологічні шари — скіфський та ранньосередньовічний (середина VII — середина VIII ст.), виявлені чотири вістря списів (рис. 2, 41—44) (Приходнюк 2005, с. 133, рис. 27, 3—6). Знахідки О.М. Приходнюк поділив на два типи (Там само, с. 28). До першого типу XXII-A він відносить три вістря

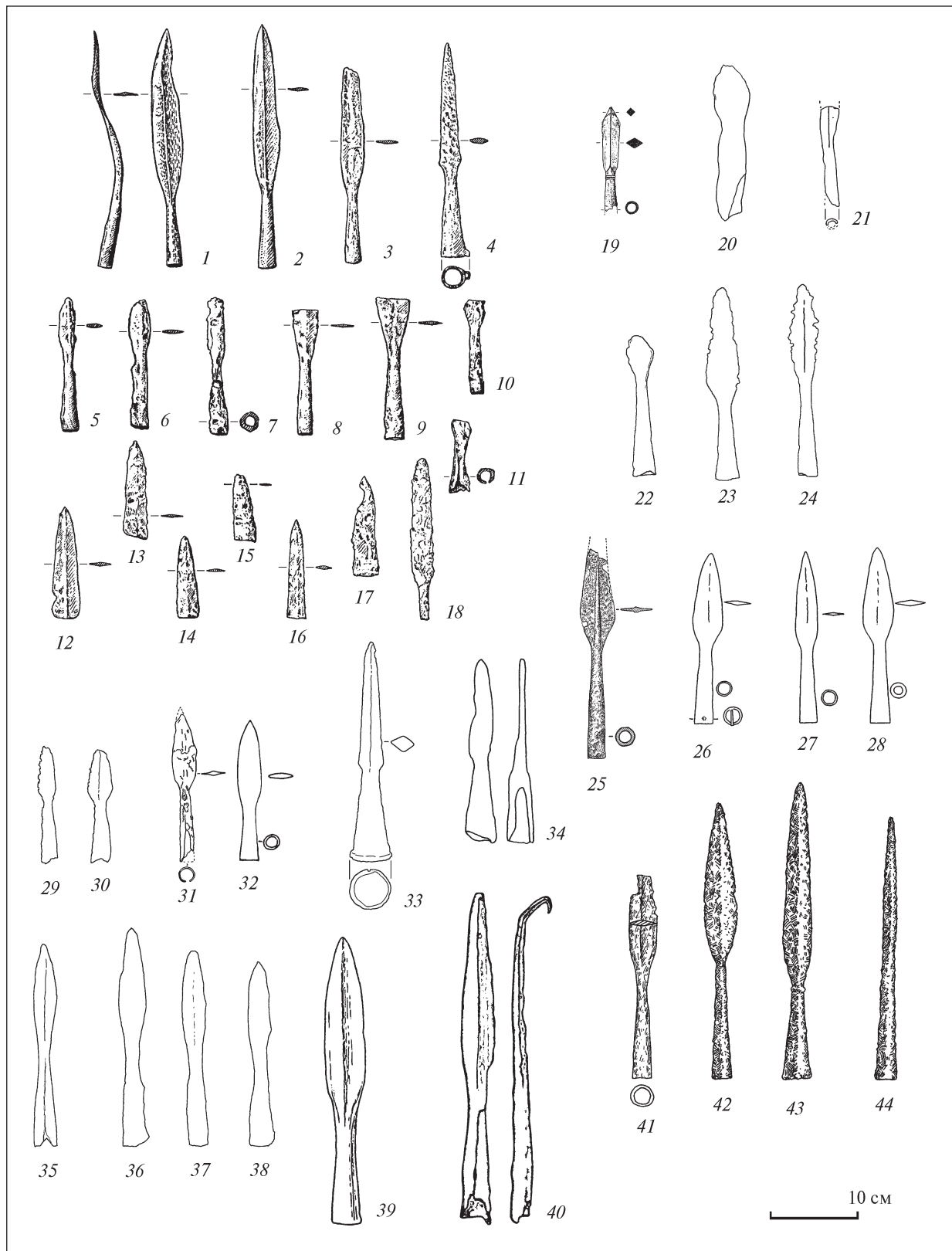

Рис. 2. Вістря списів і дротиків з ранньосередньовічних пам'яток півдня Східної Європи: 1–18 – Зимне; 19 – Грудек; 20 – Плісесько; 21 – Каветчина; 22–24 – Хотомель (городище); 25 – Колочин I; 26 – Лебязе I; 27, 28 – Княжий; 29, 30 – Колосково; 31, 32 – Занки; 33 – Балка Яцева; 34 – Волоське – Сурська Забора; 35 – Луг II (Пеньківка); 36–38 – Макарів Острів (Пеньківка); 39 – Сороки – Озеро; 40 – Бранешти I; 41–44 – Пастирське

(рис. 2, 41–43), які мають листоподібні леза з повздожним ребром (Приходнюк 2005, с. 133, рис. 27, 3–5). У одного з вістер цього типу втулка від пера відділена пружком (рис. 2, 43) (там само, с. 133, рис. 27, 5). Подібних пропорцій вістря відомі від доби латену до давньоруського часу (Еременко, Шукін 1992, с. 97, рис. 4, 6; Кирпичников 1966, с. 70–71). На пам'ятках другої половини I тис. подібні вістря знайдено на поселенні Макарів Острів у Середньому Подніпров'ї (Березовець 1963, с. 183, рис. 20, 10–12), городищі Зимне на Волині (Ауліх 1972, с. 48, табл. IX, 4), Девінській Новій Весі в Словаччині (Eisner 1952, obr. 20, 4; 28, 4, 5; 55, 7; 61, 7; 65, 8; 72, 6), в аварських похованнях в Угорщині (Kiss 1977, Pl. IX, 5; XXXIV, 1, 10; XXXVII, 6). Тип XXII-B за О.М. Приходнюком, представлений вістряма, у якого лезо вужче від втулки, і має перетин у вигляді ромба (рис. 2, 44) (Приходнюк 2005, с. 133, рис. 27, 6).

На багатощаровому поселенні Занки, що має шар VI–VII ст., на північно-західній околиці поселення в округлій ямі № 569 знайдено вістря дротика (рис. 2, 31) (Дьяченко 1989 с. 40; с. 116, рис. 87, 6). З цієї ж ями походять уламки груболіпного посуду пеньківської культури, в т. ч. сковорідки, фрагмент яйцеподібної посудини, а також бронзова платівка з двома заклепками, і знаряддя праці не визначеного призначення (там само, с. 1, 40, 46; табл. 2, с. 16; с. 116, рис. 87, 6). Також, на поселенні знайдено ще одне вістря дротика (рис. 2, 32) (Любічев 1994, с. 78–79, с. 228, табл. XLV, 1, 3).

Поблизу села Перше Травня знаходилося поселення біля Балки Яцевої (нині затоплене). Розкопані житла та речовий матеріал дозволяють датувати поселення VIII–IX ст., а деякі знахідки з культурного шару належать і до більш раннього часу (VII ст.) (Бодяньський 1952; 1960, с. 274–277; Брайчевская 1953/46; № 1955/106; 1962, с. 155–181; 1963, с. 251–282). У фондах Інституту археології серед матеріалів з колекції № 289 із Балки Яцевої є вістря списа.

Поблизу села Волоське відомо три ранньосередньовічні поселення. На першому, що знаходиться на низькому березі Дніпра, в гирлі р. Сула над Сурською Заборою, виявлено кілька напівземлянок, господарську яму і вогнище. Пам'ятка датована VI–VIII ст. Серед знахідок були груболіпна банковидна кераміка та металеві речі (Бодяньський 1952, с. 44–56; Березовець 1963, с. 197–199; Брайчевская 1963,

с. 261; Приходнюк 1980, с. 37, рис. 16, 1–11; с. 69, рис. 46, 2, 11; с. 130). Тут було знайдено вістря списа (рис. 2, 34).

Біля села Пеньківка (затоплене водами Кременчуцького водосховища) знаходилося кілька поселень. На поселенні третьої чверті I тис. Луг II, біля житла 3 з піччю-кам'янкою, знайдено фрагмент залізної фібули та вістря списа, що має грань на пері (рис. 2, 35) (Березовець 1963, с. 178, рис. 18, 3). Вістря за формою пера і пропорціями аналогічне до знайдених на поселенні в урочищі Макарів Острів.

Найбільше за площею поселення третьої чверті I тис., яке розташоване біля с. Пеньківка — Макарів Острів. При розвідках Д.Т. Березовцем тут було розкопане одне житло-напівземлянка з піччю-кам'янкою, в якому знайдено скарб залізних речей (деталей знаряддя праці, озброєння та предметів побуту): 6 серпів, 2 ручки від відер, 3 вістря списів (рис. 2, 36–38), 2 сокири та 2 тесла (Березовець 1963, с. 183, рис. 20, 10–12).

Фрагмент вістря дротика був знайдений на поселенні ранньосередньовічного часу, яке розташоване на південно-західній околиці села Каветчина (Приходнюк 1974, с. 1). Поселення датується VI–VII ст. (Приходнюк 1974, с. 18; 1975, с. 100). В житлі № 4 з піччю-кам'янкою було знайдено фрагмент залізного втулкового вістря дротика (рис. 2, 21) (Приходнюк 1974, с. 7, рис. 10, 1). Судячи із збереженої частини перо мало грань.

Масивне вістря списа знайдено на поселенні Сороки — Озеро, що датується VI ст. (Рафалович 1972, с. 123, рис. 20, 9; с. 185), має широке перо із згладженою гранню (рис. 2, 39).

Вістря списа, яке знайдено на багатощаровому поселенні Бранешти I, що датується VII — початком IX ст. та X–XI ст., має вузьке та довге перо, із вираженою гранню (рис. 2, 40) (Рафалович 1972, с. 123, рис. 20, 7; с. 185).

На ранньосередньовічному могильнику Леб'язе I відкрито 110 поховань. Інвентар зафіксовано тільки в безурнових похованнях. Це різні бронзові прикраси, намиста, пряжки, деталі поясного набору та ін. (Липкинг 1974, с. 141–151). У похованні 103 знайдено вістря списа (рис. 2, 26).

Біля хутора Княжий розташований могильник третьої чверті I тис. Тут виявлені 22 кремациїні поховання. Поховання переважно урнові. Серед інвентарю трапилися: овальна пряжка, два втулкових вістря списів, скроневе кільце та ін. (Липкинг 1974, с. 137–141). Речовий набір поховання 1 містив два втулкових

вістря списів (рис. 2, 27, 28) та фрагментовану намистину з синього скла.

Побіля села Колосково був знайдений скарб, що належить до першої хронологічної групи скарбів за О.О. Щегловою (друга — третя чверть VII ст.) (Щеглова 1990). Він виявлений у залізному шоломі, який не зберігся. Серед речей в скарбі знаходилися два вістря дротиків (рис. 2, 29, 30) (Корзухина 1996, с. 418, с. 591, с. 689, Табл. 99, 5, 6).

Загалом з кожної окремої пам'ятки, здебільшого, походить по одному вістря. Понад десяток вістрів знайдено лише на Зимнівському городищі, по декілька — на городищах Пастирське, Хотомель, поселенні Макарів Острів, по два вістря — на поселенні Занки, на Княжинському могильнику, в скарбі з Колосково (рис. 1). Виокремлено певні регіони концентрації знахідок: це басейн Західного Бугу: Зимне, Грудек, Пліснесько; Середнє Подніпров'я: Пастирське, Пеньківка (Луг II, Макарів Острів); Нижнє Подніпров'я: Волоське — Сурська Забора, Балка Яцева; верхів'я Сіверського Дінця: Занки, Колосково; верхів'я Сейму: Лебязе I, Княжий.

Усього 27 екз. представлені повними формами — цілим вістряма, чи, принаймні, в такому стані, що дозволяє визначити форму та розміри (рис. 2, 1, 2, 4—6, 20, 22—24, 26—40, 42—44). Решта вістрів фрагментовані (рис. 2, 10, 11, 21) або лише опосередковано можуть вказати на належність до класу, типу ін. (рис. 2, 7—9, 19, 25, 41). Розподіл знахідок за класами та виділення типів є базовим завданням, виконання якого зможе допомогти вирішити питання стосовно походження, побутування та еволюції слов'янських списів і дротиків.

Невелика кількість знахідок ускладнює розробку типологічної класифікації. Деякі екземпляри мають відповідники в схемах, розроблених А.М. Кірпи́чником (Кірпи́чников 1966) та В. Каза́кявічюсом (Каза́кявічюс 1988, с. 12—64). Одне вістря із Пастирського городища (рис. 2, 44) відповідає типу I, за А.М. Кірпи́чником (рис. 3, 1), що набув поширення в XII—XIII ст. (Кірпи́чников 1966, с. 90, 91). Ознака цього типу — перо ланцетоподібної форми ромбічне в перетині з гранню на лезі, що звужується біля шийки та плавно переходить у втулку. Однак вони відомі й раніше. Зокрема, такі предмети знайдено в похованнях VII—VIII ст. з могильника Девінська Нова Вес в Словаччині (Eisner 1952, obr. 40, 8; 45, 9; 47, 6; 96, 2) та в похованні першої половини VII ст. із Ловченац в Сербії (Garam 1992, S. 222, Taf. 50, 8).

Знахідки з Княжинського (рис. 2, 27, 28) і Лебязинського могильників (рис. 2, 26), городищ Хотомель (рис. 2, 23) і Колочин (рис. 2, 25) подібні до вістрів типу IIIA за А.М. Кірпи́чником (рис. 3, 2), які він датує VIII—IX ст. (Кірпи́чников 1966, с. 13). Тип представлений вістряма з відносно широким пером видовжено-трикутної форми. Плічка явно виражені, іноді низько опущені або трохи підняті. Втулка, як правило, масивна та розширюється донизу. Перетин пера ромбічний, рідше лінзоподібний. Такого типу вістря схожі до підтипів IB (перо у вигляді видовженого ромба з низько опущеними плічками) та IB (гранчасте перо у вигляді видовженого ромба, співвідношення втулки й пера 1 : 1—1 : 1,5), за В. Каза́кявічюсом. Вістря списів підтипу IB знайдені на території Литви, регіоні Східної Пруссії, та на північному заході Польщі, і датуються III—IV ст., окремі екземпляри цього типу виявлені в похованнях носіїв пшеворської культури. Вістря підтипу IB за В. Каза́кявічюсом (рис. 3, 4) датовано III—VI ст., і вони малочисленні на території мешкання балтських племен (Каза́кявічюс 1988, с. 24—29).

Вістря, подібне до знайденого в Балці Яцевій (рис. 2, 33), у типологічній схемі А.М. Кірпи́чкова — тип V — часто називаються пічками, і вони мають вигляд чотиригранного стрижня з досить розширеною донизу втулкою (рис. 3, 3). Поперечний перетин їх леза ромбоподібний або квадратний, рідше у вигляді рівнобічного хреста. Піки з'являються на півдні Східної Європи не пізніше VIII ст. і набули особливого поширення в X ст. (Кірпи́чников 1966, с. 14, 15).

Знахідки з поселень Луг II (рис. 2, 35) та Макарів Острів (рис. 2, 36—38), городища Хотомель (рис. 2, 24) подібні до підтипу IVB за В. Каза́кявічюсом (рис. 3, 5) — вістря з лавролистним пером, що в перетині має вигляд видовженого ромба чи лінзи (співвідношення довжини втулки й пера від 1 : 1,5 до 1 : 2), — для території Литви пізні (Каза́кявічюс 1988, с. 48).

Вістря, знайдені на Зимнівському городищі (рис. 2, 1—3) і поселенні Бранешти (рис. 2, 40), подібні до типу V за В. Каза́кявічюсом (рис. 3, 6). Цей тип має верболисту форму пера з ребром. Пропорції між довжиною втулки та пера становлять від 1 : 1 до 1 : 3. В. Каза́кявічюс зазначає, що така форма та пропорції вістрів є загальнобалтською традицією. Крім території Литви, вони знайдені також на пам'ятках Латвії, Білорусії та в регіоні Східної Пруссії (там само, с. 48—52).

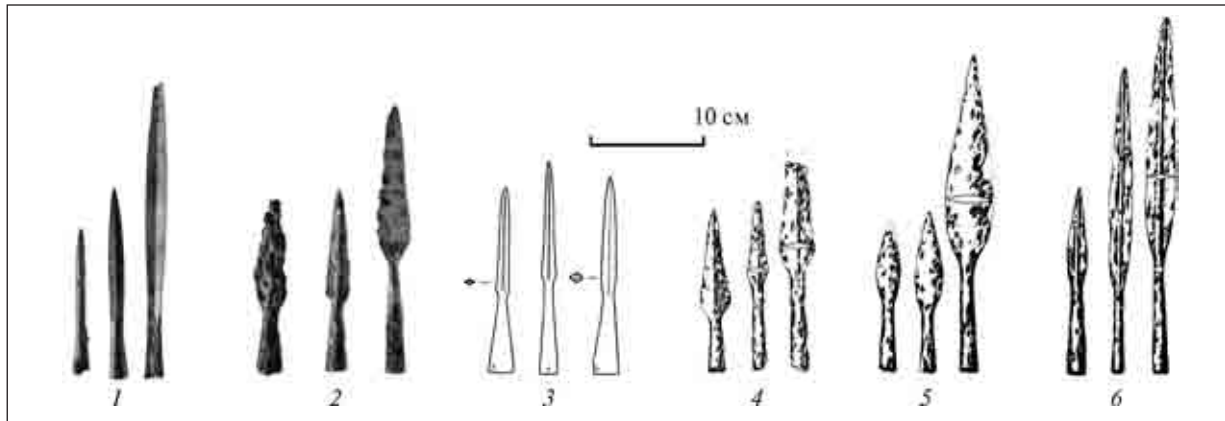

Рис. 3. Типи вістрей списів: за А.М. Кірпічниковим (1 — тип I; 2 — тип IIIA; 3 — тип V) і за В. Казакявичюсом (4 — тип IB; 5 — тип IVB; 6 — тип V)

Як з'ясувалося, не всі знахідки, виявлені на слов'янських пам'ятках раннього середньовіччя півдня Східної Європи, мають відповідники серед типів у згаданих схемах. Окрім того, ці схеми в деяких випадках не відображають функціональне призначення вістрей, адже інколи до одного типу потрапляють предмети, що суттєво різняться за розмірами (див., наприклад: Казакявичюс 1988, с. 30, рис. 9; с. 38, рис. 13). Очевидно, що, по-перше, необхідно з'ясувати, які із знахідок слід вважати вістря списів, а які — дротики, по-друге, які вістря списів могли бути частиною металевого знаряддя, а які ні.

Предмети озброєння мають ідентифікаційні ознаки — властивості, що задовольняють певним вимогам і уможливають достовірно встановити видову відмінність і, таким чином, віднести виріб до певної категорії знарядь і виявити його характерні особливості. Зазвичай під поняттям «зброя» мається на увазі знаряддя для нападу та оборони (Словник 1972, с. 452), або сукупність засобів для ведення війни, бою (Великий тлумачний... 2005, с. 443), а також для полювання. Крім того, до зброї зараховують засоби та пристрої для подання сигналів. Загалом, до поняття «зброя» можна віднести практично будь-який предмет, засіб чи їх сукупність, що відповідно використовуються. У криміналістиці одне з найвичерпніших визначень, зокрема холодної зброї, запропоновано М.Г. Любарським. Згідно з ним, холодною зброєю є предмет, що не має прямого виробничого або господарсько-побутового призначення, спеціально виготовлений або пристосований для завдання тілесних ушкоджень при нападі або активній обороні та який відповідає цим цілям за конструктивними особливостями своїх частин, їх розмірами та властивостями матеріалів (міцність, твер-

дість, пружність), а за способом дії є рубальним, колючим, різальним, колючо-рубальним, колючо-різальним) ударним або змішаного типу (Любарський 1954, с. 45). У цьому визначенні наявна досить повна сукупність ознак холодної зброї та її цільове застосування — для нанесення тілесних ушкоджень при нападі та активній обороні, а також певні конструктивні ознаки — розміри частин, властивості матеріалів і, певною мірою, принцип дії ураження. Проте цілком доцільно виключити із загального визначення холодної зброї поняття «пристосованість» предмета для нанесення тілесних ушкоджень (Портнов, Денисов 1968, с. 10).

Такі види зброї як списи та дротики відносять до холодної зброї. Спис — один із найдавніших видів зброї, яким користувалися ще на полюванні, що під час бойових дій. Найпростішим видом списа є загострена з одного кінця палиця. Таким чином, спис — це деревкова зброя колючої дії, яка призначена для нанесення таранного удару середньої дистанції. Посилення бойових характеристик списа відбувалося, головним чином, за рахунок удосконалення його бойової частини — вістря, яке могли виготовляти за різними технологіями, із перенесенням центру ваги, подальшої спеціалізації (зміна форми та пропорцій) і виділення видів списів за різними функціями. Ймовірно, масивні списи використовувалися переважно проти супротивника в захисному обладунку, полегшені — проти легкоозброєного воїна чи для метання. Масивні бронебійні вістря списів ще не вповні відповідали своєму функціональному призначенню, адже більша частина їх ваги припадала на довгу та масивну втулку. Посилення бронебійних властивостей вістрей досягалося шляхом збільшення їх розмірів і ваги. У процесі еволюції предметів озброєння

спис став прототипом для гарпуна, піки, алебарди, глефи, нагинати, протазана та інших видів зброї, що були більше орієнтовані чи-то на колольну дію, чи-то на рубальну, були зручнішими для кінного воїна чи піхотинця, були більш гнучкими чи масивними, та ін., залежно від цілей і завдань ураження.

Крім того, відповідаючи певним характеристикам, спис міг використовуватись і як металевий зброя. Зазвичай призначені для метання варіанти списів легші та мають інше балансування: центр ваги зміщений у бік бойової частини задля того, щоб при метанні спис встромлювався в ціль саме нею (Асмолов 1994, с. 154). Метальний спис (дротик) також коротший за власне спис. Середній дротик, кинутий рукою фізично сильної особи, летить на відстань 30—40 м. Існує два основні способи збільшення дистанції кидка за рахунок додаткових пристроїв. Можна використовувати так зв. списометалку — Г-подібну дощечку, на яку вкладається спис, що впирається кінцем в її коротку вертикальну стінку. Рука, що тримає не спис, а металку, ніби подовжується, а виштовхуючи спис уперед сила поштовху зростає. Інша назва цього пристрою атлатль (Нерсесов 1989, с. 234—243). Ще один спосіб — використання спеціального ремня — аментума, в який спис вкладали, як в прашу. Кінці ремня затискали в кулак руки, якою кидали спис, а кінець списа впирався в середину петлі, що утворювалася. Дротики, запущені за допомогою таких пристроїв, летіли на відстань до 75 м (Асмолов 1994, с. 156).

Загальними ознаками будь-яких списів і дротиків є такі складові: вістря — закінчення списа, призначене для нанесення колольного удару, і древко (держак, ратище) — частина списа, призначена для спрямування удару (Худяков 1980, с. 50; Горелик 2003, с. 53).

Вістря списа має такі складові конструктивні елементи (рис. 4, 1): перо — проникаюча ударна частина; верхівка — крайня точка ударної частини; сторона — гострий різальний край пера, звернений до цілі; плічко — сторона пера, звернена до втулки (кріплення); ребро — повздовжний виступ на площині пера; шийка — місце переходу пера до втулки, звужена частина насади, яка слугує основою пера; втулка¹ — ємкість, в якій закріплене древко; канал — об'єм вмісту древка у втулці.

¹ Вістер з таким елементом кріплення як черенок не знайдено на слов'янських пам'ятках півдня Східної Європи раннього середньовіччя, через що цей елемент поки не враховано в обмірах і подальшій класифікації.

Вістря були обміряні за такими параметрами: довжина вістря, довжина пера, довжина пера до місця максимального розширення пера, максимальна ширина пера та діаметр втулки (рис. 4, 2; таблиця). У цих параметрах закладені функціональні особливості вістер списів і дротиків. Така ознака як поперечний перетин пера вказана не для всіх знахідок, тож ми не маємо можливості її врахувати. Отже, в процесі нашого дослідження основними ознаками є особливості, що ґрунтуються на фізичних характеристиках артефакту, включаючи загальну форму, форму частин і вимірні величини, тобто так зв. формо-ознаки (Sharer, Ashmore 1979, р. 563).

Класифікація розпочинається вже під час складання опису, у котрому зазначаються найпомітніші відмінності груп матеріалу (Каменецкий, Маршак, Шер 1975, с. 10). В археології поняття «класифікація» має велику кількість визначень та різновидів (Классификация... 2013, с. 13—27). Результатом класифікації відповідно до параметрів (розмірів) визначених ознак є класи (групи). В багатомірному статистичному аналізі виявляються розділи, що не ізольовані, а переходять один в інший. Найвиразніші риси багатомірного аналізу в класифікації об'єктів проявляються в кластеризації. Кластерний аналіз — це спосіб групування багатомірних об'єктів, що базується на поданні результатів окремих спостережень точками певного геометричного простору з подальшим виділенням груп як кластерів (*cluster*) цих точок (Кузнецов, Трошина 2006, с. 103).

В цьому дослідженні групування, визначення подібності та відмінності між об'єктами здійснено за допомогою ієрархічного кластерного аналізу. Всі вимірювані параметри (див. таблицю) були занесені до програми *Statistical Package for the Social Sciences* (SPSS) — комп'ютерної програми для статистичної обробки даних. Ряди (по горизонталі) становлять 27 інформативних знахідок, у стовпчиках вказані п'ять вимірюваних параметрів. Класифікаційний аналіз (*classify*) здійснено за методом кластеризації міжгрупових зв'язків (*between-groups linkage method of clustering*), метрика для кількісних шкал (відстань) — в інтервалі Евклідової відстані (*Euclidean distance*).

У результаті дослідження була побудована дендрограма, яка для наочності подана вертикально (рис. 5). Найбільша масштабована відстань кластерної комбінації (*rescaled distance cluster combine*) в сукупності всіх предметів представлена двома групами. Графік скупчен-

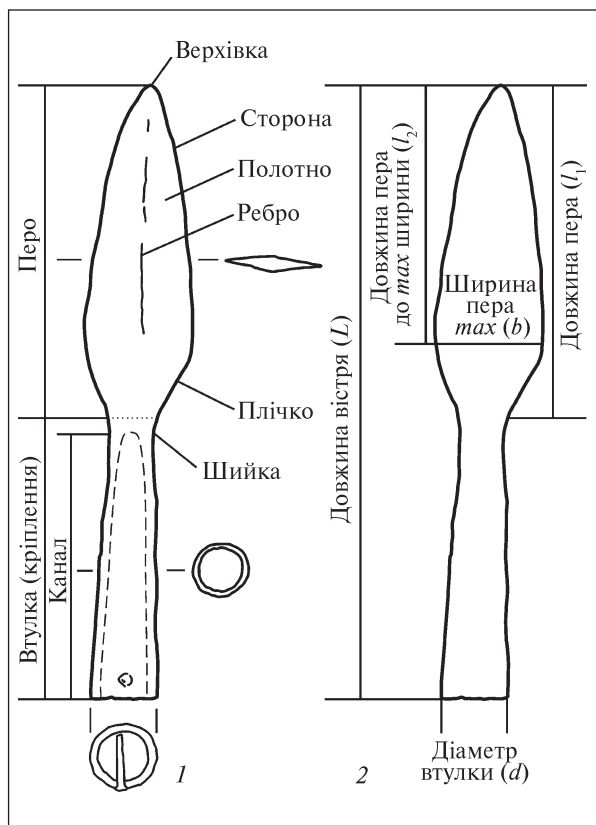

Рис. 4. Конструктивні елементи вістер списів і дротиків (1) та вимірювані складові (2)

ня (*agglomeration schedule*) відобразив два кластери. До кластера 1 увійшли 18 вістер — 5, 6, 20, 22—24, 26—32, 34—38, до кластера 2 — 9 вістер, а саме 1, 2, 4, 33, 39, 40, 42—44 (див. номери на рис. 2 і 5). Ці групи, в першу чергу, відрізняються за загальною довжиною вістря — від 13 до 25 см (кластер 1) і від 25 до 38 см (кластер 2). За пропорціями в групі 2 опинилися масивніші екземпляри. У межах двох груп виділяються підгрупи (типи), які мають менші відстані за ознаками. У кластері 1 можна виділити дві підгрупи. До першої підгрупи (23, 24, 26—28, 34—38) увійшли вістря завдовжки від 19 до 25 см, до другої (5, 6, 20, 22, 29—32) — від 13 до 17 см (дротики). Найбільшу подібність в першій підгрупі мають знахідки 35 (Луг II) і 37 (Макарів Острів); 27, 28 (Княжий) і 26 (Лебязе I); 34 (Волоське) і 38 (Макарів Острів). У межах другої підгрупи (дротики) найбільшу подібність демонструють знахідки 29 і 30 (Колосково) та 5 і 6 (Зимне). Найбільшу подібність в кластері 2 мають екземпляри 1 і 2 із Зимного. Близькими за пропорціями також є екземпляри 4 (Зимне) і 33 (Балка Яцева), незважаючи на різницю в перетині пера. Окремо в цій групі стоїть екземпляр 44 (Пастирське).

Аналіз пропорцій і форм вістер уможливорює такі висновки. По-перше, за результатами

Вимірювані параметри вістер списів та дротиків, мм

№	L	l_1	l_2	b	d
1	270	198	103	35	17
2	275	191	111	30	19
4	250	157	136	24	27
5	152	66	39	21	19
6	150	65	33	26	19
20	178	68	34	40	32
22	160	56	19	31	24
23	220	135	106	37	24
24	219	114	61	32	22
26	194	108	84	35	20
27	195	112	85	25	20
28	200	110	77	35	22
29	135	63	52	20	18
30	130	62	47	28	22
31	171	90	59	28	15
32	160	102	61	28	21
33	250	147	138	28	42
34	210	120	69	28	35
35	230	128	61	26	24
36	250	132	77	31	27
37	223	128	64	27	23
38	210	122	73	26	26
39	330	215	115	47	33
40	380	225	157	39	32
42	314	183	126	39	21
43	349	242	185	35	32
44	300	160	95	17	23

Примітки. № — номер знахідки на рис. 2; L — довжина вістря; l_1 — довжина пера; l_2 — довжина пера до місця *max* розширення пера; b — ширина пера *max*; d — діаметр втулки

кластерного аналізу видається можливим виділити кілька груп за розмірами та пропорціями: довгі списи (рис. 5, 1, 2, 4, 33, 39, 40, 42—44), короткі списи (рис. 5, 23, 24, 26—28, 34—38) і дротики (рис. 5, 5, 6, 20, 22, 29—32). До групи довгих списів також вважаємо за можливе віднести вістря 3 і 9 (Зимне), 25 (Колочин I) і 41 (Пастирське), з обламаним пером. До дротиків можна віднести фрагментовані знахідки 7, 8, 10 і 11 (Зимне), 19 (Грудек) і 21 (Каветчина). Такий розподіл на функціональні категорії (за призначенням) підтверджується даними писемних джерел. Розселення слов'ян на значній території, а також тривалість цього процесу дають змогу вважати, що комплекс озброєн-

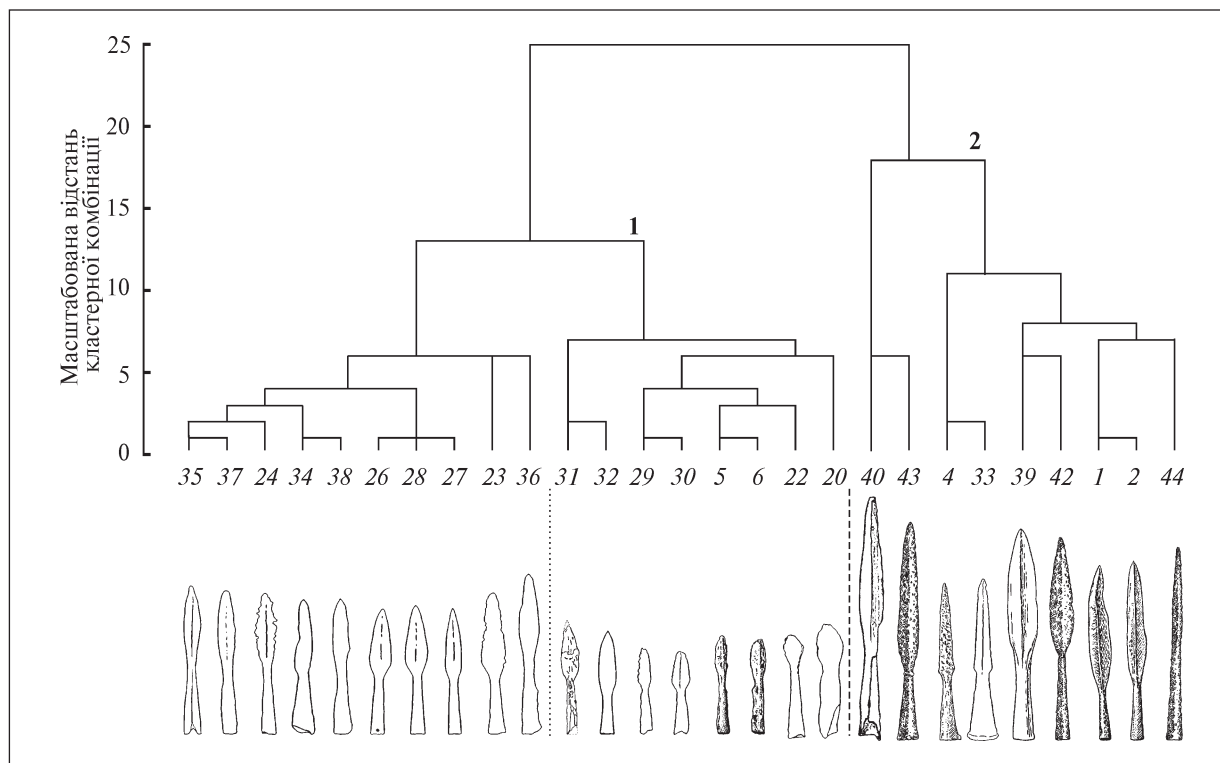

Рис. 5. Ієрархічний кластерний аналіз у вигляді дендрограми (за Евклідовою відстанню). Номери на схемі відповідають номерам знахідок на рис. 2

ня слов'янського воїна, якщо він і був більш чи менш усталеним, і складався, зокрема, із списів і дротиків, — впродовж часу зазнавав певних змін. Слід зважати на той факт, що комплекс озброєння слов'янських воїнів і переселенців, які знаходилися поблизу кордонів Візантійської імперії, міг відрізнитися від набору озброєння слов'ян, які мешкали далеко від її кордонів. По-друге, близькі за ознаками вістря в кількох випадках походять або з однієї пам'ятки (Зимне — 1, 2 і 5, 6; Княжий I — 27 і 28; Колосково — 29 і 30), або сусідніх (Луг II (35) — Макарів Острів (37); Княжий I (27 і 28) — Лебязе (26)). Це може свідчити про певні локальні особливості форм і пропорцій вістер списів і дротиків, про якісь традиції. По-третє, здебільшого пропорції вістер списів і дротиків виявляють стійке співвідношення довжини втулки та довжини пера — 1 : 1; 1 : 1,5; 1 : 2. По-

четверте, основні форми пера списів і дротиків представлені всього кількома типами: листоподібні (з варіантами: широкі та видовжені), ромбоподібні та пікоподібні. По-п'яте, за перетином більшість інформативних екземплярів має перо пласке або у формі видовженого ромба (грань на лезі), крім того, є кілька екземплярів з ребром.

Вважаємо за потрібне подальше створення такої класифікаційної типології, до якої входили б знахідки із пам'яток другої половини V—IX ст. Тут слід залучити матеріали з усіх пам'яток слов'янських ранньосередньовічних культур Центральної та Південної Європи. Для з'ясування принципових питань походження й поширення вістер списів і дротиків + певних типів необхідно залучити матеріали із синхронних пам'яток сусідніх племен, а також знахідки з пам'яток кочовиків.

Асмолов К.В. История холодного оружия. Ч. 1. — М., 1993; Ч. 2. — М., 1994.

Ауліх В.В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині. — К., 1972.

Березовец Д.Т. Поселение уличей на р. Тясьмин // МИА. — 1963. — 108. — С. 146—208.

Бодянский А.В. Археологические находки в Днепропетровском Надпорожье // СА. — 1960. — № 1. — С. 274—277.

Бодянский О.В. Загальний звіт про археологічні дослідження в Надпоріжжі за 1952 р. / НА ІА НАНУ. — 1952/22.

Брайчевская А.Т. Отчет Днепрогэсовской экспедиции 1953 г. Раскопки славянских памятников в селах Башмачка; Коммуна; Днепровское; Волошское // НА ІА НАНУ. — 1953/46.

- Брайчевская А.Т.* Отчет о работе Надпорожского отряда Раннеславянской экспедиции 1955 года // НА ІА НАНУ. — 1955/106.
- Брайчевська А.Т.* Поселение у балки Яцевой в Надпорожье // МИА. — 1963. — 108. — С. 251—282.
- Брайчевська А.Т.* Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя // АП. — 1962. — XII. — С. 155—181.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови.* — К., 2005.
- Горелик М.В.* Оружие древнего Востока (IV тысячелетие — IV в. до н. э.). — СПб., 2003.
- Дьяченко А.Г.* Отчет о раскопках славяно-русской археологической экспедиции Белгородского пединститута в 1989 г. // НА ІА НАНУ. — 1989/254.
- Еременко В.Е., Шукін М.Б.* Кимвры, тевтоны, кельтоскифы и некоторые вопросы хронологии рубежа среднего и позднего латена // Проблемы хронологии эпохи латена и римского времени. — СПб., 1992. — С. 80—115.
- Казаквичюс В.* Оружие балтских племен II—VIII веков на территории Литвы. — Вильнюс, 1988.
- Казанский М.М.* О раннеславянской коннице // Stratum plus. — СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2009. — 5, 2005—2009. — С. 457—471.
- Казанский М.М.* О славянском панцырном войске (VI—VII вв.) // Stratum plus. — СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2011. — 5. — С. 43—50.
- Каменецкий И.С., Маршак Б.И., Шер Я.А.* Анализ археологических источников (возможности формализованного подхода). — М., 1975.
- Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. — М.; Л., 1966 (САИ. — Вып. Е1-36).
- Классификация в археологии.* — СПб., 2013.
- Козак Д.Н.* Про військову справу давніх слов'ян (I ст. до н. е. — VII ст. н. е.) // Археологія — К., 1993. — № 4. — С. 32—49.
- Козак Д.Н.* Военное дело древних славян. — Николаїв, 1997.
- Козак Д.Н.* Венеди. — К., 2008.
- Корзухина Г.Ф.* Клады и случайные находки вещей круга «Древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. — 1996. — V. — С. 352—705.
- Кузнецов Д.Ю., Трошина Т.Л.* Кластерный анализ и его применение // Ярославский педагогический вестник. — Ярославль, 2006. — 4. — С. 103—107.
- Кухаренко Ю.В.* Средневековые памятники Полесья. — М., 1961 (САИ. — Вып. Е1-57).
- Кучера М.П.* Древній Пліснеськ // АП УРСР. — 1962. — XII. — С. 3—56.
- Липкин Ю.А.* Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посеймье // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Ленинград, 1974. — С. 136—152.
- Любарский М. Г.* Криминалистическое исследование холодного оружия // Тезисы докладов восьмой расширенной конференции Ленинградского отделения Всесоюзного научного общества судебных медиков и криминалистов. — Л., 1954.
- Любичев М.В.* Пеньківська культура Дніпро-Донецького межиріччя: Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 1994.
- Нерсесов Я.Н.* Атлатль — традиционное оружие индейцев Юго-Запада США и Северной Мексики // Советская археология. — 1989. — № 4. — С. 234—243.
- Приходнюк О.М.* Звіт про роботу Каветчинського загону Середньодністровської давньоруської новобудовної експедиції в 1974 році // НА ІА НАНУ. — 1974/6в.
- Приходнюк О.М.* Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). — К., 1975.
- Приходнюк О.М.* Археологічні пам'ятники Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980.
- Приходнюк О.М.* Пастирське городище. — Київ; Чернівці, 2005.
- Рафалович И.А.* Славяне VI—IX веков в Молдавии. — Кишинев, 1972.
- Русанова И.П.* Славянские древности VI—VII вв. между Днестром и Западным Бугом. — М., 1973 (САИ. — Вып. Е1-25).
- Свод древнейших письменных известий о славянах.* — М., 1991. — I: (I—VI вв.); 1995. — II: (VII—IX вв.).
- Словник української мови.* Т. 3. — К., 1972.
- Сымонович Э.А.* Городище Колочин I на Гомельщине // МИА. — 1963. — 108. — С. 99—137.
- Тацит.* О происхождении германцев // Корнелий Тацит. Сочинения в двух томах. — Л., 1969.
- Устинов А.И., Портнов М.Э., Денисов Е.Н.* Холодное оружие. — М., 1961.
- Худяков Ю.С.* Вооружение енисейских кыргызов VI—XII вв. — Новосибирск, 1980.
- Шувалов В.П.* Славяне Псевдо-Маврикия // Европейская Сарматия. — СПб., 2011. — С. 321—331.
- Шувалов П.В.* Оружие ранних славян // Культурные трансформации и взаимовлияние в Днепровском регионе. Доклады научной конференции посвященной 60-летию со дня рождения Е.А. Горюнова, С.-Петербург 14—17 ноября 2000 г. — СПб., 2004. — С. 254—264.

- Шеглова О.А.* О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье // МИАДЛ. — Курск, 1990. — С. 162—204.
- Eisner J.* Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebiště. — Bratislava, 1952.
- Garam E.* Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit // AWARENFORSCHUNGEN. — Wien, 1992. — I. — S. 135—250.
- Kazanski M.* L'armement slave du haut Moyen-Age (Ve—VIIe siècles). A propos des chefs militaires et des guerriers professionnels chez les anciens Slaves // Přehled výzkumů. — Brno, 1999. — 39. — P. 197—236.
- Kiss A.* Some archaeological finds of the Avar Period in County Baraniya // Janus pannonius muzeum evkonyve. — Budapest, 1977. — XIX. — P. 129—142.
- Kokowska E., Kokowski A.* Wczesnośredniowieczny grot z Gródka nad Bugiem w woj. Zamojskim // Lubelskie materiały archeologiczne. — Lublin, 1990. — III. — S. 49—54.
- Salomon A., Erdelyi I.* Das Völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe // Studia Archeologica. — Budapest, 1971. — 5. — S. 184.
- Sharer R.J., Ashmore W.* Fundamentals of Archaeology. — Menlo Park, California, 1979.

Надійшла 04.12.2014

A.V. Panikarskiy

КОПЬЯ И ДРОТИКИ РАННИХ СЛАВЯН: ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ

Проанализированы находки наконечников копий и дротиков ранних славян. Собраны находки с территории распространения пражской, пенковской и колочинской культур. Всего найдено 44 наконечника копий и дротиков. 27 экз. представлены информативными формами. Отмечено, что не все находки наконечников можно твердо датировать ранним средневековьем, поскольку на многих памятниках зафиксирован и древнерусский слой.

Для создания функциональной классификации наконечников был применен метод кластерного анализа и построена дендрограмма. Наиболее масштабируемое расстояние кластерной комбинации в совокупности всех предметов представлено двумя группами (кластерами). В пределах которых выделяются подгруппы (типы), которые имеют меньшие расстояния по признакам, то есть являются более подобными.

Исходя из результатов кластерного анализа выделено несколько групп по размерам и пропорциям: группа 1 — короткие копья и дротики; группа 2 — длинные копья. Такое распределение на функциональные категории (по назначению) подтверждается данными письменных источников.

Близкие по соотношению признаков наконечники в некоторых случаях происходят или из одного памятника, или соседних, что может свидетельствовать об определенных локальных особенностях форм и пропорций наконечников копий и дротиков, о традициях.

Считаем необходимым дальнейшее создание такой классификационной типологии, в которую входили бы находки из памятников второй половины V—IX вв.

A.V. Panikarskiy

SPEARS AND JAVELINS OF THE EARLY SLAVS: FUNCTIONAL CLASSIFICATION

Analyzed are the finds of Early Slavs' spearheads and javelin heads. They are collected from the area of Prague, Penkivka, and Kolochyn cultures. Altogether, 44 spearheads and javelin heads were found. 27 examples are represented by the informative forms. It is noted that not all finds of tips can be definitely dated by the early medieval period, because on many sites the Ancient Rus layer is also recorded.

The method of cluster analysis was used and the dendrogram was made for the development of functional classification of tips. The most ranging distance of cluster combination in the population of all items is represented by two groups (clusters). Within them, singled out are the subgroups (types) with lesser distances corresponding to the features, i.e. more similar.

Resulting from the cluster analysis, several groups are identified by the size and proportions: group 1 — short spears and javelins; group 2 — long spears. Such division into functional categories (by the purpose) is evidenced by the data from the written sources.

Tips, which are close by the correlation of features, in some cases come from the same or neighboring sites; this fact can be the evidence of certain local peculiarities in forms and proportions of spearheads and javelin heads, as well as of traditions.

Further creation of such classification typology including the finds from the sites dated by the period from the second half of the 5th to the 9th c. is considered to be essential.

«ВНУТРІШНЯ» РУСЬ У КОНТЕКСТІ УТОЧНЕННЯ МЕЖ

На основі писемних та археологічних джерел уточнюються кордони «Внутрішньої» Русі кінця I тис. у подніпровському регіоні розселення східних слов'ян.

Ключові слова: Київська Русь, поляни, древліани, сіверяни, радимичі, руси, археологічна культура.

Незважаючи на те, що проблема походження й становлення Київської Русі має 900-літню історію вивчення, вона залишається актуальною темою нинішньої історичної науки. Адже ще Нестор Літописець на початку «Повісті временних літ» ставив запитання: «**Откуда Руская земля, кто въ Киевѣ нача первѣе княжит и откуда Руская земля стала естъ**» (ПСРЛ 1962, стлб. 1). Полеміка з цього приводу то розпочиналася, то затихала та мала й має прибічників різних концепцій. Нині вона знову активізувалася через офіційне відзначення 1150-ліття заснування Російської держави та, у зв'язку з цим, — нову інтерпретацію тогочасних подій частиною дослідників. Не говорячи вже про те, що сам термін «Росія» почав використовуватися офіційно лише з XVI ст. та особливо вже після формування імперських структур за часів Петра I, акцент на тягlostі історичного процесу на теренах східнослов'янської ойкумени в хронологічному сенсі (за розміщенням державних столиць) пропонується за схемою Ладога — Великий Новгород — Київ (лише потім). Метода вищезгаданого «поточнення» певною мірою перегукується (за С. Соловйовим) із тим, як у 1850 р. своїм розпорядженням імператор Микола I заборонив піддавати будь-якій критиці рік заснування тієї ж Російської держави 862 р., адже дата була «призначена» ще преподобним Нестором Літописцем (Цукерман 2003, с. 76).

Такий підхід викликав неоднозначну реакцію у багатьох серйозних дослідників і став, зокрема, однією із причин й для написання праці. Адже ще в свій час М. Бердяєв відзначав: «*Пам'ять зберігає батьківське начало, наш зв'язок з батьками, тому що зв'язок з батьками і є зв'язок сьогодення й майбутнього із минулим. Повне забуття наше по батькові було б повним забуттям минулого*» (Бердяєв 1990, с. 58).

Через це знову постала необхідність звернутися до теми локалізації «Внутрішньої», або ж «Початкової», Русі та встановлення її меж. Ми надаємо перевагу першій назві, орієнтуючись на повідомлення візантійського імператора Константина Багрянородного про перебування князя Святослава Ігоревича у «Зовнішній Росії», центром якої був Новгород (Константин Багрянородный 1991, с. 45, 308). Відповідно до цього дослідники розглядають Київ як центр Русі «Внутрішньої». Тут слід висловлюватися категорично, виключаючи іншоваріантність: на східнослов'янській півночі теж відбувалися процеси державотворення і формування відповідної протодержавної (спочатку), а потім і державної території. Але нас у випадку цікавить подніпровський регіон, і для цього маємо вагому підтримку від авторитетних попередників, про яку слід ще раз нагадати.

Почнемо із М. Карамзіна: «*При дворі Великих Князів та їх дружини відбірної і в самому народі мала зберігатися пам'ять Варязького завоювання й перших Государів Росії; але чи можливо, щоби старці й Бояри Князівські, чії розповіді, можливо, були основою нашого найдавнішого літопису, могли б з точністю визначати рік кожного випадку? Припустимо, що язичницькі слов'яни, відмічаючи літа якими-небудь знаками, мали вірну Хронологію: одне її співвідношення із Хронологією Візантійською, прийнятою ними разом із Християнством, не могли б ввести нашого першого Літописця у помилку? — Все ж ми не можемо замінити літочислення Несторове іншим більш вірним; не можемо ні рішуче відхилити, ні виправити його, і для того, слідуючи йому в усіх випадках, почнемо Історію Держави Російської із 862 року*» (Карамзин 1989, с. 59—60). Дане висловлювання, вперше опубліковане ще в 1815 р., є досить конкретним і однозначним у плані піднятої тут теми.

У другій половині XIX ст. власну позицію з даного питання виклав С. Соловйов — офіційний лідер тогочасної імперської історичної доктрини: «І після переселення Рюрика до Ільменю смути, як видно, продовжувалися; так, зберігся переказ, що від Рюрика з Новгороду у Київ побігло багато новгородських мужів. Якщо й тут звернемо увагу на наступні події новгородської історії, то знайдемо подібні явища: й після майже кожний князь мав боротися із відомими сторонами і якщо перемагав, то супротивники бігли із Новгороду до інших князів або на південь, в Русь, або ж Суздальську землю, зважаючи на обставини...

Якщо ж приймемо повідомлення, що варяги Аскольд і Дір засіли у полянському містечку Києві, то не маємо права відкидати наведені повідомлення: володар **українського містечка** (виділено нами — О.М.) із необхідністю повинен був вести війни зі степовими варварами і з навколишніми слов'янськими племенами... так вже рано виявилося значення Києва в нашій історії — наслідок сутничок Київської Русі з Візантією...

Як би там не було, вбивши Аскольда і Діра, Олег зтвердився у Києві, зробивши його своїм стольним містом; за свідченнями літописця, Олег мовив, що Київ повинен бути «матір'ю містам руським». І далі відомий історик продовжує, що «два кінці великого водного шляху, на півночі з боку Ладозького озера і на півдні з боку степів, з'єднувалися в одному володінні. Звідси простежується важливість цього шляху в нашій історії: по його берегах сформувалася початкова Руська державна область; звідси ж зрозумілий постійний тісний зв'язок між Новгородом та Києвом, який ми бачимо надалі; зрозуміло, чому Новгород завжди належав лише старшому князю, великому князю київському.

Першим ділом в **Україні** (виділено нами — О.М.) було будівництво міст...» (Соловьев 1988, с. 129—133). Як бачимо, цей дослідник використовував не лише «руську» (але ж не «російську») термінологію в справі вивчення історії походження східнослов'янської державності, але навіть використовував «українську» термінологію, звичайно у власному розумінні її значення.

А ось що писав з цього приводу талановитий учень вищезгаданого історика В. Ключевський: «Під владою київського князя вільно чи невільно з'єдналися інші варязькі князівства й міські області Русі, і тоді Київське князівство отримало значення Руської держави. Це підпорядкування було від Києва. Тому появу Рюрика у Новгороді, мені здається, незручно вважати початком Руської держави: тоді в Новгороді виникло місцеве і до того ж короткочасове варязьке князівство. Русь-

ка держава засновувалася діяльністю Аскольда і потім Олега в Києві: з Києва, а не з Новгороду пішло політичне об'єднання руського слов'янства; Київське варязьке князівство цих витязів стало зерном того союзу слов'янських і сусідніх з ними фінських племен, який можна визнати початковою формою Руської держави» (Ключевський 1987, с. 159). Як бачимо, і цей авторитетний дослідник схилився до «руської» концепції із її південним центром, але з помітним варязьким ухилом у загальному баченні тогочасних справ.

Далі розглянемо радянські часи. Ось позиція відомого науковця Б. Грекова: «Перед Новгородом Київ незаперечно мав ряд переваг. Він був ближчий до Візантії, зацікавленість котрою, якісно змінюючись, збільшувалася по мірі господарських і політичних успіхів Київської Русі. Із простої приманки для усяких, зокрема і руських, озброєних шукачів здобичі, Цареград для Русі істотно перетворювався у пункт торговельних і культурних зв'язків двох держав: однієї — старіючого носія світової культури, другої — молодій, але енергійно зростаючій... Київ був близьким і до інших країн, розміщених на узбережжях Чорного та Азовського морів (Дунайська Болгарія, Крим, Хозарське царство). Окрім того, Київ був вигідним центром, звідки можна було утримувати у своїх руках і далекий Новгород» (Греков 1953, с. 453—454). Як бачимо, якраз «руська», а не «російська» концепція не загубилася і в часи панування марксистсько-ленінської ідеології.

Ще один «цвяшок» у русько/російську проблему в цьому сенсі зробив Б. Рибаків. Його постулат звучить таким чином: «Обширний матеріал різноманітних джерел переконує нас у тому, що східнослов'янська державність визрівала на півдні, у багатій та родючій лісостеповій смузі Середнього Подніпров'я. Тут, за тисячу років до Київської Русі, було відоме землеробство. Темп історичного розвитку тут, на півдні, був значно швидшим, ніж на далекій лісній болотистій півночі із її слабкими піщаними ґрунтами. На півдні, на місці майбутнього ядра Київської Русі, за тисячу років до заснування Києва, склалися «царства» землеробів-борисфенітів, у яких слід вбачати праслов'ян; у «тройнові віки» (II—IV століття нашої ери) тут відродилося експортне землеробство, що призвело до досить високого рівня соціального розвитку.

Смоленська, полоцька, новгородська, ростовська північ такої багатой спадщини не отримала й розвивалася незрівнянно повільніше. Навіть у XII ст., коли південь і північ багато в чому вже зрівнялися, лісові сусіди південних усе ще викли-

кали в них іронічні характеристики “звіринського” способу життя північних місцевих племен.

У процесі аналізу неясних і часом суперечливих джерел історик має виходити з аксіоми нерівномірності історичного розвитку, яка в нашому випадку проявляється чітко та контрастно. Ми зобов’язані ставитися з великою недовірою до тих джерел, що будуть нам подавати Північ як місце зародження руської державності, та мусимо з’ясувати причини такої явної тенденційності» (Рыбаков 1984, с. 39).

Як кажуть, «в саме око» прибічникам офіційної теорії походження Росії. При цьому згаданого дослідника аж ніяк не можна назвати за термінологією радянською «українським буржуазним націоналістом». Ось як, зокрема, оцінював наукову позицію Б. Рыбакова один із його принципів опонентів Л. Клейн: «Він був не просто патріотом, а без сумніву російським націоналістом або ж, як нині прийнято формулювати ультра-патріотом — він був схильним гаряче перебільшувати справжні успіхи й переваги російського народу в усьому, ставлячи його вище усіх сусідніх. Він був готовий очищати та прикрашати його історію» (Клейн 2004, с. 70).

Після розпаду Радянського Союзу аналогічні висловлення у цього питання простежуємо і у працях багатьох російських науковців останніх десятиліть. Виключеннями із стану прибічників «руської» концепції являються хіба що А. Кірпицьких та А. Сахаров. Але якщо перший із них у різних працях періодично сумнівається у використанні термінів «Русь» і «Росія» (Кирпичников 2009, с. 13; 2012, с. 23—24), то інший у переважній більшості випадків стоїть на позиціях використання лише другого із них (История России 2003). При цьому обох абсолютно «не хвилює» те, що в розвитку етнополітичної термінології перетворення «Князівства усїєї Русі» на «Російське царство» відбулося лише у кінці XVI ст. і цей процес заміни старої назви «Русь» не був одномоментним на східноєвропейських просторах (Хорошкевич 2012, с. 16).

У світлі нових/старих трактувань, котрі збігаються/не збігаються із сучасною офіційною концепцією походження Росії як держави, ми вбачаємо багато непростих моментів для російських науковців хоча б у «виправленні» точок зору вищезгаданих попередників. Адже тоді виходить, що «товариші не розуміли», про що вони писали, і при цьому ще й використовували «неправильну» (тобто неросійську) термінологію.

Набагато простіше у цьому розумінні з українською науковою думкою, у якої таких проб-

лем у цілому немає. Ось деякі приклади на підтвердження цього.

Почнемо з класика вітчизняної історичної науки М. Грушевського: «Сей малий трикутник між Дніпром, Ірпенем і Россю — се центр історичного життя нашого народу і вихідна країна його імени — се Русь властива, Київщина під іменем Руси, Руської землі... Русь — се земля полян, Русини — се Поляне передо всім, хоч в ширшій значінню се імя й обіймало в XI—XII ст. всю Україну, а й все східне слов’янство, звязане київськими князями в одну державу, під іменем Руси протиставляло ся теж часом всім иншим політичним організаціям» (Грушевський 1991, с. 190—191). Звичайно, використання «українського» терміну для кінця I тис. н. е. є перебільшенням, але загалом позиція автора цілком зрозуміла.

А ось думка М. Брайчевського: «Отже, Русь у вузькому значенні слова — це Середня Наддніпрянщина з Києвом, Черніговом, Переяславом і землі, які належать до цих центрів. Не маємо випадку, коли б поїздкою “в Русь” була б названа поїздка в якусь інше місце» (Брайчевський 1968, с. 162).

Слід познайомитися і з баченням проблеми М. Котляром: «Головним вогнищем зародження майбутньої державності стало Полянське племінне об’єднання у Середньому Подніпров’ї». І далі: «Протягом VIII—IX століть державне об’єднання у Середньому Подніпров’ї з осередком у Києві, яке вчені умовно для цього часу називають Руською землею, зробило значний крок уперед на шляху соціально-економічного, політичного й культурного поступу» (Котляр 1995, с. 45, 65).

А тепер звернемося до точки зору з цього питання П. Толочка: «Наступний етап етнічної й політичної консолідації східних слов’ян пов’язується із ранньодержавним об’єднанням Русь, яке склалося в Середньому Подніпров’ї у кінці VIII — на початку IX століття і являлося безпосереднім попередником Київської держави. Характерною особливістю цієї політичної структури було те, що вона отримала назву невідому у східнослов’янському середовищі, причому термін “русь” початково був і етнонімом і політонімом» (Толочко 2010, с. 105).

З усього вищевикладеного однозначно можна зробити наступний висновок: у поглядах більшості науковців південна концепція походження Русі багаторазово переважає її північний варіант, і ми до такого розуміння даної історично-географічної проблеми повною мірою приєднуємося. При цьому слід зазначити, що протягом усїєї давньоруської історії північні райони східнослов’янської ойкумени стабільно називалися «Новгородською областю» (або

волюстю)», а північний схід — «Заліссям» (Журавель 2006, с. 67—69; Моця 2007, с. 258—259). Тож виникає питання — як на цьому етапі досліджень вийти з цього «делікатного» становища і знову дійти до врівноваженої згоди?

Повернемося ще раз до літопису, де під 862 р. знаходимо відому вже інформацію: «*І вибралися троє братів із родами своїми, і з собою взяли русь. І прийшли вони спершу до словен, і поставили місто Ладогу. І сів у Ладозі найстарший*». Цікаво, що початкове «сидіння» у цьому невеликому північному містечку повідомляє якраз Іпатієвський літопис, у котрому в першу чергу фіксуються події південноруської історії. За Лаврентієвським списком Рюрик одразу сідає у Новгороді Великому, а двоє його братів — Сінеус і Трувор — на Білоозері та в Ізборську.

Але якщо Російська держава, а відповідно новий російський етнос, почали свій власний розвиток 1150 років тому в північних районах Східної Європи (але у яких географічних межах?), то тоді слід допускати, що на півдні східнослов'янського світу почала реалізуватися схема «поляни—руси—українці». Але в такому випадку ні про яке початкове, висхідне етнічне єднання на етапі формування державних структур у цих місцевостях мова не може йти, адже у північного та південного угруповань східних слов'ян, які традиційно називаються «братніми народами» (хоча останнім часом нашими північно-східними сусідами широко пропагується ідея єдиного «русского світу») були різні «матері»: в одних «російська» (з фіно-угорсько-балтсько-скандинавськими домішками), а у інших «руська» (у тогочасному розумінні цієї назви).

З нашої точки зору, вихід із такої непростой ситуації запропонував В. Янін: «*Часто плутають реальні політичні події, пов'язані з твердженням монархії, із... основами суспільної організації. Ніхто не дискутує про те, що київська державність автохтонна і при цьому більш давня ніж новгородська. У Давній Русі реально існували два центри розвитку державності — Київ і Новгород. Завдання істориків при цьому — накопичувати нові дані поступово, але вірно просувати вперед історичні знання*» (Янін 1999, с. 24).

З цією думкою погоджується і П. Толочко: «*...ми не повинні виключати “племінний” етап у історії східних слов'ян з еволюції державного й міського життя. Рівно, як і починати їх політичну історію лише з приходом варягів, що має місце у наш час, і навіть супроводжується пошуками першої столиці Русі в місцях осідання Рюрика та його оточення. Але це заняття скоріше*

патріотичне, ніж наукове. Ладога й Новгород на півночі східнослов'янського світу були такими ж локальними центрами зростання ранньої державності, як і Київ та Іскоростень на півдні, або Полоцьк на північному заході. В IX ст. ні один із них не був істотно більш значним від іншого і не міг розглядатися як столиця Русі. Першою і єдиною столицею для усіх східних слов'ян був Київ, в якому у 882 р. ствердився новгородський князь. Якраз так це розуміли руські літописці XII ст., які поклали “числа” не від Рюрика чи Аскольда, але від “первого льта Олгова”» (Толочко 2014, с. 19).

На першому місці тут — звичайно, в контексті розгляду піднятого питання — із «руською» проблематикою кінця I тис. тісно переплітається «полянська», адже якраз «**Поляне яже нынѣ зовомая Русь**» (ПСРЛ 1962, стлб. 25—26). І сам літописець указує на район їх мешкання: «**Полянѣмъ жи жившимъ особѣ по горамъ симъ**», «**Поляне въ Києвъ и до сего дне**» (ПСРЛ 1962, стлб. 7, 9).

Але, говорячи про географічні межі розселення представників східнослов'янських літописних племен (як і інших етнографічних угруповань у різних зонах тогочасного світу), слід відзначити, що вони певною мірою були розмиті. Іншими словами, між окремими племенами ще не було чітких кордонів. Лише починаючи з часів формування ранньодержавних соціальних структур, кожне суспільство переходило до чіткішої внутрішньої упорядкованості та прагнуло до розширення власної території, межі якої набували певної заокругленості, через що зникали вклинення на територію сусідів. Пізніше, в процесі подальшої кристалізації державних кордонів і регіонів, усередині їх починають формуватися нові етноси або ж певною мірою переоформлюватися старі (Етнічна історія... 2000, с. 207).

І тут одразу ми «впираємося» в стару проблему: де ж закінчувалася територія розселення цього досить відомого середньовічного племінного об'єднання? Свого часу її торкався Б. Рибаків, який звернув увагу на невідповідність незначної за розмірами правобережної полянської території та на відносно великі простори розселення сіверян на Дніпровському Лівобережжі. Використовуючи доступні у повоєнні роки писемні та археологічні дані, дослідник «відвів» полянам також частину земель на схід від Дніпра, в першу чергу, в районі Переяслава, хоча стосовно сусіднього району Чернігова все ж поставив знак питання стосовно належності цих земель носіям конкретного племінного союзу (Рыбаков 1947, с. 105). Тоді

це питання не вдалося вирішити на ниві дискусій і воно вимагало подальшого розгляду, в першу чергу, на ширшій археологічній основі.

За наявними нині даними, стабільний етнічний південно-західний кордон сіверян проходив по р. Снов, де їх основним племінним центром був Сновськ. Та представники цього літописного племені не задовольнялися підвладною їм територією — далі на захід їх форпостами стали Любеч і Чернігів, про що свідчать, у першу чергу, численні знахідки там роменської кераміки. Але на відміну від східніших територій розселення ці населені пункти тоді не мали відповідної етнічної округи.

Тож виникає цілком логічне запитання: хто ж становив реальну підоснову давньоруського населення на землях нижче Любеча по Дніпру та Чернігова по Десні? Масова поява переселенців чи різке зростання народжуваності місцевого люду? І хто був за походженням цей люду? Роботами в Шестовиці (в першу чергу) та в деяких інших пунктах Нижнього Подесення виявлено кераміку, що була попередньо віднесена до культури Лука Райковецька, з якої навіть технологічно «вимальовуються» ранньогончарні давньоруські форми.

У зв'язку з цим слід ще раз звернутися до розробок В. Петрашенка, в яких вона порівнювала пам'ятки Правобережного Подніпров'я із західнішими, що відносяться до комплексів «класичної» Луки, та знаходила між ними багато спільних рис. Але спостережено й певні відмінності: розбіжності, в першу чергу, полягали в значнішому розмаїтті подніпровської кераміки за рахунок імпортованих зразків (амфори та ін.). Після такого аналізу дослідниця визначила складові компоненти матеріальної культури Середнього Подніпров'я напередодні утворення Київської Русі: якщо культура Лука Райковецька на Волині та в Прикарпатті виникла на основі попередньої корчацької, то у формуванні синхронних старожитностей Дніпровського Правобережжя брали участь носії кількох культур — праської, пеньківської, волинцевської та сахнівської. Особливо дослідниця наголошувала на сахнівсько-волинцевському внеску у формування давньоруської культури Середнього Подніпров'я. У неї таке переростання в культуру давньоруського періоду не викликало жодних сумнівів, що загалом і нам видається цілком логічним процесом (Петрашенко 1998).

Так само логічною видається й загальна схема розвитку керамічного комплексу в цьому регіоні півдня Східної Європи: праська культура

на розглянутій території (нинішні Київщина, Чернігівщина та Переяславщина) трансформувалася в сахнівсько-волинцевські старожитності VIII — середини IX ст., що були пов'язані з культурою Лука Райковецька. Нині до території поширення останньої археологічної культури із названих слід залучити й певну частину Дніпровського Лівобережжя, де добре відомі волинцевські пам'ятки, що змінилися вже безпосередньо давньоруськими та де відсутня роменська культура (в нашому разі це стосується межиріччя Дніпра та нижньої течії Десни). Невідомі роменські пам'ятки також на Переяславщині, хоча волинцевські вже виявлені на самому узбережжі «рукотворного» Канівського моря (Циблі, уроч. Горіле). А на Чернігівщині волинцевська культура є безперечними підвалинами наступної дружинної давньоруської культури X ст.

В. Петрашенко також дійшла висновку, що проблема території розселення літописних полян за археологічними джерелами лежить у площині віднесення до їхніх пам'яток сахнівсько-волинцевських старожитностей на землях Середнього Подніпров'я, генетичний зв'язок яких з праською культурою попередніх століть, мабуть, можна вважати доведеним (Петрашенко 1998, с. 59—60). Дослідниця, говорячи про волинцевську культуру, також наголошувала, що загалом її пам'ятки доволі неоднорідні. Для того досить зіставити хоча б Битицьке городище та селище Волинцеве, не кажучи вже про горизонт волинцевських старожитностей на Дніпровському Правобережжі: тут вона і за хронологією, і за основними характеристиками відповідає сахнівським старожитностям, становлячи разом з ними один етап, у формуванні якого чільне місце належало автохтонам.

Слід також зазначити, що думка про віднесення частини лівобережних земель до полянської території не нова. Її висловлював Б. Рибаків (про що йшлося вище), а на базі підкурганних ямних поховань її спробувала обґрунтувати І. Русанова. Але ця теза не знайшла підтвердження в подальшому дослідженні тогочасних поховальних пам'яток. Ямний обряд з'явився тут під впливом християнської релігії, а самі по собі подібні поховання вказують не на поширення полянських етнографічних рис на Дніпровському Лівобережжі, а про кристалізацію тут єдиного загальнодавньоруського стилю культури (Толочко 1987, с. 241), хоча сам полянський племінний союз від самого початку своєї історії, на відміну від інших аналогіч-

них східнослов'янських племінних об'єднань на півдні розселення представників цього етнічного масиву, формувався на різноплемінній основі (Моця 1980, с. 108). У матеріальному виразі він якраз і мав сахнівсько-волинцевську підоснову.

Реконструюючи історичну ситуацію на Дніпровському Лівобережжі в останній чверті I тис., не слід забувати і про «хозарський чинник», коли під впливом нових могутніх сусідів автохтонне осіле слов'янське населення із південніших лісостепових районів почало переселятися в північному напрямку, що, своєю чергою, призвело до формування нових спільнот — носіїв волинцевської та роменської культур. Остання й стала археологічним еквівалентом літописних сіверян/север.

Стабільному розвитку лівобережних слов'ян-хліборобів сприяли й деякі події міжнародного рівня — зникнення з історичної арени Великої Болгарії під натиском тих же хозар, які самі згодом стали об'єктом нападів з боку арабів, і, закріпившись у Закавказзі, спробували підкорити й Хозарський каганат. Араби систематично випалювали їхні землі і таким чином відволікали увагу хозар від слов'ян. З подальшим відходом арабів Хозарія знову звернула увагу на своїх північно-західних сусідів, які тоді почали сплачувати їй данину. Через це в період від 70-х рр. VII і до середини VIII ст. відбулося подальше зміцнення східних слов'ян, у першу чергу, на Дніпровському Лівобережжі та Середньому Придніпров'ї. Тимчасове перебування під хозарським гнітом, зрештою, призвело до консолідації слов'янства та самостійного подальшого розвитку у формуванні власної державності.

Але це стосується загальної ситуації на значній частині півдня Східної Європи наприкінці I тис. Повертаючись до тогочасних подій на території дніпровсько-деснянського межиріччя, слід відзначити, що наведений аналіз кераміки дає вагомішу й більш обґрунтовану інформацію ніж «кургани полян» для встановлення полянсько-сіверянського кордону, який, вірогідно, проходить Десною десь за два десятки кілометрів нижче Чернігова. Тож таке близьке розташування його від «сахнівсько-волинцевської зони» полянського союзу та відносна відірваність від «роменської зони» сіверян робило місто «приреченим» на ранній перехід під протекцію Русі, для якого Шестовиця та деякі інші пам'ятки Нижнього Подесення (наприклад, Виповзів) в останній фазі переддержавного періоду були своєрідним плац-

дармом навіть в етнічному сенсі (Моця 2013, с. 81—86).

Запропонований підхід із залученням керамічних серій кінця I тис. певною мірою все ж дозволяє реконструювати й пов'язати між собою наявні факти передісторії «Руської землі» у вузькому значенні цього терміну та, в першу чергу, археологічно встановити причини того, чому в літописі з'явилася наведена репліка щодо тотожності Полян і Русі. Включення до полянського простору районів сучасних Переяславщини та Південної Чернігівщини значно розширює територіальні обриси цього племінного утворення.

Але археологічна ситуація на Дніпровському Лівобережжі не буде повністю з'ясована, якщо не враховувати синхронні пам'ятки Посожжя — зону розселення радимичів, хоча ці старожитності тут вивчені ще досить слабо. Вони представлені двома культурними традиціями. Раніша характеризується пам'ятками з керамікою кола Лука Райковецька — Волинцеве — Сахнівка, а наступна — із посудом роменського типу. Часто вони трапляються на одних і тих само пам'ятках. А старожитності кінця IX—X ст. характеризуються переважанням напівліпного, тобто дещо підправленого на гончарному колі, а також ранньокружального посуду. Орнаментація горщиків що ліпних, що кружальних аналогічна знайденим у південніших районах східнослов'янської ойкумени. Форми кружальної кераміки близькі «шестовицьким» зразкам. У комплексах з ліпною керамікою типу Лука Райковецька — Сахнівка — Волинцеве відсутня напівліпна та ранньогончарна кераміка, а в комплексах з керамікою роменського типу є ранньогончарні вироби. Із цього можливий висновок, що гончарні традиції «роменців» переросли в давньоруські (Макушников 2009, с. 22—32).

Ситуація ж на правому березі Дніпра в межах сучасної Білорусі — на землях літописних дреговичів — суттєво відрізняється від наведеної, хоча основна еволюція в розвитку матеріальної культури також проходила по лінії Прага-Корчак — Лука Райковецька. Але пам'яток тут зафіксовано небагато. Прип'ятська група ранньослов'янських пам'яток була відмежована від інших областей з аналогічними об'єктами територіально значними, важко прохідними й непридатними за природними характеристиками для постійного мешкання болотами, які й становили межу між древлянами та дреговичами. А ще північніше останніх із названих поширені вже старожитності балтів.

Тут гончарна кераміка з'явилася лише в X ст. та й то ближче до його кінця (Седов 1982, с. 116). Мабуть географічний «болотяний» чинник міг вплинути на початковий процес становлення державних інституцій у дреговицькій зоні розселення східних слов'ян порівняно із сусідньою радимичською.

Але, на нашу думку, й там, у Посожжі, це відбувалося не прямолінійно та не одноманітно. Правобережні традиції виготовлення посуду Райковецької культури дійсно генетично розвивалися та перейшли в давньоруські на правому березі Дніпра, а на лівому його березі, в зоні поширення пам'яток роменської культури, навіть технологічно це не могло трапитися. Важливішим тут є те, що у VIII ст. в розвитку матеріальної культури стався перехід на користь південносхіднослов'янських традицій (кераміка, житлобудівництво), і це долучило радимичів до кола тих груп місцевого осілого населення, які й формували ранньодержавну основу «Руської землі» у вузькому значенні цього терміну.

Самі ж контури «Внутрішньої» Русі різні дослідники визначали по-різному. Як завжди, коротко та водночас масштабно про це мовив Б. Рыбаков: «Текст “ПВЛ” надає право об'єднувати Київ, Чернігів і Переяславль в єдине ціле. Таким цілим була “Русь”, що замінила собою назву “Поляни”» (Рыбаков 1947, с. 86). А полян вчений значною мірою «бачив», як ми наголошували, за Дніпром. Окрім того, локалізація первісної Русі в трикутнику Київ — Чернігів — Переяслав ні в кого із дослідників не викликала сумнівів.

У виданій набагато пізніше фундаментальнішій праці Б. Рыбакова помітні певні суперечності. З одного боку, він знову територію «Руської землі» у вузькому значенні цього терміну, населену полянами та сіверянами, в основному розміщує на території Дніпровського Лівобережжя — у Південній Чернігівщині та Переяславщині, вказуючи на правому березі лише вузьку смугу вздовж Дніпра із центром у Києві, а, з іншого, реконструює маршрут полюддя для збору данини із підвладних йому територій (тобто з державних районів), «підключає» туди також Іскоростень, який до вказаної «Руської землі» тоді не входив (Рыбаков 1982, с. 71, 317, 323). А збирати там було що. Про це красномовно свідчать результати останніх розкопок, коли буквально на незначній площі (основне городище часів штурму міста військами Ольги було знищене під час підготовки до Другої світової війни), крім місцевих виробів і зна-

рядь праці, виявлені й численні імпорتنі речі не лише із сусідніх східнослов'янських земель, але й із віддаленіших територій: золоті та срібні великоморавські скроневі кільця, а також з Малої Польщі та Угорщини, залізні фібули та деякі елементи гарнітуру із прибалтійських земель, арабські срібні дирхеми, деякі предмети озброєння із північно- та середньоевропейських країн (Звіздецький, Петраускас, Польгуй 2004).

Своє вирішення цього досить проблемного питання запропонував П. Толочко, який звернув увагу на дві суттєві обставини, що супроводжували древляно-полянський конфлікт у середині X ст. Перша із них полягає в тому, що вже в часи княжіння Ігоря «Старого» в Древлянську землю був призначений київський намісник. Ним став воєвода Свенельд, який отримав право збирати данину із представників цього літописного племені. Тут же мав власні мисливські угіддя і його син, не переймаючись тим, що в той час у древлян князував Олег Святославич (скінчилося це трагічно).

Друга обставина була пов'язана з тим, що, згідно з літописом, древляни в середині X ст. не відносили себе до системи київської влади — вона була для них ще чужою. А через те не вважали себе й русами. Таке припущення не зовсім узгоджується із повідомленнями русько-візантійських договорів, де поняття «Русь» начебто стосується не лише київського князя, але й усіх йому підвладних. Проте, вірогідно, тут маємо справу із київським поглядом, який тоді ще не став загальноприйнятим.

Конфлікт було вирішено за допомогою жорстокої військової операції — взяттям і спаленням древлянської столиці Іскоростеня, що й визначило новий статус цієї землі в адміністративно-територіальній структурі Київської держави. З її автономією було покінчено, місцева племінна верхівка була знищена, а її місце посіла київська. Про такі діяння свідчить хоча б той факт, що Древлянська земля стала першою із колишніх племінних територій, де було посаджено представника молодого київської княжої династії: в 970 р. Святослав Ігоревич посадив там свого сина Олега. Отож новим стольним градом древлян було обрано Овруч. І надалі саме це місто стало резиденцією одного із київських князів-співправителів (Толочко 2008, с. 153—154).

Можливо, що саме таке криваве усунення з історичної арени старої древлянської столиці, як і набагато спокійніший, але загалом непомітний розвиток нової столиці, призвели до

того, що після «буремних» 40-х рр. X ст. згадки про обидва центри на сторінках літописів або відсутні (про Іскоростень), або їх небагато (про Овруч). Таке інформування й призвело до того, що нинішні дослідники не відносили жоден древлянський град до географічних орієнтирів «Руської землі» у вузькому значенні цього терміну, хоча реально вони існували, виконуючи набагато скромніші функції, ніж згадані їх міські аналогії на берегах Дніпра та Десни.

На підставі ґрунтовного аналізу писемних джерел ще в повоєнні роки була написана відома праця А. Насонова, в якій вчений також звернувся до теми встановлення географічних меж «Руської землі» у вузькому значенні цього терміна. У підсумку він дійшов таких висновків: «Територіальні межі найдавнішої літописної “Руської землі” (або “Русі” в територіальному сенсі) встановлюються приблизно... межі “Русі”, “Руської землі” визначаються територією Переяславської “області”, Чернігівської, за винятком північних і північно-східних її частин, та Київської “області”, за винятком Деревської та Дреговицької земель. Нема даних про верхнє Посейм’я із Курськом. Судячи із того, що Глухів лежав на шляху “в Русь” або на рубежі, не можна бути повністю впевненим, що сіверянська територія по верхньому Посейм’ю не входила до складу “Руської землі”; в будь-якому разі питання це доводиться залишити відкритим».

І далі: «Територія “Руської землі”, кордони якої ми в загальних рисах прослідкували за літописними повідомленнями, не була старою плеємною територією, оскільки на ній мешкали поляни, сіверяни або частина сіверян, частина радимичів і, може бути, частина уличів та вятчів; входження останніх до складу “Руської землі” залишається під сумнівом. Перед нами сліди неплеємного об’єднання, межі якого визначалися не етнічною ознакою. Сталість терміна як географічного показує, що “Руська земля” досить давнього походження, і склалася вона, очевидно, не в XI ст., коли із складу її виділяються князівства Київське, Чернігівське та Переяславське, а значно раніше. Нарешті, виділення із складу її трьох названих «областей» змушує допускати, що Київ, Чернігів і Переяславль були колись центрами цієї “Руської землі”» (Насонов 1951, с. 29—30).

Через кілька десятиліть по тому ця тема знову зацікавила П. Толочка під час підготовки ним нової узагальнювальної праці з історії Київської Русі: «...Русь у вузькому значенні слова — це землі між Десною на півночі, Сеймом і Сулою на сході, Россю і Тясмином на півдні, Горинню на

заході. Іншими словами, це ті самі землі, де сиділи колись поляни, сіверяни і древляни, що склали основу ранньдержавного утворення “Русь”. Характерно, що саме в цьому регіоні збереглося найбільше гідронімів і топонімів, пов’язаних з назвою “Русь”, — Рось, Росава, Роставиця, Ростовець та ін. Коли на Русі з’явилося кілька міст з назвою Переяслав, перше з них, що дало назву іншим, стало називатися Переяславом Руським.

Очевидно, що саме пізніші літописні свідчення допомогли повернути із забуття саме поняття “первісна Русь”, що поклала початок державі. Можна думати, що й Костянтин Багрянородний мав на увазі саме цей регіон, коли говорив про внутрішню Русь. Шукати її на далекій північно-східній околиці слов’янського світу, в межиріччі Волги, Корослі і Трубежа, як це робить О. Прицак, або ж на півночі, між Новгородом та Старою Ладогою, як це здається Д.О. Мачинському, нема підстав. В Ідрісі цей північноруський регіон цілком конкретно означений терміном “Зовнішня Русь”» (Толочко 1996, с. 30—31).

Така трактовка видається найоб’єктивнішою та все ж вимагає певних доповнень. Для цього знову звернемося до літописів:

«Съде Олегъ княжа въ Киевѣ. и реч Олегъ се буди мати градомъ рускими.[и] бѣша оу него Варязи и Словѣни и прочии прозвашася Русью» (882 р.);

«Поча Олегъ воєвати Деревляны и примучи вои имаша на них дань по чернѣ кун» (883 р.);

«Иде [Олегъ] на Сѣверяне и побѣди Сѣверяны и възложи на нь дань легьку. и не дасть имъ Козаромъ. дани платити рекъ азъ имъ противень. а вам не чему» (884 р.);

«Посла къ Радимичемъ. рька камо дань даєте. они же рѣша Козаромъ. и реч имъ Олег не дайте Козаромъ. но мнѣ дайте. и вдаша Ольгові. по щлягу. яко же[и] Козаромъ даху. и бѣ обладая Олегъ. Поляны. и Деревляны. [и] Сѣверяны. и Радимичи. а с Уличи. и Тѣверци имаше рать» (885 р.) (ПСРЛ 1962, стлб. 23—24).

Начебто процес завершився досить швидко, на диво конкретно та практично без особливого насильства: військові операції із накладанням поміркованої данини (у перших двох випадках) або ж навіть без посилення озброєного контингенту у третьому випадку. Як охарактеризували б події ще в недавньому радянському минулому, відбулося «формування феодалізму із людським обличчям». «Внутрішня Русь» була сформована наприкінці IX ст. в певних географічних межах. І якраз для цього, досить спокійного з погляду об’єднувачих процесів, й стала потрібна лука-райковецько/

сахнівсько-волинцевсько/роменська підоснова, на територіях поширення якої і відбувалися більш активні інтеграційні процеси ще до формування Київської Русі.

Західніше кордонів «Внутрішньої Русі» — за Случем і Горинню — теж був лука-райковецький «фундамент». Але інтеграційні процеси в цій частині майбутньої південноруської зони в останні століття I тис. розвивалися за власними закономірностями: «...тут, до того часу, коли сюди прийшло «руське» панування, вже існували міста із місцевим правлячим класом феодалів, які спаяли, об'єднали відому територію, населену східними слов'янами: тиверцями, хорватами та ін. Літопис називає їх: Перемишль і Червен» (Насонов 1951, с. 130). Але подальше дослідження подібних процесів у підкарпатському регіоні (як і на інших східнослов'янських територіях) — тема іншої роботи.

А тут ми повинні зафіксувати той факт, що Олег на отриманих результатах не зупинився. У 907 р., після успішного походу на столицю Візантії Константинополь, князь київський взяв данину «на Руськия град. первое на Києвъ. та на Чернигов. [і] на Переяславль. [і] на Полтѣскъ. [і] на Ростов. [і] на Любеч. и на прочаа город по тѣм бо городмъ седаху велиции князи. под Олгом суще» (ПСРЛ 1962, стлб. 31). Слід наголосити, що жодне місто східнослов'янської Півночі (Новгород, Ладога, Псков та ін.) в цей період не потрапило.

Та й наймасовіша археологічна категорія тих часів у південній зоні також продовжує відзначатися своєрідністю. Йдеться знову про кераміку, як і для попередньо розглянутої доби розкладу первіснообщинних відносин. Спеціалісти вбачають еволюцію ранньогончарних форм якраз із традицій культури Лука Райковецька, а не з лівобережної роменської.

На ранньогончарних горщиках вінця по верхньому краю, як правило, зрізані під кутом та іноді профільовані по зрізу неглибокою виїмкою. Площина зрізу зазвичай нахилена всередину (від вертикалі), а край вінець нерідко дещо потовщений (відтягнутий донизу або вниз і вгору). Вінця ранньогончарної кераміки переважно подовжені та на відміну від пізніших типів не дуже відігнуті назовні. Така кераміка датується в межах давньоруського періоду IX — початком або першою половиною X ст. Ранньогончарний посуд потіснила так зв. кераміка курганного типу (іноді її ще називають «шестовицькою»). Вона вперше стала відома за розкопками курганних старожитностей із дружинними похованнями X ст. Зовнішній край таких вінець має потовщення у вигляді манжета, нерідко профільованого виїмкою-заглибленням або боріздкою. Площина манжета (профільованого зрізу вінець) вертикальна, але частіше відхилена назовні. Верхній край манжета, як правило, буває гострим або значно тонший за нижній. У перетині манжет підтрикутний. Вінця із вертикальною зовнішньою площиною манжета на горщиках трапляються рідше, ніж вінця із нахиленим манжетом, що з'явилися раніше (Археологія... 1986, с. 448).

Такі керамічні форми нині відомі лише на археологічних пам'ятках не північніше верхів'їв Дніпра та навіть мають більше аналогій із салтівською керамікою Хозарського каганату, ніж із серіями північних східнослов'янських населених пунктів. Тож межі «Внутрішньої» Русі і за цим компонентом матеріальної культури кінця I тис. теж проявляються досить чітко. Відтак, гіпотеза про історично-географічні особливості двох зон розселення східних слов'ян підтверджується як за писемними, так і за археологічними даними.

Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3.

Бердяев Н. Смысл истории. — М., 1990.

Брайчевський М.Ю. Походження Русі. — К., 1968.

Греков Б.Д. Киевская Русь. — М., 1953.

Грушевський М. Історія України-Руси. До початку XI віка // Михайло Грушевський. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. — Том I. — К., 1991.

Етнічна історія давньої України. — К., 2000.

Журавель А.В. «Залесьє» как взгляд из другой стороны «леса» // Восточная Европа в древности и средневековье. XVIII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. — М., 2006. — С. 67—69.

Звіздецький Б.А., Петраускас А.В., Польгуй В.І. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 51—86.

История России: В 2-х т. С древнейших времен до конца XVIII в. / А.Н. Сахаров, Л.Е. Миронова, М.А. Рахматуллин и др. — М., 2003.

Карамзин Н.М. История государства Российского. — М., 1989.

- Кирпичников А. Из старой Ладоги в Новгород. // Родина. — 2009. — № 9. — С. 12—14.
- Кирпичников А. Государственной России — 1150! // Родина. — 2012. — № 9. — С. 23—24.
- Ключевский В.О. Курс русской истории. Часть 1. — М., 1987.
- Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991.
- Котляр М. Русь язичницька: біля витоків східнослов'янської цивілізації. — К., 1995.
- Макушиников О.А. Гомельское Поднепровье в V — середине XII вв. Социально-экономическое и этнокультурное развитие. — Гомель, 2009.
- Моця А.П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников). — К., 1987.
- Моця О. Південна «Руська земля». — К., 2007.
- Моця О. Дніпровська Русь. — К., 2013.
- Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. — М., 1951.
- Петрашенко В.О. Літописні поляни — міф чи реальність? // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 53—62.
- ПСРЛ. Том первый. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. — М., 1962.
- Рыбаков Б.А. Поляне и северяне (к вопросу о размещении племен на Среднем Днепре) // СЭ. — 1947. — VI/VII. — С. 84—106.
- Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982.
- Рыбаков Б.А. Мир истории. — М., 1984.
- Седов В.В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982.
- Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — Т. 1—2. — М., 1988.
- Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-экономической истории. — К., 1987.
- Толочко П.П. Київська Русь. — К., 1996.
- Толочко П.П. Київ та Іскоростень в процесі становлення Давньоруської держави // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — II. — С. 153—155.
- Толочко П. Древнерусская народность. Воображаемая или реальная. — К., 2010.
- Толочко П.П. Еще раз о начале Древнерусского государства. // Міста Давньої Русі. — К., 2014. — С. 11—20.
- Цукерман Н.К. Два этапа формирования древнерусского государства // Археологія. — 2003. — I. — С. 76—99.

Надійшла 18.11.2014

А.П. Моця

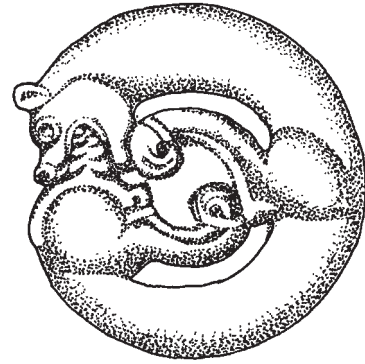
«ВНУТРЕННЯЯ» РУСЬ В КОНТЕКСТЕ УТОЧНЕНИЯ ГРАНИЦ

Вновь затронута тема размещения первых столиц Древнерусского государства (Ладога—Новгород—Киев) заставляет рассмотреть на уровне современных знаний проблему Южной («Внутренней») и Северной («Внешней») Руси с точки зрения локализации пространственных пределов первой из них в поднепровском регионе. Изучение керамических коллекций последней четверти I тыс. (памятники Лука Райковецкой, сахновской, волынцевской и роменской культур), а также синхронных объектов в Гомельском Поднепровье позволяют утверждать, что земли летописных полян, древлян, северян и радимичей стали тем регионом, где сформировалась «Русская земля» в узком значении этого термина. Первые из них приняли новое название и стали именоваться «русами», за ними последовали и другие. Северные территории восточнославянского расселения первоначально в состав «Руси изначальной» не входили (имеется ввиду территориальный аспект данной проблемы) — там исторический процесс происходил по своим закономерностям, формировалась своя межэтническая конфедерация.

О.Р. Motsia

«INNER» RUS IN CONTEXT OF SPECIFYING THE BORDERS

Repeatedly broached topic of the location of the first capitals of the Ancient Rus state (Ladoga—Novgorod—Kyiv) makes the author to view the problem of Southern («Inner») and Northern («Outer») Rus on the level of modern knowledge from the point of view of localization of spatial borders of the former in the Dnipro River region. Study of the ceramic collections of the last quarter of the 1st millennium (sites of Luka Raiky, Sakhnivka, Volyntseve and Romny cultures), as well as synchronous objects in the Dnipro River Homel region allow the author to state that the lands of the annalistic Polians, Drevlians, Siverians and Radymychi became the region where «Rus land» in a narrow meaning of this word was formed. First of the tribes took the new name and began to be called «the Rus», they were followed by the others. «Initial Rus» primarily did not include northern territories of the Eastern Slavs settling (meaning the territorial aspect of this problem): there the historic process had its own regularities and the own inter-ethnic confederation was developing.

Д.В. Кіосак

КРЕМ'ЯНІ ВИРОБИ З ПОСЕЛЕННЯ НЕБЕЛІВКА

Публікується колекція крем'яних виробів і кам'яне тесло із поселення-гіганта Небелівка (Трипілля VII). Зроблено спробу розподілити вироби залежно від контексту їх імовірного використання та ролі в операційних ланцюжках.

Ключові слова: трипільська культура, поселення-гігант, Небелівка, крем'яна індустрія.

Крем'яна індустрія поселень-гігантів трипільської культури висвітлена порівняно слабо, особливо на тлі інших категорій знарядь культурно-історичної спільноти Кукутень-Трипілля. Невеликі добірки кременю опубліковано з деяких поселень-гігантів (Шмаглий, Видейко 2001/2002, с. 118; Пичкур 2005; 2008а), зокрема й матеріали із розкопок Небелівки 2009 р. (Беленко 2010). Водночас численні комплекси таких виробів, що характеризують повний чи майже повний цикл обробки кременю, походять з інших поселень цього часу, які спеціалізувалися на видобутку та первинній обробці кременю, а також майстерень на житлово-побутових пам'ятках (Черныш 1967; Василенко 1989; Цвек, Мовчан 1997; Конопля 1998; Овчинников, Пичкур 2003; Попова 2003; Бурдо 2008; Скакун 2004; Скакун та ін. 2012).

Колекція із Небелівки. Представлена тут добірка виробів з поселення-гіганта Небелівка походить з розкопок спільної українсько-британської експедиції 2014 р. Вона нараховує 49 виробів з розщепленої крем'янистої породи та один виріб із шліфованого каменю і складається із трьох груп нерівноцінних за однорідністю та походженням зразків.

Найодноріднішим видається набір із 17 виробів (16 розщеплених та один із шліфованого каменю), що походить з об'єкта 2 — великої ями неподалік трикамерного гончарного горна. Ще 16 виробів виявлено в численних шурфах на різних ділянках поселення. В жодному із шурфів об'єкти не були досліджені повністю, що унеможливорює аналіз їх як цілісного комплексу. Іншими словами, значення цієї добірки обмежується характеристикою крем'яного

інвентарю поселення загалом. 2014 р. ґрунт з окремих контекстів було піддано інструментальній промивці. В кількох зразках виявлено 17 од. крем'яних артефактів.

Сировина. Для опису сировини застосовано код (Pawlikowski 1992), запропонований для фіксації груп сировини із печери Темната (Болгарія) та успішно застосований для енеолітичних колекцій Балкан (Sirakov 2002, р. 216). Перша частина коду означає країну, з якої походять зразки (в нашому разі UA), далі наведено скорочену назву конкретного пункту (Nebelivka — Neb), скорочену з англійської назву матеріалу (F — flint, Ch — chert) і, нарешті, порядковий номер макроскопічної групи сировини. Відтак, виділено такі групи сировини:

- UA-Neb-F1 — кремій темно-сірий і сірий, пластичний, високоякісний з окремими досить крупними білими включеннями, у тонких сколах прозорий;
- UA-Neb-F2 — кремій медовий і жовтий з численними білими включеннями, у тонких сколах прозорий;
- UA-Neb-F3 — кремій сірий непрозорий з білими включеннями;
- UA-Neb-Ch1 — крем'яниста сіро-червона грубозерниста порода.

Один відщеп знято з невеликої карпатської гальки яскраво червоного кольору (CP).

Метою цієї візуальної класифікації є опис і первинний розподіл матеріалу за його макроскопічними характеристиками. Вона жодною мірою не замінює петрографічні визначення. Навпаки, використання число-літерного коду дозволить іменувати групи сировини без поспішного та слабо обґрунтованого їх «географічного» маркування.

© Д.В. КІОСАК, 2015

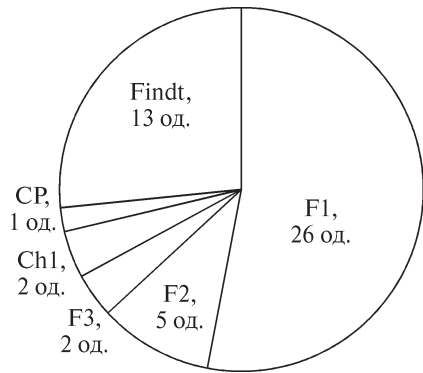

Рис. 1. Небелівка. Сировинні групи (в од.). F1 — UA-NEB-F1; F2 — UA-NEB-F2; F3 — UA-NEB-F3; CH1 — UA-NEB-CH1, Carp. pebble — карпатська галька

Конкретне походження сировини з трипільських поселень-гігантів потребує спеціального дослідження. Така робота виконана тільки стосовно крем'яних матеріалів з Майданецького. В.Ф. Петрунь визначив їх як «волинські» (туронські або сеноманські), тобто такі, що походять з території нинішніх Рівненської і Тернопільської областей (Петрунь 2001/2002; 2004). Є. Пічкур пише про дихотомію «довізної» та «бузької» сировини в Тальянках (Пічкур 2008а, с. 158). М. Беленко визначив серед підйомного матеріалу за макроскопічними ознаками наявність коробчинського кременю в Небелівці (Беленко 2010, с. 16). Усі дослідники чітко відрізняють «імпорту» сировину від «місцевої».

У колекції з Небелівки 2014 р. (рис. 1) кількісно переважає сировина першої групи — UA-NEB-F1 (понад 53 % від загалу колекції, 2/3 знахідок з об'єкта 2). Вона високоякісна, добре підходить для пластинчастого розщеплювання. Виходів подібної сировини поблизу пам'ятки немає. Тож її слід розглядати як «імпорту». Близько чверті знахідок — вироби обгорілі чи патиновані так, що віднести їх до певної мікрогрупи неможливо. Інші типи сировини використовували спорадично, і вони представлені кількома знахідками. Якщо ми поглянемо на колекцію з іншого боку — а саме, на її вагу, то два масивні вироби з грубозернистої крем'янистої породи суттєво важчі що за сировину групи UA-NEB-F1 (54 г), що за сукупну вагу виробів усіх інших груп (105 г).

Різні сировинні групи мали різне застосування на поселенні (рис. 2). Більшість функціональних знарядь на пластинах (перфоратори, скребачки) виготовлені із сировини першої групи — UA-NEB-F1 (темно-сірого та сірого кременю). Наконечники металеві зброї (різних типів) робили із сировини UA-NEB-F2 —

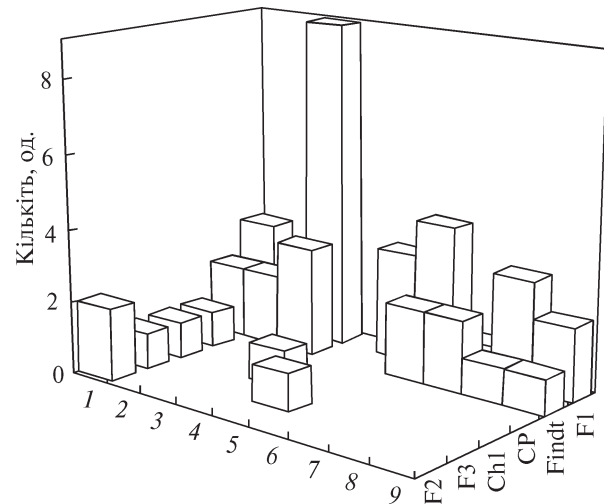

Рис. 2. Небелівка. Розподіл категорій крем'яних виробів за групами сировини (од.): A1 — UA-NEB-F1; F2 — UA-NEB-F2; F3 — UA-NEB-F3; CH1 — UA-NEB-CH1, Findt — невизначені до групи виробу, Carp. pebble — карпатська галька

медово-жовтого кременю. Інші сировинні групи не представлені виробами формальних типів. Грубозерниста крем'яниста порода представлена двома масивними відщепами, один з яких використано як нуклеус для грубих товстих відщепів.

Загальна техніко-типологічна характеристика. Предмети первинного розщеплення представлені одноплощадковим нуклеусом з грубозернистого кременю для відщепів. Він виготовлений з масивного відщепу та не має жодного стосунку до отримання заготовок знарядь праці, представлених на поселенні. Більшість з них виготовлено із сировини UA-NEB-F1. Артефакти з первинною крем'яною кіркою на спинці трапляються досить часто. Імовірно, це слід пояснювати тим, що кірка на спинці сколу не заважала використанню виробу за призначенням. Отже, навіть вкриті кіркою пластини могли бути принесені на поселення у формі заготовок.

Відходи розщеплення складаються із лусочок (10) та уламка. Теоретично вони можуть походити від первинного розщеплення, але, враховуючи їх нечисленність і відсутність виражених місць розщеплення на дослідженій площі, вірогіднішим є припущення, що вони є наслідком поправки та переоформлення вже готових знарядь праці. З-поміж них два вироби мають характерну морфологію (рис. 4, 7): з гладенькими ударними площадками, скошеними, із виразним вентральним козирком, вигнутим профілем і пероподібним закінченням і слідами дрібних сколів з дорсального боку в прок-

симальній частині сколу — можливих решток попереднього ретушування (див.: Демиденко 2004, с. 57). Вони можуть походити від фасетування площадок нуклеусів і підготовки зняття заготовок, з іншого боку, що морфологічно, що з боку контексту знахідок, вірогідніше, йдеться про лусочки ретушування виробів з вторинною обробкою. Так само відходом вторинної обробки є дистальна частина різцевого відщепка — трикутного в перетині, вигнутого, із слідами абразії ребра сколу перед зняттям відщепка.

Серед *неретушованих заготовок* переважають відщепи. Якщо ж врахувати вироби із вторинною обробкою, то вони поступаються пластинам. Таким чином, абсолютна більшість знарядь праці виготовлена саме на пластинах.

Цілі пластини в колекції не представлені. Наявні частини пластинчатих сколів мало дають інформації про спосіб їх отримання. Здебільшого представлені відносно неширокі та нетонкі пластини, трискатні з огранкою типу 212, характерною для серійного відщеплення пластин з плоских і широких робочих поверхонь нуклеусів (Léa 2003). Площинки — плоскі, овальні, площею 9—12 мм². Зняття сколу іноді підготовлювали редукцією карнизу, іноді — абразією «на спинку», часто неповною. Ребра дорсальних негативів хвилясті, нерівні, кути зняття 78° і 85°. Загалом морфологія пластинчастих сколів не відповідає нинішнім уявленням про отримання пластин посиленням відтиском (Pelegriñ 2006; 2012). Імовірно йдеться про якусь простішу техніку відколювання регулярних пластин — за допомогою посередника чи прямого удару (див.: Гиря 1997; Пічкур 2008).

Виробів з вторинною обробкою в колекції — 48,98 %. Така значна частка ретушованих виробів характерна для багатьох пам'яток етапів ВП і СІ трипільської культури (Сорокин 1991, с. 8—69).

Деякі відщепи мають дрібну крайову ретуш (рис. 3, 6, 7; 4, 2, 5). Один має плоску ретуш, попеременно зі спинки та з черевця (рис. 4, 3). Натомість пластини з ретушшю представлені винятково медіальними частинами із напівкрутою ретушшю з обох чи на одному краю, іноді доповненою дрібною ретушшю з іншого краю. Ретуш напівкрута, висока, з довгими паралельними фасетками (рис. 3, 8; 4, 3, 4).

Природним продовженням попередньої групи є кілька перфораторів на пластинах. Вони оформлені напівкрутою високою паралельною ретушшю по боках, яка сходиться до вістря. Біля кінця ретуш стає похилішою. Час-

то біля вістря є ділянки вентральної дрібною чи плоскою ретуші, окремі негативи плоских знятть. Досить часто вістря зламані, проте характерна морфологія виробу дозволяє долучити його до цієї групи (рис. 3, 10—12; 4, 10). Кінець однієї «довгої» пластини з конвергентною напівкрутою ретушшю по боках закруглено в скребачковий фронт плоскою ретушшю, що надало виробу клиновидний перетин леза. Дрібні фасетки з черевця біля леза виробу ймовірно утворені під час використання (рис. 4, 9). За характером обробки та формою цей виріб наближається до перфораторів, лише напівкруглий фронт нагадує категорію виробів з типлиста Д.Я. Телегіна — «ножі зі скребкоподібним кінцем» (Телегін 1976, с. 27).

Можливо, медіальні частини пластин з напівкрутою ретушшю є уламками перфораторів чи подібних до описаних ножеподібних пластин.

Скребки неоднорідні. Кінцева скребачка на відщепі має грубе кутасте лезо (рис. 3, 9). Лезо кінцевої скребачки на ретушованій пластині було порушено зняттям-поправкою (рис. 3, 4).

Наконечники металеві зброї виготовлені лише з медово-жовтого кремню типу UA-Neb-F2. Невеликий (2,5 × 1,5 см) двобічно оброблений наконечник стріли має досить глибоку виїмку в основі та рівнобічні прямі сторони (рис. 3, 2). Його виготовлено паралельною плоскою ретушшю, що оминала окремі ділянки черевця та спинки. На останній збереглася латка жовтої гладенької («галькової») кірки.

Ромбоподібне вістря зроблено на пластині напівкрутою та крутою ретушшю — скісним (40°) тронкуванням з дистального кінця вістря та слабко увігнутим тронкуванням з проксимального кінця — «основи» (рис. 3, 1).

Сегментоподібний виріб представлений дрібним (1,4 × 0,5 см) фрагментом пластини з крутою ретушшю, що півколом «вгризається» в тіло заготовки (рис. 4, 6). Однозначно ідентифікувати цей виріб як геометричний мікроліт-сегмент складно через його фрагментованість. Водночас характер обробки лишає мало сумнівів, що він належить до групи наконечників металеві зброї.

Інші вироби із вторинною обробкою представлені двома долотоподібними виробами (*splintered*). Один — це фрагмент ретушованої пластини (рис. 4, 11). Один її край ретушований дрібно, інший — напівкрутою ретушшю. З проксимального кінця на спинці є кілька негативів довгих плоских зняттів, а на черевці — один негатив великого плоского зняття. В колекції та-

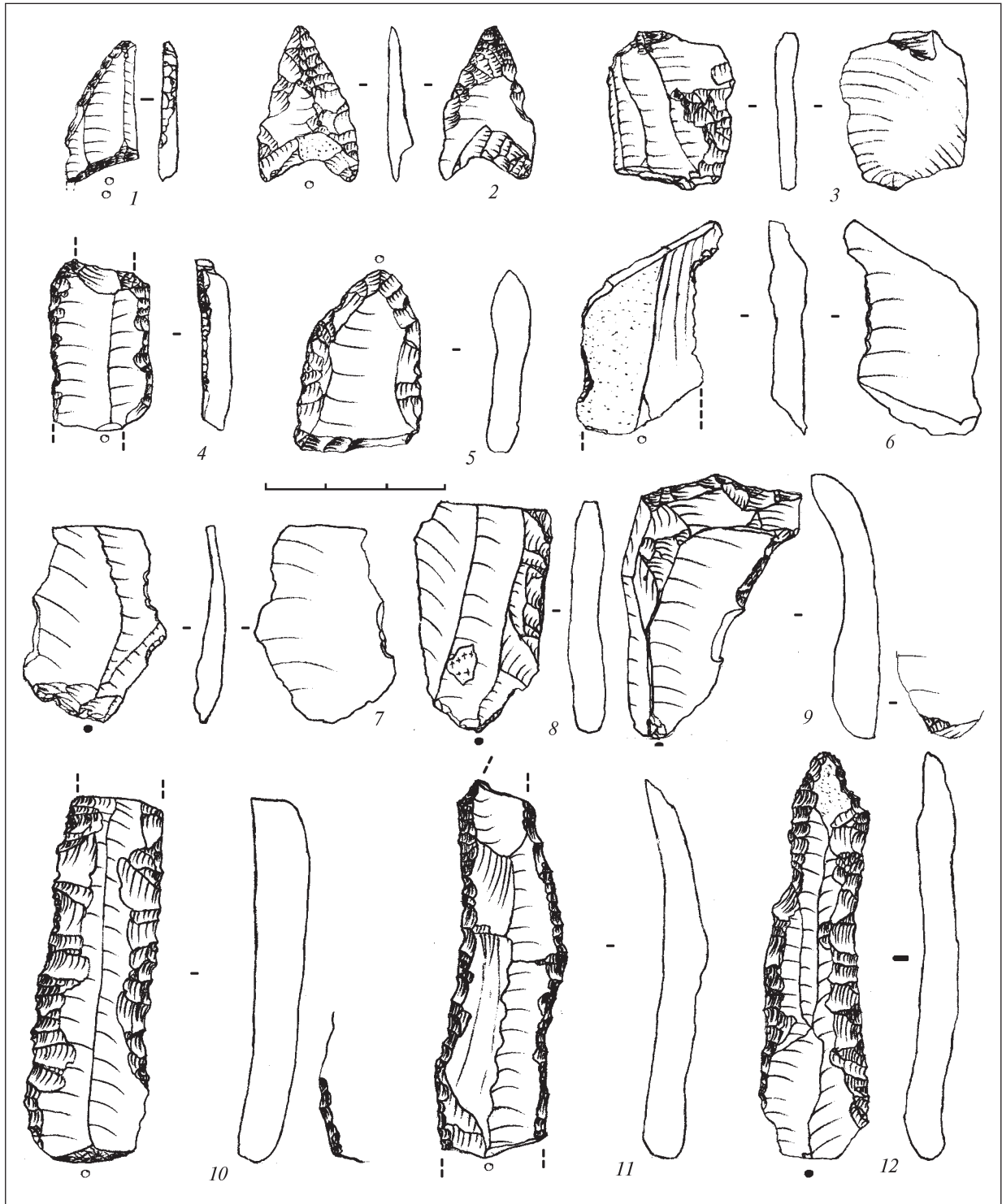

Рис. 3. Небелівка. Крем'яні вироби із об'єкта 2

кож є відщеп з кіркою та широким плоским слідом різцевого зняття з черевця (рис. 4, 8).

З об'єкта 2 також походить фрагментоване тесло зі шліфованого каменю (рис. 4, 12). На лезі та з боку протилежного зламу є кілька сколів. Метрично виріб, найвірогідніше, належить до групи широких і коротких тесел з плоско-випуклим перетином та асиметричним лезом

(див.: Ларина 1999, с. 51; Ольжич 2007, с. 254—256). Особливості його вигляду надає регулярне незначне заглиблення на більшій частині одного з боків предмету.

Інтерпретація. Незначна кількість крем'яних знахідок і суттєвий відсоток серед них знарядь є більше правилом ніж винятком для поселень етапів VII і CI трипільської культури.

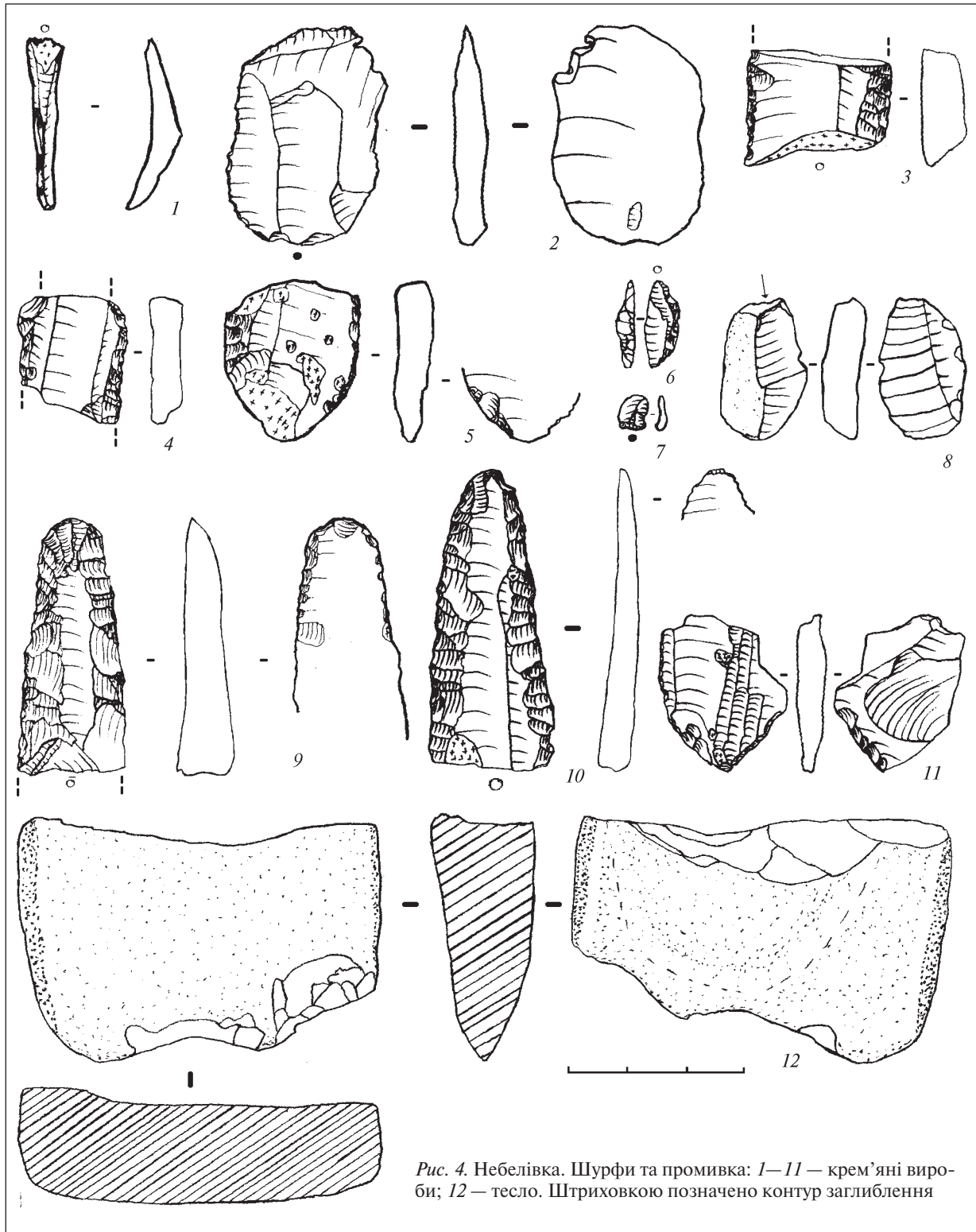

Рис. 4. Небелівка. Шурфи та промивка: 1–11 — крем'яні вироби; 12 — тесло. Штриховкою позначено контур заглиблення

Деякі комплекси з повним чи майже повним циклом обробки кременю визначено як майстерні (Цвек 2012), а на більшості пам'яток крем'яні колекції нечисленні. Структурно подібні явища добре описані для культур центрально- та південноєвропейського неоліту та енеоліту. Так, Я. Козловський і М. Кача-

новська серед крем'яних комплексів культури Кереш виділяють дві моделі. Перша характеризується, зокрема, технікою макропластин, виробництвом їх поза поселенням, нечисленністю крем'яних виробів на поселеннях, переважанням ретушованих пластин і/чи кінцевих скребачок серед знарядь праці (Domboroczki,

Касзановська, Козловський 2010, р. 143—144). Ця модель, пов'язана з балканським неолітом за польськими дослідниками. Вона цілком відповідає, за винятком низки суто локальних рис, ситуації, яка спостерігається на поселеннях-гігантах трипільської культури.

Подібний феномен загалом, імовірно, пов'язується з необхідністю логістичного забезпечення осілого способу життя, який встановлюється в неоліті (Zimmermann 1995). Відповідно, глибина планування, соціальна та просторова організація обробки кременю значно ускладнюються, і кінцеві споживачі на резидентних поселеннях задовольняють свої потреби в крем'яних виробах переважно попередньо підготовленими знаряддями визначених форм.

Значна частина знарядь праці представлена пластинами з високою паралельною напівкрутою конвергентною ретушшю. Залежно від оформлення кінця їх віднесено до кінцевих скребків, перфораторів і свердел. У разі, коли вістря відламане, їх визначають як пластини з ретушшю, часто як ножеподібні пластини. В окремих випадках в схожій техніці можуть виготовляти й ножі-кінджали (Скакун

2004). Хоча описані артефакти через формальні підстави можна розподілити між 4—5 таксонами типологічних схем, з погляду макрогрупи сировини (високоякісний кремій групи UA-Neb-F1), характеру заготовки (регулярна пластина) та способу вторинної обробки вони становлять єдину групу виробів на різних стадіях редукації, продукти одного ланцюжка операцій. Імовірно, стандартизовані заготовки, найвірогідніше вже ретушовані, імпортували на поселення. Залежно від потреб їх дооформлювали доопрацюванням лез і робочих частин, в ході використання вони були зручні для переоформлення, утворюючи своєрідне універсальне знаряддя чи, точніше, заготовку, яка підходила для низки виробничих операцій з мінімальною доробкою. Можливо, саме від таких переоформлень і поновлень цих виробів походять лусочки ретуші, виявлені в промивці. Опубліковані трасологічні визначення для схожих пластин свідчать на користь широкого діапазону їх можливих функцій (Коробкова 1987, с. 180—188; Сорокин 1991, с. 85, 95—97).

Для позначення цієї групи речей відчувається певний брак термінів. Поширеним був

Таблиця. Техніко-типологічна характеристика

Назва	Об'єкт 2	Шурфи	Промивка	Разом	%
Нуклеус вторинний на відщепі		1		1	2,04
Відщеп	2	3	2	7	14,29
Відщеп із кіркою		2	1	3	6,12
Пластина		1	2	3	6,12
Лусочка			8	8	16,33
Лусочка ретушування			2	2	4,08
Уламок	1			1	2,04
Різцевий відщеп		1		1	2,04
Відщеп з ретушшю	2	2		4	8,16
Пластина з ретушшю	3	4		7	14,29
– напівкрутою конвергентною по обох краях	1	-3			
– конвергентною напівкрутою та дрібною крайовою	1	-1			
– напівкрутою з одного краю	1				
Splintered piece	1	1		2	4,08
Скребок	2			2	4,08
– кінцевий на пластині	1				
– кінцевий на ретушованому відщепі	1				
Виріб з різцевим сколом			1	1	2,04
Перфоратор	3	1		4	8,16
Геометричні мікроліти	1		1	2	4,08
– сегмент?			1		
– ромбоподібне вістря	1				
Наконечник стріли	1			1	2,04
Усього	16	16	17	49	100,00

термін «ножеподібні пластини» (Телегін 1973, с. 60—61), проте до останніх належали й інакше оформлені речі (Телегін 1976, с. 27). Морфологічно точніше було б називати таку універсальну заготовку як пластину з конвергентною напівкрутою ретушшою (Тубольцев 1999).

Вони, безперечно, становлять «інструменти, які виготовляють і підтримують в працездатному стані в певних технологіях, в очікуванні майбутнього використання» на відміну від «виробів, які виготовляли безпосередньо за потреби та викидають одразу після використання» (Binford 1979, р. 269). Л. Бінфорд перші позначив як *curated tools*, другі — як *expedient tools*. Подібні вироби потребують стратегій підтримки в робочому стані, що включали б значні зусилля, інвестовані на оформлення знаряддя та поновлення його функціональності, а також розвинуті способи транспортування між поселеннями, накопичення та зберігання інструменту. Якщо дихотомію *curated/expedient* розуміти як крайні випадки плавної шкали мінливості (Nash 1996, р. 94), то використання енеолітичних пластин з напівкрутою конвергентною ретушшою становитиме приклад, чи не найближчий до максимуму намагань підтримувати знаряддя в функціональному стані (*curated strategies*).

Нуклеус і відщеп з грубої крупнозернистої крем'янистої породи навряд чи мали певне пряме утилітарне призначення. Найвірогідніше, йдеться про «розщеплення заради розщеплення». Подібні випадки останнім часом дослідники схильні інтерпретувати як матеріальні рештки активності дітей з оволодіння майстерністю обробки кременю (Shea 2006).

Інша цікава група знахідок представлена наконечниками металюї зброї. Невеликий біфасіально оброблений наконечник стріли має численні аналогії в матеріалах поселень трипільської культури (Клочко 1996, с. 15). Морфологічно відповідні вироби представлені в колекціях розвинутого етапу трипільської культури з пам'яток Ворошилівка, Яблоана XV, Пекарі II та Майданецьке (Сорокин 1991, с. 183; Гусев 1995, с. 97; Шмаглий, Видейко 2001/2002, с. 118; Овчинников 2004, с. 320).

Ромбоподібне вістря — досить несподівана знахідка серед матеріалів Небелівського поселення. Подібні вироби, за В. Маркевичем, характерні для раннього етапу трипільської культури. Вони відомі на поселеннях Бернашівка та Сабатинівка II (Збенович 1989, с. 52, 60), Флорешти та ін. (Маркевич 1974, с. 108). У похованнях перехідного часу від пізнього неоліту до раннього енеоліту вони представлені і

в могильнику Дуранкулак на півночі Болгарії (Sirakov 2002, р. 243). У безпосередньо пізніших контекстах трипільської культури про такі знахідки немає повідомлень. Відродження техніки геометричних мікролітів спостерігається лише в усатівській культурі та пам'ятках вихватинського типу (Дергачов, Манзура 1991, рис. 64, 66, 68; Петренко, Сапожникова, Сапожников 1994). Тут мікроліти представлені здебільшого симетричними трапеціями різних пропорцій, а не типовими ромбовидними вістрями. Отже, дуже ймовірним є зв'язок небелівського «ромба» саме з ранньотрипільською традицією виготовлення таких наконечників металюї зброї.

Ще незвичнішим є виявлення сегментоподібного виробу з крутою ретушшою. Серед геометричних мікролітів енеоліту сегменти представлені слабо. На згаданій території вони спорадично трапляються на пам'ятках з мікролітичним кременем, часто чітко нестратифікованих, які відносять до пізнього мезоліту та раннього неоліту (Даниленко 1969, с. 59; Красковский 1976, с. 159; Сминтина, Нікітін 1996, с. 77; Залізняк, Товкайло, Журавльов 2005, с. 97; Залізняк, Товкайло, Манько і інш. 2013, с. 199). Але фрагментованість артефакту із Небелівки унеможливорює однозначно визначити його як сегмент. Можливо, йдеться про інший виріб, оформлений крутою ретушшою з округлою спинкою, приміром, як у наконечника металюї зброї, схожого на вістря кудлаївського типу.

Виявлення геометричного мікроліту ранньотрипільського типу в контексті об'єкта розвинутого Трипілья потребує окремого пояснення. Його можна шукати в трьох напрямках: геометричний мікроліт справді був виготовлений і використовувався за призначенням носіями етапу VII Трипілья; ранньотрипільське вістря могло зберігатися в культурі протягом кількох сотень років як ремінісценція; нарешті, воно потрапило до ями часу Трипілья VII випадково разом з ґрунтом заповнення.

На користь першого припущення свідчить те, що обидва вироби (наконечник стріли та «ромб») виготовлені з однакової сировини та знайдені у відносно закритому комплексі — заглибленому об'єкті 2. Ймовірно, вони відбивають одну дію — виробничу операцію чи акт вжитку-фосилізації. Наголосимо, що наконечник стріли такої форми не постає чужорідним для розвинутого етапу трипільської культури. З іншого боку, незважаючи на досить значний обсяг вивчених та опублікованих крем'яних артефактів з поселень цього часу, ромбовидне

вістря з Небелівки — це перший виріб такого типу в контексті середнього енеоліту.

Друга гіпотеза є екзотичним перебільшенням стосовно доби енеоліту. Проте щодо ближчих до нас археологічних періодів думка про тривале пережиткове функціонування «давніх» речей у пізнішій культурі останнім часом стає доволі поширена (Шаров 2006, с. 176—177). Вістря могло походити з іншого, близького, але невідомого фахівцям місця в цьому мікрорегіоні та було перенесене до місця знахідки людьми енеоліту як «цікавинка» чи «са-кральна річ».

Нарешті, ранній стратиграфічний горизонт, з яким може бути пов'язаний «ромб», міг бути повністю зруйнований у місці розкопок, а виріб потрапив до об'єкта 2 разом з ґрунтом заповнення. Подібні ситуації відомі в археологічній практиці різних періодів (Сава, Кайзер 2011, с. 383—384). Подібність сировини та стану поверхні виробів може бути недостатнім аргументом для віднесення їх до одного часового проміжку. Одні й ті само сировинні групи могли використовувати протягом тисячоліть, а збереження артефактів є результатом дії багатьох чинників і конкретний внесок кожного з них навряд чи можна проконтролювати.

Нині жодній з гіпотез не можна надати переваги. Подальші дослідження ромбоподібного вістря та контексту його знахідки, як і майбутні розкопки в Небелівці, сподіваємося, дадуть більше підстав для міркування про походження геометричного мікроліта на поселенні періоду Трипілья ВІІ.

Висновки

Нечисленність крем'яних артефактів, виготовлення їх з «імпортною» сировини, високий відсоток знарядь та ймовірний їх зв'язок в межах єдиного редуційного ланцюжка можна інтерпретувати як свідчення складної організації видобутку, обробки, логістики, розподілу та вжитку крем'яної сировини на етапі ВІІ трипільської культури. Однією із складових останньої були значні зусилля, спрямовані на підтримку в функціонуванні вже готових інструментів на поселеннях-споживачах (*curated strategies*).

Виявлені вироби можна поділити на три великі групи, які, ймовірно, відбивають різні соціальні контексти виготовлення та вжитку крем'яних знарядь. З виконанням виробничих операцій в домашньому контексті, мабуть, пов'язані численні фрагменти пластин з напівкрутою конвергентною ретушшю — універсальні знаряддя праці. Гіпотетичний «дидактичний контекст» можуть відображати нуклеус і скол з сировини, яка погано піддається розщепленню. Нарешті, вірогідно, з металю зброєю пов'язані знахідки кількох виробів, що могли слугувати наконечниками такого озброєння, виготовлених з одного типу сировини.

Вибіркове використання промивки ґрунту з окремих об'єктів дозволило віднайти дрібні крем'яні артефакти — що окремі ретушовані вироби, що відходи поправки та поновлення лез знарядь — лусочки ретушування. Цей факт підкреслює ефективність застосування промивки та флотації при дослідженні енеолітичних поселень.

Беленко М.М. Крем'яний матеріал з поселення Небелівка // АДІУ. — 2010. — № 3. — С. 15—17.

Бурдо Н.Б. Кременева індустрія пам'яток трипільської культури на середньому Дністрі (за матеріалами колекцій наукових фондів з розвідок Середньодністровської експедиції 1964—1970 рр.) // Археологія. — 2008. — № 4. — С. 3—8.

Василенко Б.А. Обробка і видобування кременю на правобережжі Подністров'я в енеоліті // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. — К., 1989. — С. 38—39.

Гиря Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий. — М., 1997 (Археологические изыскания. — 44).

Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е. — Вінниця, 1995.

Даниленко В.Н. Неолит Украины. Главы древней истории Юго-Восточной Европы. — К., 1969.

Демиденко Ю.Э. Буран-Кая-III, слой В — технико-типологическая характеристика и анализ артефактов, модели общей кремнеобработки и редукции орудий // Буран-Кая-III, слой В — эталонный памятник киикобинского типа индустрии крымской микокской традиции. Комплексный анализ артефактов. — К.; Симферополь, 2004. — С. 31—88.

Дергачев В.А., Манзура И.В. Погребальные комплексы позднего Триполья. Свод источников. — Кишинев, 1991.

Залізник Л.Л., Товкайло М., Журавльов О.П. Стоянка Добрянка 3 на р. Чорний Тікич та її місце в неоліті буго-дністровського межиріччя // Кам'яна доба України. — 2005. — 3. — С. 96—116.

Залізник Л.Л., Товкайло М.Т., Манько В.О., Сорочун А.А. Стоянки біля хутора Добрянка та проблема неолітизації Буго-Дніпровського межиріччя // Кам'яна доба. — 2013. — 15. — С. 194—257.

Збенович В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К., 1989.

Клочко В. Озброєння та військова справа давнього населення України. — К., 1996.

- Конопля В.М. Кремнеобробне виробництво поселення трипільської культури Листвин // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 1998. — С. 111—121.
- Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. — М., 1987.
- Красковский В. Карпово — новый памятник каменного века в долине р. Свинной // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — 1976. — 8. — С. 157—161.
- Ларина О.В. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона // Stratum plus. — 1999. — № 2. — С. 10—140.
- Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. — Кишинев, 1974.
- Овчинников Е.В. Майстерня кремнеобробна з Пекарів II // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 319—320.
- Овчинников Е.В., Пічкур Є.В. Дослідження на трипільському поселенні Пекарі II // АБУ 2001—2002. — К., 2003. — С. 207—211.
- Ольжич О. Археологія. — К., 2007.
- Петренко В.Г., Сапожникова Г.В., Сапожников И.В. Геометрические микролиты усатовской культуры // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1994. — С. 42—47.
- Петрунь В.Ф. Заключение о результатах археолого-петрографического изучения материалов из Майданецкого // Stratum Plus. — 2001/2002. — № 2. — С. 137—140.
- Петрунь В.Ф. Використання мінеральної сировини населенням трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1. — С. 199—218.
- Пічкур Е. Орудия труда из коллекции материалов, полученных при исследовании площадки № 4 в Доброводах // Исследование поселений-гигантов трипольской культуры. 2002—2004 гг. — К., 2005. — С. 117—119.
- Пічкур Є.В. Виготовлення довгих крем'яних пластин в трипільській культурі (до питання про технологію розщеплення) // Кам'яна доба України. — 2008. — 11. — С. 197—204.
- Пічкур Е. Кремневые изделия трипольского поселения-гиганта Тальянки // Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки. — К., 2008а. — С. 152—167.
- Попова Т.А. Многослойное поселение Поливанов Яр. К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье. — СПб., 2003.
- Сава Е., Кайзер Е. Поселение с «зольниками» у села Одая-Мичурин, Республика Молдова (Археологические и естественнонаучные исследования). — Chisinau, 2011.
- Скакун Н.Н. Предварительные результаты изучения материалов поселения Бодаки (кремнеобработывающие комплексы) // Орудия труда и системы жизнеобеспечения населения Евразии (по материалам эпох палеолита—бронзы). — СПб., 2004. — С. 57—79.
- Скакун Н.М., Цвек О.В., Гусев С.О. та ін. Нові дослідження на трипільському поселенні Бодаки // Археологія. — 2012. — № 4. — С. 74—79.
- Сминтина О.В., Нікітін В.І. Нова гребениківська стоянка на Південному Бузі // Археологія. — 1996. — № 2. — С. 72—78.
- Сорокин В.Я. Орудия труда и хозяйство племен среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья. — Кишинев, 1991.
- Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973.
- Телегін Д.Я. Про номенклатурний список крем'яних виробів доби мезоліту—неоліту // Археологія. — 1976. — 19. — С. 21—45.
- Тубольцев О.В. Крем'яний комплекс пам'яток сурської культури // СППК. — 1999. — VII. — С. 3—9.
- Цвек Е.В. Некоторые аспекты изучения индустрии кремня у племен трипольской общности // Мезолит и неолит Восточной Европы: хронология и культурное взаимодействие. — СПб., 2012. — С. 300—311.
- Цвек Е.В., Мовчан І.І. Новый производственный комплекс трипольской культуры по добыче и обработке кремня // Развитие культуры в каменном веке. — СПб., 1997. — С. 142—143.
- Черныш Е.К. Трипольские мастерские по обработке кремня // КСИА АН СССР. — 1967. — 111. — С. 60—66.
- Шаров О.В. О находке перекладчатой фибулы в Старой Ладоге // Славяне и финно-угры. Контактные зоны и взаимодействие культур. Докл. Рос.-Финляндского симпозиума по вопросам археологии и истории. — СПб., 2006. — С. 176—211.
- Шмаглий Н.М., Видейко М.Ю. Майданецкое — трипольский протогород // Stratum Plus. — 2001/2002. — № 2. — С. 44—140.
- Binford L.R. Organization and formation processes: looking at curated technologies // Journal of Anthropological Research. — 1979. — № 35.3. — P. 255—275.
- Domboroczki L., Kaczanowska M., Kozłowski J. The Neolithic Settlement of Tiszazolos-Domahaza-Pusztá and the Question of the Northern Spread of the Koros Culture // Atti della Società Preistoria e Protostoria Regione Friuli-Venezia Giulia. — 2010. — XVII. — P. 101—155.

- Léa V.* Mesurer, quantifier et croiser. Une méthode d'approche pour les industries lithiques du Chasséen méridional // *Histoire & Mesure*. — 2003. — XVIII. — 1/2. — P. 3—39.
- Nash S.E.* Is Curation a Useful Heuristic? // *Stone Tools: Theoretical Insights into Human Prehistory*. — New York, 1996. — P. 81—99.
- Pawlikowski M.* The Origin of Lithic Raw Materials // *Temnata Cave*. — Kraków, 1992. — P. 241—286.
- Pelegrin J.* Long blade technology in the Old World: an experimental approach and some archaeological results // *Skilled Production and Social Reproduction. Aspects on Traditional Stone-Tool Technologies. Proceedings of a Symposium in Uppsala, August 20—24, 2003*. — Uppsala, 2006. — P. 37—68.
- Pelegrin J.* New Experimental Observations for the Characterization of Pressure Blade Production Techniques // *The emergence of pressure blade making*. — Springer, 2012. — P. 465—500.
- Shea J.J.* Child's Play: Reflections on the Invisibility of Children in the Paleolithic Record // *Evolutionary Anthropology*. — 2006. — 15. — P. 212—216.
- Sirakov N.* Flint artefacts in prehistoric grave-good assemblages from the Durankulak necropolis // *Durankulak. Band II: Die Prähistorischen Gräberfelder. Teil 1*. — Sofia, 2002. — P. 213—246.
- Zimmermann A.* Austauschsysteme von Silexartefakten in der Bandkeramik Mitteleuropas. — Bonn, 1995.

Надійшла 04.12.2014

Д.В. Куосак

КРЕМНЕВЫЕ ИЗДЕЛИЯ ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ НЕБЕЛИВКА

Публикуется коллекция кремневых изделий и тесло из шлифованного камня из поселения-гиганта Небелівка (Триполье ВІІ). Малое число кремневых артефактов и высокий процент изделий с вторичной обработкой среди них свидетельствуют о том, что они в основном поставлялись на поселение в форме готовых инструментов, а на поселение путем поправок и переоформлений готовые изделия поддерживались в функционировании. Сделана попытка распределить изделия в зависимости от гипотетического контекста их использования и роли в операционных цепочках. Эффективной оказалась избирательная промывка заполнения объектов. Она принесла несколько экземпляров микродебитажа, отражающих операции поправки и переоформления кремневых изделий.

D.V. Kiosak

FLINT PRODUCTS FROM NEBELIVKA SETTLEMENT

Published is a collection of chipped stone artefacts and an adze of polished stone from Nebelivka mega-settlement (Trypillya VII). A small number of flint artefacts and a notable portion of reworked items among them testify that they were supplied to the settlement mainly as finished tools, where they were re-shaped and modified in order to keep them functioning. An attempt is made to attribute the tools to the hypothetical contexts of their usage and their role in operational chains. A selective water-sieving of objects filling proved to be effective. It yielded several micro-debitage chips that came from modification and re-shaping of the flint tools.

ДОСЛІДЖЕННЯ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЧАСТИНІ МАЙДАНЕЦЬКОГО

Публікуються матеріали з розкопок у центральній частині поселення трипільської культури Майданецьке. Зокрема дослідження 2014 року дали важливу інформацію про характер забудови цієї частини поселення та мікрохронологію.

К л ю ч о в і с л о в а: трипільська культура, велике поселення, мікрохронологія, гончарний горн.

В останні 5 років було відновлено комплексні дослідження великих трипільських поселень-протоміст, під час яких для пошуку об'єктів широко застосовано супутникові знімки, магнітну зйомку із використанням приладів нового покоління, покладено початок запровадженню масового ізотопного датування, а також проведено досить масштабні розкопки (Chapman et al. 2014).

Зокрема, отриманий у 2011—2012 рр. новий план трипільського поселення біля с. Майданецького (Бурдо та ін. 2012; Rassmann et al. 2014) відкрив можливості для проведення нових польових досліджень (рис. 1). Першочерговим завданням стала перевірка виявлених об'єктів та розкопки у ще недосліджених частинах поселення (Відейко та ін. 2014; Мюллер и др. 2014). У цьому сенсі досить цікавою є центральна частина поселення, де зафіксовано велику площу, на якій відсутні не лише будівлі, але й сліди діяльності мешканців. 2014 р. тут було повністю розкопано рештки наземного житла та частину виробничого комплексу, до якого входили гончарний горн та ями.

У розкопі 92 досліджено рештки наземної будівлі. Вона знаходилася всередині поселення, на межі незабудованої центральної частини (рис. 2, 3). На цій ділянці магнітна зйомка показала наявність аномалій від декількох будівель та ям поряд з ними. Розкопками було відкрито одну з трьох будівель компактної групи, що розташовані на відстані не більше 2,0 м одна від одної (рис. 2, 3). Перпендикулярно до цієї групи споруд розташована «вулиця» із споруд більших розмірів, існування якої підтверджено розкопом 93.

Рештки будівлі — «площадки» представлені двошаровим скупченням обпаленої глини прямокутної у плані форми (рис. 3; рис. 4). Ця споруда мала відносно невеликі розміри — близь-

ко 11 м завдовжки та 4,0—4,5 м завширшки. Більшість фрагментів обмазки дерев'яних конструкцій містили домішку полови та відбитки колотого дерева переважно у нижній частині. Верхній шар залягання обпаленої глини зберігся частково. Поверхня нижнього шару обмазки заглажена. На деяких фрагментах зберігся тиньк, вкритий червоною фарбою. Було складено план відбитків для кожного шару обмазки. Виявилось, що напрямок більшості відбитків обох шарів обмазки — поперек довгої

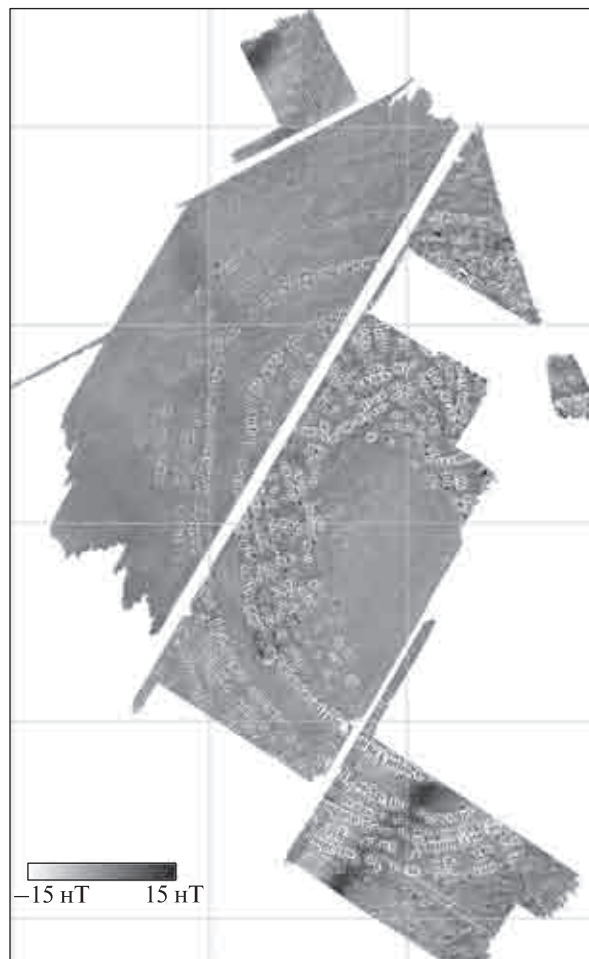

Рис. 1. План поселення біля с. Майданецьке за даними магнітної зйомки 2011—2012 рр.

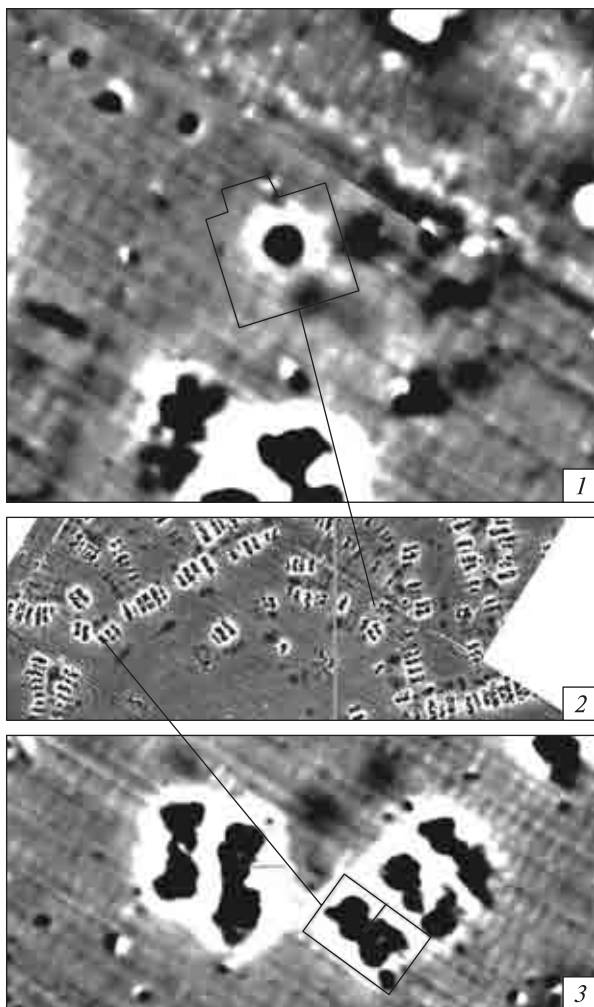

Рис. 2. Майданецьке, ділянки у центральній частині поселення, де проведено розкопки у 2014 р. (за даними магнітної зйомки): 1 — розташування розкопу 80; 2 — центральна частина поселення; 3 — розташування розкопу 92

осі споруди. Найкраще це вдалося простежити на ділянках із суцільним заляганням обмазки (рис. 4, 3).

На нижньому шарі обмазки та під ним виявлено численні розвали посудин різних форм — мисок, кубків, горщиків, біконічних посудин (всього до 19), а також перепалені камені, частина з яких є зернотерками. Посуд був розташований групами, по кілька посудин різних типів у кожній (рис. 4).

З інтер'єру збереглися залишки прямокутного глиняного підвищення вимостки, вірогідно для вогнища розмірами біля $2,0 \times 2,0$ м, а також фрагменти глиняного вітваря округлої форми у північному секторі (рис. 4, 2). На деяких фрагментах вітваря збереглися сліди червоної фарби.

Ще одну вимостку, зроблену з глини без домішок, виявлено у середній частині під за-

Рис. 3. Майданецьке, розкоп 92, загальний вигляд решток спаленої будівлі-«площадки»

валом обмазки на землі. Вона мала заглажену поверхню, на деяких фрагментах збереглася червона фарба.

Під час прокопки на глибині 0,18 м від рівня земляної підлоги у цій частині будівлі виявлено кубок та половину невеликої конічної миски.

На підставі отриманих даних можна реконструювати споруду у розкопі 92, як двоповерхове житло із горищним та міжповерховим перекриттями, обмазаними глиною. Вхід був з південно-західної сторони. Праворуч від входу містилося відкрите вогнище. Під стіною, протилежною до входу — круглий вітвар. Підлога була вкрита тиньком та пофарбована у червоний колір. Подібне планування та інтер'єр є типовими для споруд на поселеннях томашівської групи.

Наступний розкоп закладено також у центральній частині поселення (рис. 2, 1, 2) на місці потужної аномалії невеликих розмірів, попередньо інтерпретованої як рештки гончарного горна. Поруч із нею зафіксовано менш потужні аномалії, вірогідно ями (рис. 2, 1). На віддалі 15 м від горна на південний захід та південний схід згідно плану магнітної зйомки знаходяться рештки будівель, а за ямами — ще одна аномалія аналогічної потужності — другий горн (рис. 2, 1, 2).

Вивчення даної ділянки проведено в межах розкопу 80 розмірами 10×12 м. Грунт у розкопі знімали шарами по 20 см, при цьому розчищали та фіксували всі скупчення матеріалу (кераміка, фрагменти кісток, обпалена глина). На глибині 0,6 м від сучасної поверхні виявлено скупчення обпаленої глини розмірами близько $1,8 \times 1,8$ м (рис. 5). Розміри залишків квадратного у плані горна — $1,8 \times 1,8$ м. Розчищали до повного відкриття певної конструкції у тому вигляді, у якому вона збереглася. Дослідження

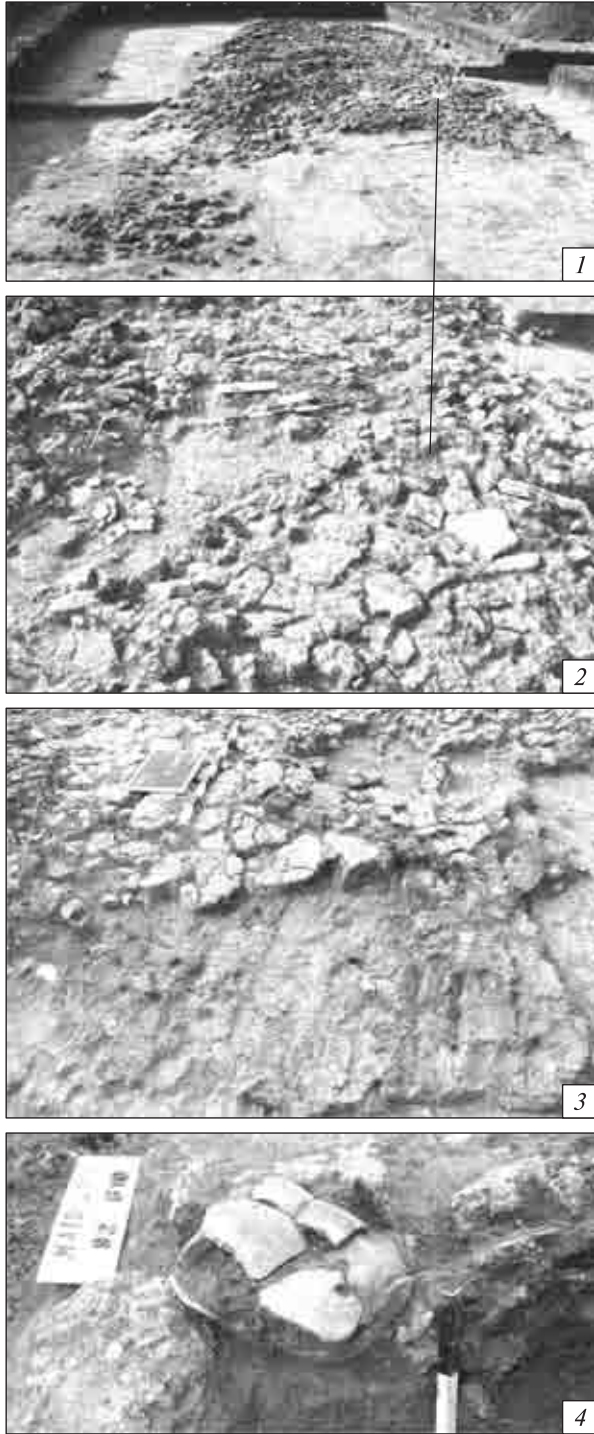

Рис. 4. Майданецьке, розкоп 92, рештки спаленої будівлі: 1 — загальний вигляд зі сходу; 2 — вимостка вогнища та розвал посудини поряд; 3 — відбитки колотого дерева, що перейшли з нижнього шару обмазки на земляну поверхню; 4 — розвал біконічної посудини під нижнім шаром обмазки, виявлений під час розбору решток будівлі.

проводилося пошарово, із залишенням поздовжнього та поперечного розрізів через середину об'єкта та відповідної фіксації. По мірі заглиблення верхня частина решток горна розбиралася, щоб дослідити нашарування в плані.

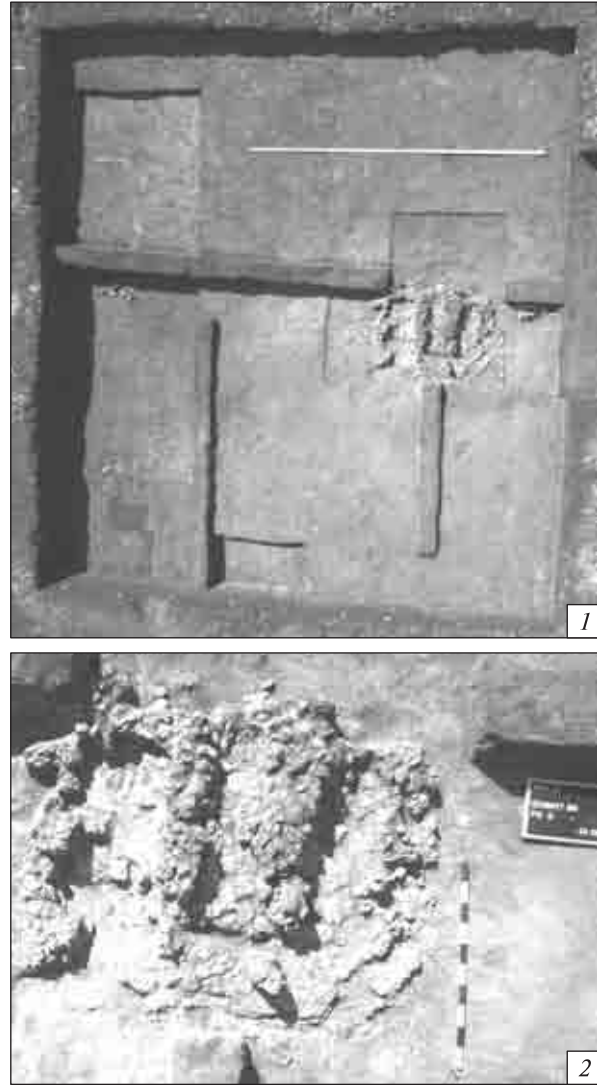

Рис. 5. Майданецьке, розкоп 80 з ямами та рештками гончарного горна, початкова стадія розкопок: 1 — загальний вигляд згори; 2 — залишки останнього гончарного горна

Така методика дала змогу отримати якомога більше інформації про досліджувану споруду, встановити порядок змін, які вносилися у її конструкцію впродовж періоду існування, а також встановити сліди активності на даній ділянці після припинення роботи горна.

Верхня частина решток горна збереглася погано, представлена двома частково зруйнованими міжканальними опорами, третя не збереглася, а також частково збереженими заокругленнями у закритій частині каналів. Стінки каналів мають сліди обмазки глиною, всередині видно ошлаковану кераміку, що спеклася з обмазкою. Ці рештки було перекрито уламками горна, серед яких траплялися фрагменти посуду, теж зі слідами сильного повторного випалу — все це у шарі землі (рис. 6).

Рис. 6. Майданецьке, розкоп 80: рештки гончарного горна після першої розчистки, стрілками показані опорні стовпи між каналами

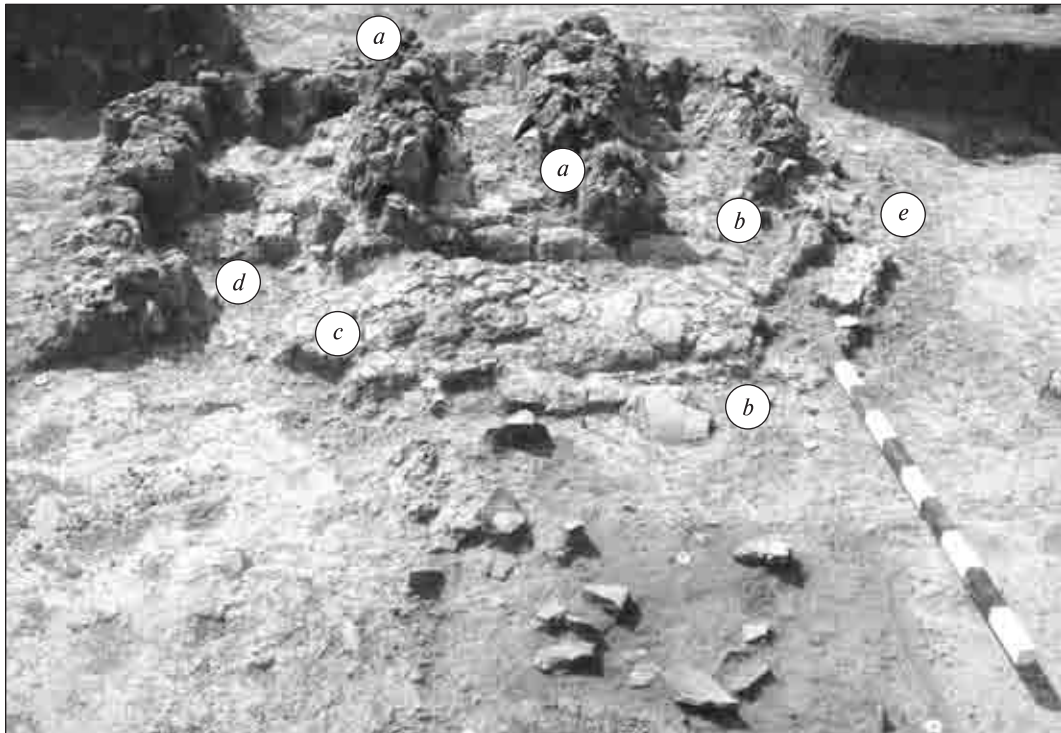

Рис. 7. Майданецьке, розкоп 80: рештки гончарного горна після повного видалення культурного шару, що його перекривав: *a* — опорні стовпи між каналами; *b* — глиняні конструкції раніше спорудженого горна; *c* — подова обмазка; *d* — подова обмазка раніше спорудженого горна; *e* — обмазка купола, стик з подом

Після видалення матеріалу, яким було засипано залишки горна, вдалося більш чітко виокремити деталі його конструкції (рис. 7). Разом із тим було розчищено ряд деталей, які до того лишалися перекритими пізнішими нашаруваннями. Крім раніше виявлених опор (рис. 7, *a*), виявлено під, обмазаний вогнетривкою глиною (рис. 7, *c, d*), а також рештки внутрішньої обмазки купола горна у тій частині, де вона переходить у під (рис. 7, *e*). Ширина каналів була близько 20 см при такій самій

висоті. Крім того розчищено верхню частину конструкцій, що склалися із масивних блоків з глини, зв'язок яких з горном на даному етапі досліджень було неможливо встановити (рис. 7, *b*). Добре видно, що у даного горна топка орієнтована у східному напрямку з невеликим відхиленням (рис. 7).

На наступному етапі досліджень поступово, з фіксацією розрізів, було розібрано усі рештки конструкцій горна вище рівня подової обмазки з наступною зачисткою решток спо-

руди. Це дало змогу відкрити повністю конструкції з глиняних валиків, виявлені на попередньому етапі (рис. 8, 1). Вони були орієнтовані, з невеликим відхиленням, за лінією північ—південь і виявилися опорними стовпами ще одного гончарного горна, який передував у цьому місці виявленій нами конструкції у верхньому горизонті. При цьому було видно, що його рештки стали основою наступної конструкції, так само було використано з північного боку і частину купола.

Та обставина, що усі три канали виявилися заповненими подовою обмазкою із вирівняною поверхнею більш ніж на половину, вказувала на те, що опорні конструкції цього горна не збереглися і були розібрані у верхній частині при спорудженні наступної конструкції. Камера топкова цього горна була орієнтована на південь із незначним відхиленням. Виявлені ж опори спочатку належали ще одному горну, канали якого були забутовані глиною та обмазані вогнетривкою глиною (рис. 8, 2, 3). Опори ж були використані в якості основи для наступної конструкції. Ширина каналів становить 22—25 см, висоту визначити неможливо, але зрозуміло, що вона перевищувала 10 см.

Після видалення забутовки каналів було повністю розчищено залишки конструкції першого горна (рис. 9). Вона включала дві міжканалні опори (рис. 9, *b*), під (рис. 8, *c3*), рештки стінок (рис. 9, *e*). При спорудженні першого горна у схилі було вирито неглибоку, округлу яму діаметром близько 1,8 м, стінки якої обмазали шаром глини, поверхню — вогнетривкою глиною. Випалено стінки з середини, вірогідно в процесі експлуатації горна — це чітко видно у розрізі (рис. 9, 2). Дно вкрито шаром глини товщиною 10—12 см, поверхню її було вирівняно та обмазано вогнетривкою глиною. На цій поверхні споруджено міжканалні перегородки — опорні стовпи. Внутрішня їх частина зроблена із звичайної глини із використанням великих фрагментів посудин, розміщених симетрично — миска навпроти миски, біконічна посудина — навпроти біконічної посудини (рис. 9, 1, 2). Висота каналів складала до 20 см при ширині 30—32 см.

Таким чином було встановлено, що на цьому місці послідовно було споруджено три печі для випалу кераміки, кожна із трьома каналами. При цьому кожного разу під час реконструкції попередня конструкція частково була включена у наступну. Якщо загальні розміри горна (близько 1,8 × 1,8 м) не зазнали змін, то перетин каналів з кожною наступною перебудовою зменшу-

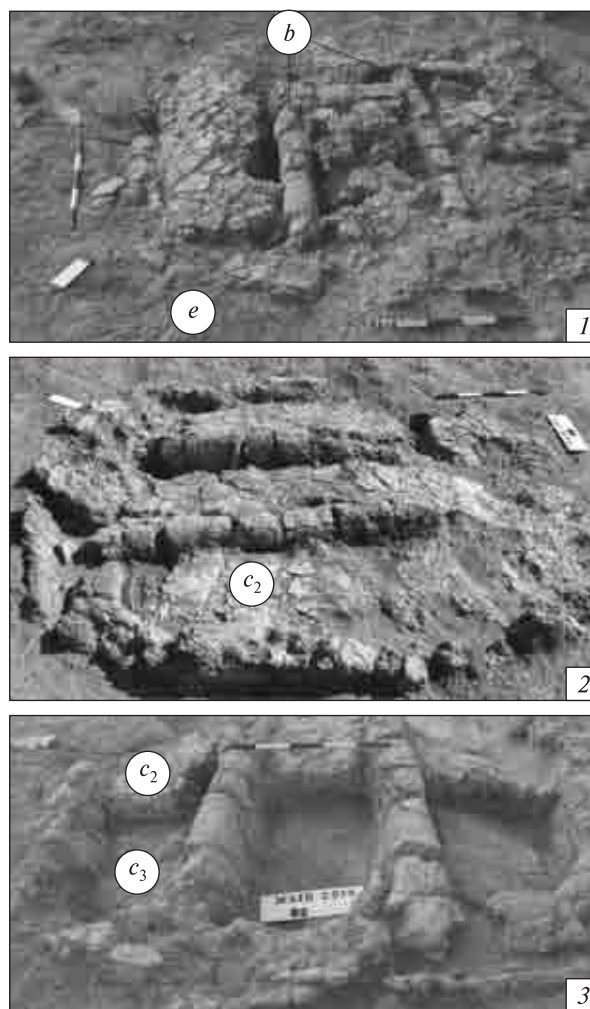

Рис. 8. Майданецьке, розкоп 80: дослідження середнього горизонту решток гончарного горна: 1 — вид після зняття опорних стовпів верхнього горна; 2 — вид після зачистки до рівня пода; 3 — забутовка каналів, зроблена при першій реконструкції горна, перетин; літерами позначено: *b* — опорні стовпи початкового горна, використані у наступній конструкції; *c2* — під горна середнього горизонту; *c3* — під першого (початкового); *e* — обмазка купола, стик з подом

вався. Найбільшою шириною каналів була на початку, найменша — на третій фазі використання горна. Також при останній реконструкції було змінено орієнтацію топки на 90°.

Відкритим на разі залишається питання про тип поверхні, на якій встановлювали керамічні вироби під час випалу. Поряд з горном та у ямах виявлено декілька фрагментів виробів з вогнетривкої глини у вигляді кругів, аналогічним знайденим під час дослідження горна у Небелівці (Відейко та ін. 2015). Стосовно останніх є підстави вважати, що їх використовували для накривання каналів і створення тимчасового поду під випалюваний посуд. Однак в оточенні дослідженого у Майданецькому горна кількість подібних знахідок була мінімальною

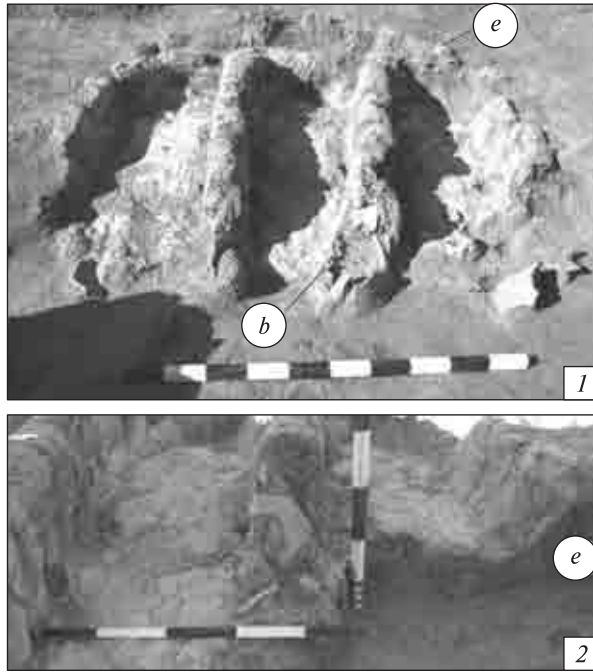

Рис. 9. Майданецьке, розкоп 80, дослідження початкового (першого) горна: 1 — вид зі сторони топки; 2 — перетин пода та зовнішньої стінки. Літерами позначено: *b* — опорні стовпи (з включеними у конструкцію фрагментами кераміки); *e* — обмазка стінок ями — основи купола

і явно недостатньою для формування подібної поверхні, не кажучи про її ремонти. Вірогідно, у даному випадку слід зважати на те, що горн було залишено ще до завершення виробничої діяльності на даному об'єкті.

Горн, досліджений на поселенні Майданецьке в цілому за розмірами та конструкцією аналогічний горнам, дослідженим в останні роки на поселеннях Небелівка (етап VII) і Тальянки (етап CI): три канали, зовнішня топка (Відейко та ін. 2015, рис. 1; Kruts et al. 2014, fig. 1). Однак у кожному випадку майстри експериментували з перетином каналів, в тому числі у Майданецькому — тричі змінюючи цей параметр.

Поряд з горном виявлено дві ями (рис. 10), у заповненні яких знайдено велику кількість повторно перепалених фрагментів кераміки та деталі конструкцій горна — фрагменти обмазки стінок, подів, рештки, що утворилися під час його перебудови та ремонтів. Утім описані вище рештки залягали не рівномірно, скупченнями (рис. 10, 2, 3). Уламки конструкцій з використанням вогнетривкої глини виявлено в обох ямах. У ямі, розташованій на схід від горна, також знайдено фрагменти обпаленої обмазки із домішками полови та відбитками колотого дерева, що пов'язані, вірогідно,

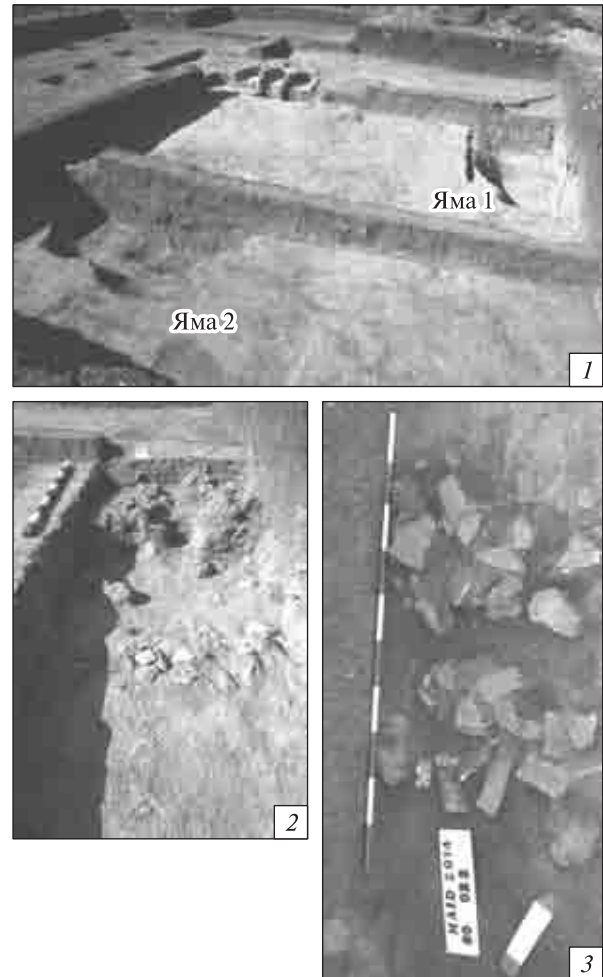

Рис. 10. Майданецьке, розкоп 80: 1 — загальний вигляд з південного сходу: дві ями та залишки гончарного горна на задньому плані; 2 — один з горизонтів заповнення ями 1 із обмазкою від ремонту горна; 3 — скупчення кісток та фрагментів кераміки у ямі 2

із залишками спаленої будівлі. Ями розташовані таким чином, що одна з них знаходилася навпроти топки двох початкових горнів, а інша — навпроти топки верхнього (рис. 10, 1). У ямі, розташованій на південь від горна, були майже відсутні фрагменти кісток тварин, тоді як у іншій вони траплялися у великій кількості. В одному із скупчень там було виявлено мотику з рогу оленя.

Заповнення ям свідчить, що вони виникли у період спорудження та використання розташованого поряд гончарного горна. Можливо, саме з них було видобуто частину глини, використаної при його спорудженні, зокрема купола. Відсутність вогнетривкої глини в цьому місці свідчить про те, що її доставляли до місця будівництва горнів.

Аналогічні описаному вище комплексу (горн — горни — яма — ями) на сьогодні мають аналогії на найближчих поселеннях — у Небе-

лівці (Відейко та ін. 2015) та Тальянках (Kruts et al. 2014). Усі вони вирізняються тривалим періодом використання, який визначається знахідками у ямах фрагментів конструкцій, які було замінено в процесі експлуатації. На разі майданецький горн вирізняє його більш складна історія — принаймні дві перебудови з проміжними дрібними ремонтами.

Аналіз керамічних знахідок з усіх об'єктів, досліджених 2014 року дає змогу віднести їх до етапу СІ трипільської культури. Переважна більшість столового посуду належить до тоماشівської групи, за винятком деяких знахідок, що знаходять аналогії у чечельницькій групі. Хронологічно тоماشівські матеріали можна віднести до третьої фази розвитку цієї групи (за С.М. Рижовим). Було також відібрано з усіх розкопів зразки для ізотопного датування.

Дослідження 2014 р. уможливили не лише перевірити виявлені сучасними приладами давні об'єкти, але вперше виявити у Майданецькому сліди комплексу, пов'язаного із виробництвом кераміки. Його дослідження дасть змогу більш обґрунтовано підійти до реконструкції керамічного виробництва. Певне значення для формування уявлень про суспільну структуру колективу, який мешкав у цьому поселенні, має також і житло з розкопу 92, зокрема той факт, що у центральній частині присутні невеликі житлово-господарчі комплекси. Детальніші висновки можна буде зробити після завершення обробки знахідок та додаткових досліджень на цій ділянці, зокрема виробничих комплексів в цілому та кластерів житлово-господарчих комплексів, виявлених за допомогою магнітної зйомки.

- Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю., Чабанюк В.В., Рассман К., Гаусс Р., Петерс Д., Лютиц Ф.* Широкомасштабная геомагнитная съемка в Майданецком: современные технические решения в изучении трипольских мега-поселений // *Stratum Plus*. — 2012. — № 2. — С. 265—286.
- Відейко М., Бурдо Н., Мюллер Й., Хофманн Р., Рассманн К., Мішка К.* Відновлення комплексних досліджень на великому трипільському поселенні біля с. Майданецького // *Археологічні відкриття в Україні 2013 р.* — К., 2014. — С. 266—267.
- Відейко М., Чанман Дж. Бурдо Н., Гейдарська Б., Церна С., Рудь В.* Розкопки залишків будівель та гончарних горнів у центральній частині трипільського поселення біля с. Майданецького // *Археологічні відкриття в Україні 2014 р.* (у друці).
- Мюллер Й., Хофманн Р., Рассманн К., Мишка К., Відейко М., Бурдо Н.* Майданецкое: исследования по обновленному плану поселения // *Stratum Plus*. — 2014. — № 2. — С. 285—302.
- Chapman J., Videiko M., Hale D., Gaydarska B., Burdo N., Rassmann K., Mischka C., Müller J., Korvin-Piotrovskiy A., Kruts V.* The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution — A New Research Agenda // *European Journal of Archaeology*. — 2014. — 17 (3). — P. 1—38.
- Kruts V., Korvin-Piotrovsky A., Rassmann K.* New Discovery of the Kilns in the Tripollian Giant-settlement Talianki // *G. Dumitroaja, C. Preoteasa, C-D. Nicola (ed). Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic context*. — Piatra-Neamt, 2014. — P. 117—121.
- Rassmann K., Rene Ohlrau R., Robert Hofmann R., Carsten Mischka C., Burdo N., Videjko M., Muller J.* High Precision Tripolye Settlement Plans, Demographic Estimations and Settlement Organization // *Journal of Neolithic Studies*, May 16th, 2014. — P. 96—134.

Надійшла 23.12.2014

М.Ю. Відейко, Й. Мюллер, Н.Б. Бурдо, Р. Хофманн, С. Церна

ИССЛЕДОВАНИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЧАСТИ МАЙДАНЕЦКОГО

В последние пять лет были возобновлены комплексные исследования больших трипольских поселений-протогородов, во время которых для поиска объектов широко применялись спутниковые снимки, магнитная съемка с использованием приборов нового поколения, положено начало внедрению массового изотопного датирования, а также проведены достаточно масштабные раскопки. В 2014 г. на поселении в Майданецком удалось не только проверить обнаруженные современными приборами древние объекты, но впервые выявить и частично исследовать остатки комплекса, связанного с производством керамики, который включал гончарные горны и ямы. Исследованный горн сложной конструкции был не только неоднократно отремонтирован, но и дважды капитально реконструирован. Также раскопаны остатки двухэтажного жилищно-хозяйственного комплекса в центральной части поселения.

INVESTIGATIONS AT THE CENTRAL PART OF MAYDANETSKE

Comprehensive studies of large Trypillian settlements has been recommencing for the last 5 years. Objects were discovered with the usage of satellite images, surveyed with help of magnetometers of new generation, mass isotopic dating started to be implemented, and also quite large-scale excavations were conducted. In 2014 at Maydanetske, the authors succeeded not only to examine the ancient objects discovered with modern devices, but also to reveal for the first time and partly explore the remains of an assemblage related with pottery production which included potter's kilns and pits. A kiln studied with a sophisticated structure was not only repaired several times, but also two times fundamentally reconstructed. Also excavated were the remains of two-storied dwelling and husbandry assemblage in the central part of the settlement.

В.В. Колода, А.В. Корохіна

КЕРАМІКА ІЗ СІВЕРСЬКОГО ГОРОДИЩА ТА ІСТОРІЯ ЙОГО ЗАСЕЛЕННЯ

Проаналізовано кераміку із Сіверського городища за матеріалами досліджень 1986—1987 рр., на підставі чого виділено кілька культурно-хронологічних етапів заселення його території.

Ключові слова: Сіверський Донець, городище, неоліт, енеоліт, бондарихинська культура, скіфоїдна культура, пенківська культура, салтівська культура.

Сіверське городище (рис. 1, 1) розміщене на високому мисовому узвишші правого берега Сіверського Дінця (правого допливу Дону) за 4 км на захід—північний захід від с. Мілова Балаклійського р-ну Харківської обл. на території хут. Червоний Шлях (колишній — Комуна). Городище за ближнім урочищем названо Сіверське, хоча в літературі воно фігурує і як Мілове за назвою найближчого села. Поселення займає високий, видовжений зі сходу на захід мис, утворений руслом річки та ярком зі струмком, що охоплює мис з півдня, південного заходу та заходу. Зі східного боку мис також обмежений глибоким ярком з потужним джерелом. Невеликою перемичкою в 40 м він з'єднаний з корінним берегом Сіверського Дінця (рис. 1, 2).

Городище на один двір площею 1,87 га (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 40) захищене кількома валами. Основний вал оточує його із східного, південного та західного боків. На кінець ХХ ст. від валу зі сходу зберігся невеликий відтинок, більша ж його частина знищена господарською діяльністю. Але в середині ХХ ст. він ще був помітний (Шрамко 1962, рис. 72, 4). За 20 м від нього, із заходу, розміщений ще один, а з південногосходу,

за 15 і 75 м від основного валу, ще два вали, які захищають городище з напольного боку. Саме тут, ближче до східного яру, був вхід на городище (рис. 1, 2).

Пам'ятка відома давно. За даними харківських дослідників, перші відомості про неї відносяться до ХVІ ст. (там само, с. 40)¹. Але достеменно найраніші дані про городище слід пов'язувати із зборами матеріалів під час підготовки до ХІІ Археологічного з'їзду, який відбувся в Харкові у 1902 р., що відображено в Археологічній карті Харківської губернії та пояснювальному тексті до неї (Багалеї 1905, с. 32). З метою культурно-хронологічного визначення пам'ятки її обстежив у 1947 р. І.І. Ляпушкін. Здійснивши зачистку одного із окопів часів Другої світової війни, він виявив кераміку, яку відніс до доби раннього заліза, та визначив час городища ІV—ІІІ ст. до н. е. (Ляпушкін 1950, с. 63—64, рис. 12). У 1952 р. городище обстежив Б.А. Шрамко, який виконав інструмен-

¹ На ці відомості в довіднику немає посилань. Нам не відомі писемні джерела ХVІ ст., що містили б свідчення про городища середньої течії Сіверського Дінця. Найдавнішим писемним джерелом визнається «Книга Большому Чертежу» початку ХVІІ ст., де є свідчення про деякі пам'ятки вказаної території. Але дані, які можна було б пов'язати із Сіверським городищем, там відсутні.

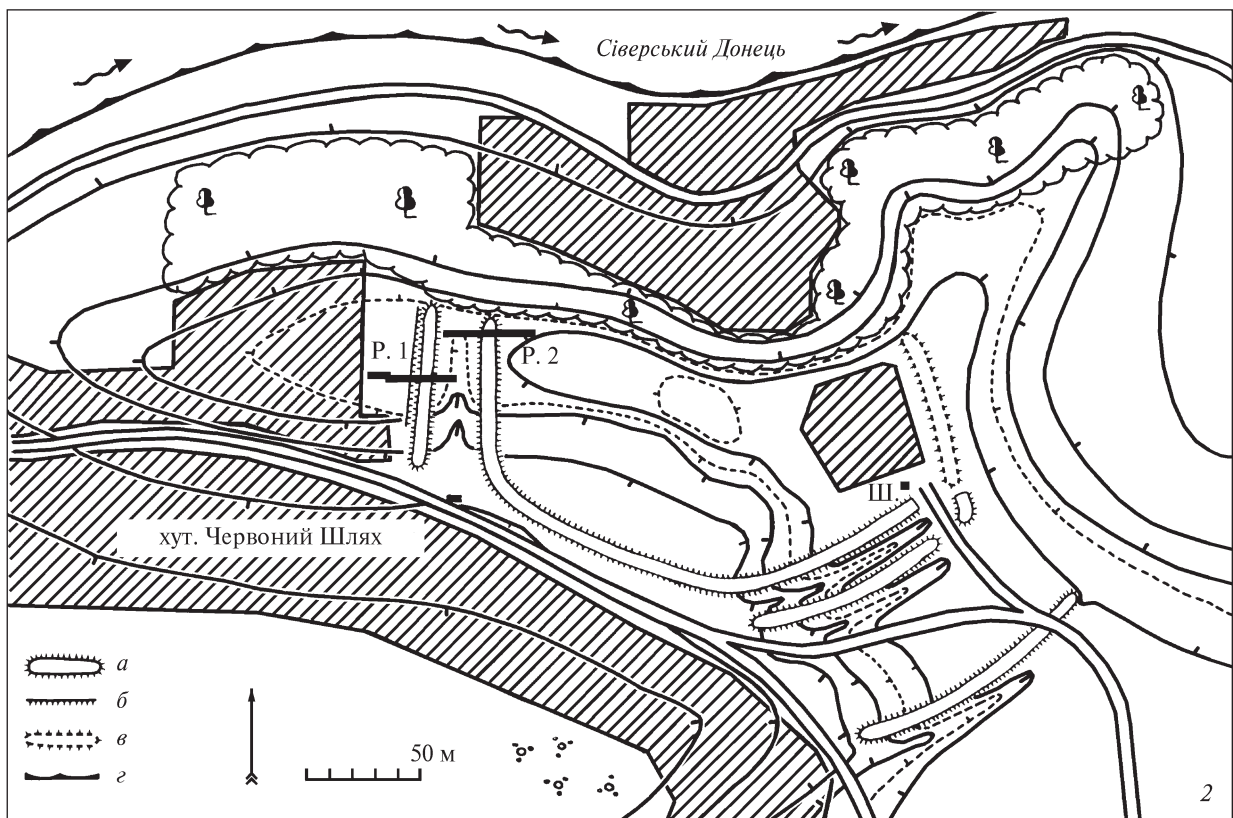
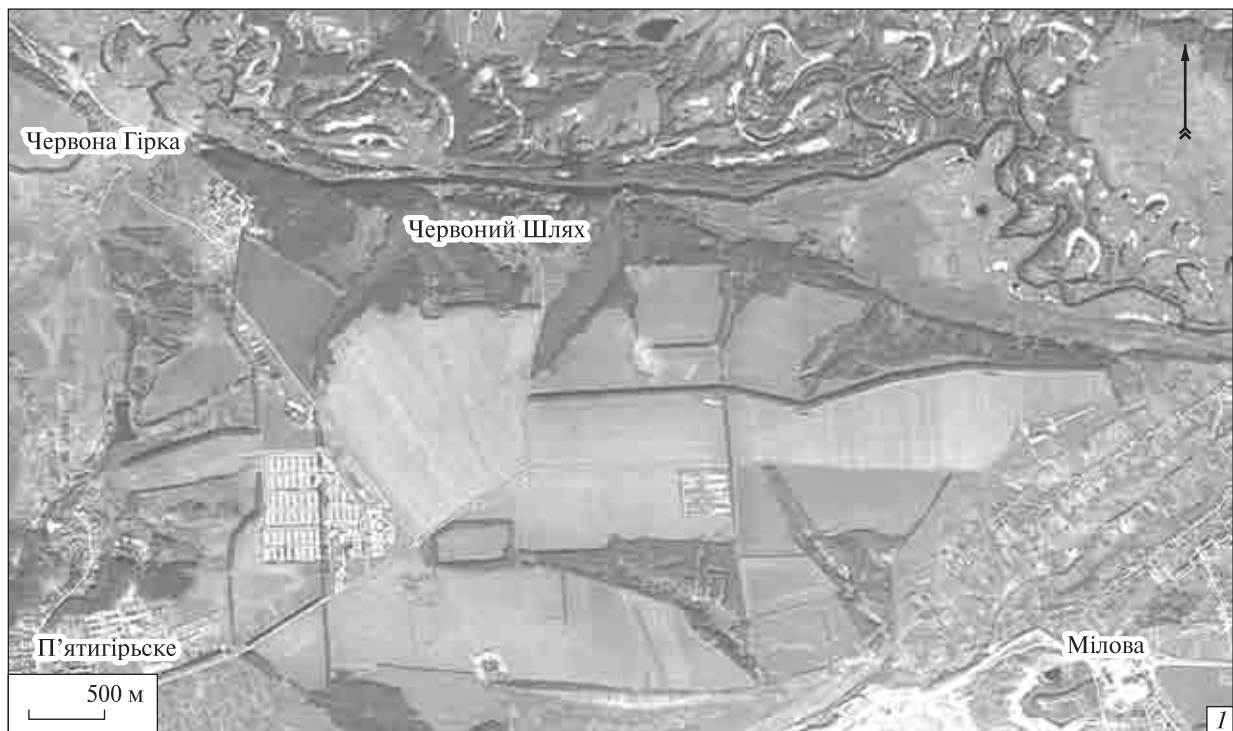

Рис. 1. Сіверське городище: 1 — координати пам'ятки (Wikimaria.org. — 49°27'53''N, 36°38'55?8''E); 2 — план городища (за: Б.А. Шрамко 1962, з уточненнями В.В. Колоди, 1986—1987 рр.

тальну зйомку плану та заклав шурф (4 м²) у східній частині пам'ятки. Там він виявив фрагменти посуду скіфського та салтівського часів (Шрамко 1952, с. 18—19). Хоча захисні споруди

не досліджувалися, вчений, як і його попередник, відніс городище до доби раннього заліза. Тож на початку 1960-х рр. ствердилася така культурно-хронологічна інтерпретація го-

родища (Ляпушкин 1961, с. 89; Шрамко 1962, с. 176, 188; 1962а, с. 146—149, рис. 1, 11, 12). А, виходячи з того, що це городище, на думку Б.А. Шрамка, найпівденніше серед лісостепових скіфського часу, то йому була відведена роль форпосту в захисті лісостепового населення на Сіверському Дінці (Шрамко 1962, с. 176, 188).

Таким чином, тривалий час ця пам'ятка фігурувала як належна до скіфського часу, що тиражувалося в науковій (наприклад: Моруженко 1985, с. 161—165), науково-довідковій (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 30—31, 40) і навчальній літературі (Михеев, Шрамко 2000, с. 115, 208).

Цілеспрямовані дослідження з метою з'ясування культурно-хронологічної позиції городища були здійснені в 1986—1987 рр. під керівництвом одного з авторів статті сіверсько-донецьким загоном Середньовічної експедиції Харківського державного університету ім. О.М. Горького (нині — Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна), яку очолював В.К. Михеев (Колода 1987, с. 15; Михеев, Колода 1987, с. 17—28). У 1986 р. було уточнено план городища та зібрано підйомний матеріал, в якому вирізняє кераміку скіфського часу та салтівської культури (приблизно в рівних пропорціях), а також незначну кількість решток пеньківської культури. У наступному році було закладено два розкопи в західній частині пам'ятки (рис. 1, 2), а також неподалік західних укріплень. На тому ж місці, на городах, було відкрито ранньосередньовічне селище. Уламки гончарної кераміки за показниками (форма, склад тіста, випал), безперечно, відносяться до салтівської культури. Уламки ліпного посуду — дрібні, невиразні, з домішкою грубого та середнього шамоту — можна віднести як до пеньківської, так і до салтівської культур.

В 1987 р. роботи на городищі продовжила Сіверсько-Донецька експедиція Харківського державного університету. Було підтверджено наявність салтівського селища на захід від городища та визначена його приблизна площа — 120 × 75 м, а також розширено розкоп 1 і закладено ще три невеликі на території городища та поблизу нього (Буйнов, Дегтярь 1988, с. 1—7)².

Ці польові дослідження та аналіз даних — стратиграфії захисних споруд і керамічного

матеріалу — уможливили виключити пам'ятку із кола городищ ранньої залізної доби та пов'язати його зведення із діяльністю ранньосередньовічного населення салтівської культури в її загальних хронологічних межах (середина VIII—середина X ст.), а також висловити думку, що городище було центром одного із мікрорегіонів південної частини лісостепу (Колода 2005, с. 189—193).

Спочатку розглянемо кераміку із досліджень 1987 р., що демонструє історію освоєння цієї території в різні культурно-хронологічні періоди давньої історії³.

Йдеться про розкоп 1 площею 84 м² і розкоп 2 — 68 м². Відразу наголосимо, що жодного разу не знайдено цілого посуду чи «археологічно цілого». Тож аналізується фрагментований матеріал. Загалом виявлено 568 уламків кераміки, з-поміж яких лише 42 (≈8 %) знайдено в розкопі 2, інші — в розкопі 1. Більшість знахідок представлено посудом бондарихинської культури — 96,5 %, раннє середньовіччя (пеньківська та салтівська культури) — 3,0 %, інші поодинокі фрагменти відносяться до часу пізнього неоліту (та енеоліту?) та доби раннього заліза. Розглянемо їх у хронологічній послідовності.

Три фрагменти посуду (рис. 2, 1—3), виявлені в заповненні ями 1 розкопу 1, можна загалом датувати добою пізнього неоліту—енеоліту?, тобто серединою VI — серединою IV тис. до н. е.⁴ У формувальній масі помітна домішка шамоту (розмір часток до 1 мм) і піску. Випал слабкий і нерівномірний.

Виділяється фрагмент вінець з ледь наміченою шийкою, орнаментований горизонтальним рядком глибоких аморфних вдавлень паличкою із негативами на внутрішній поверхні, під яким відбитками штампа (зубчастого?) нанесено мотив горизонтальної «ялинки» (рис. 2, 1). За технологічними особливостями до нього близький фрагмент стінки, орнаментованої кількома рядками аморфних вдавлень паличкою, під якими розміщено декілька рядів скісних відбитків штампа — зубчастого чи шнурового (рис. 2, 3). Обидві поверхні цих фрагментів сірого кольору, подекуди з чорними ділянками (внутрішні — темніші), злам чорний. Ще один фрагмент стінки має жовтога-

² Відзначимо, що в жодному із них скіфських матеріалів не виявлено, але була кераміка бондарихинської та салтівської культур.

³ Матеріали зберігаються у фондах камеральної археологічної лабораторії Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди.

⁴ Визначення С.А. Теліженка, якому автори висловлюють подяку за консультації з приводу атрибуції цих матеріалів.

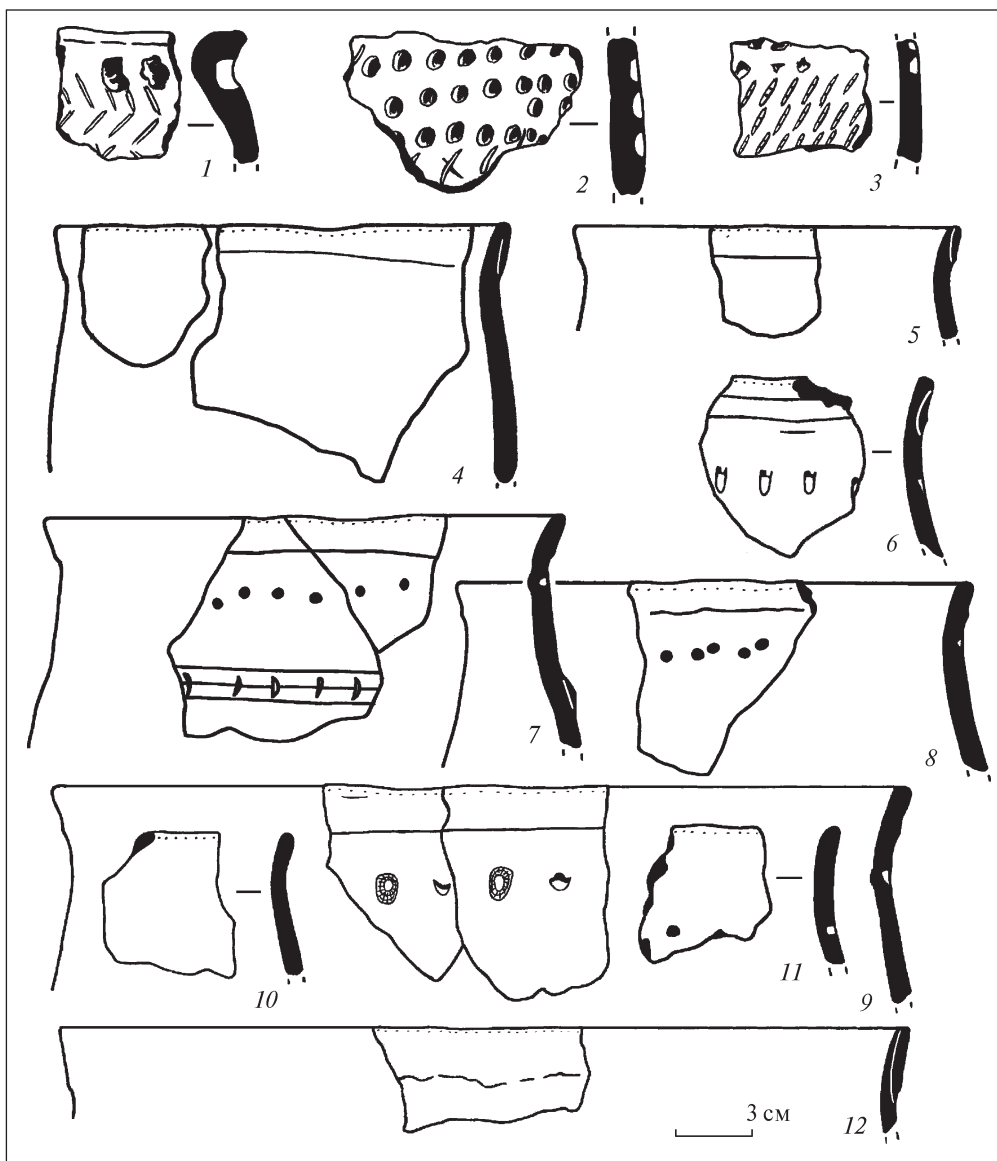

Рис. 2. Сіверське городище, кераміка із ями 1

рячу зовнішню та світло-коричневу внутрішню поверхню, злам теж чорний. Його орнаментовано кількома рядками округлих вдвплень, під якими розпізнається ряд скісних відбитків штампа, серед них, очевидно, присутній мотив «хрестики» (рис. 2, 2).

Один з цих фрагментів (рис. 2, 1) може відноситися до культури ямково-гребінцевої кераміки, для двох інших не виключається зв'язок з культурами доби енеоліту.

Крім кераміки, виявлено фрагмент крем'яного знаряддя — проксимальна частина пластини (рис. 7, 13), атрибуцію якої слід уточнити.

Переважає більшість знахідок з розкопу 1 належить бондарихинській культурі. Оскільки кераміка доби бронзи із розкопу 2 дуже фрагментована та маловиразна, то проаналізуємо цю групу посуду за матеріалами розкопу 1.

В ямі 1 виявлено фрагменти від щонайменше дев'яти посудин (рис. 2, 4–12; 3, 1–7), у культурному шарі — від близько 20 екз. (рис. 3, 8–14; 4–6; 7, 1–11) та інші вироби з кераміки (рис. 3, 15; 7, 12).

Фрагменти належать до категорії «кухонного» посуду, ознаками якого є переважання певних морфологічних типів, відсутність спеціальної обробки поверхонь (ретельного заглажування чи лошіння) та зазвичай грубіший за «столову» кераміку склад формувальних мас.

Зовнішня поверхня фрагментів традиційно світліша (коричнева, подекуди з сірими і чорними ділянками) за внутрішню (сіра, чорна, зрідка коричнева). Злам чорний, світлі ділянки біля поверхні майже не простежуються, що свідчить про короткочасний випал за не надто

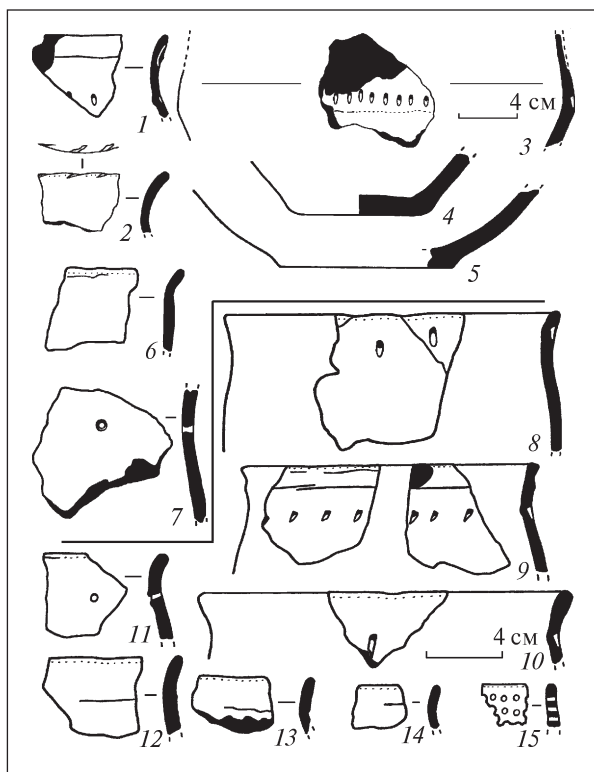

Рис. 3. Сіверське городище, кераміка: 1–7 — яма 1; 8–15 — культурний шар

високої прикінцевої температури. Щільність фрагментів різна — від достатньо високої до низької, коли фрагменти крихкі та демонструють наслідки абразивної дії середовища, в якому знаходилися. Товщина стінок 0,35–0,90 см (найчастіше 0,50–0,75 см). У формувальній масі візуально помітні дрібний пісок природного походження та шамот, розміри якого в межах <math><0,5–3,5\text{ мм}</math>. Поверхні оброблені не надто ретельно і часто мають сліди від заглажування твердим предметом (дерев'яним?).

Згідно з типологією, розробленою одним з авторів статті (Корохіна 2011, с. 45–63, додаток А.3), в колекції є фрагменти морфологічних типів А (плоскодонний профільований посуд, або горщики) та В (плоскодонний безшийний посуд, або банки).

Більшість вінець посуду типу А слабо профільовані (рис. 2, 4–12; 3, 6, 8–14; 4, 1, 10–12; 5, 2–4). Трапляється й виразніше профілювання (рис. 3, 1, 2; 5, 1, 6; 6, 1), хоча візуально чітко розподілити всю добірку за цією ознакою неможливо. Розпізнаються форми підтипів І (рис. 2, 7) і ІІ (рис. 2, 4; 3, 8, 9; 4, 1, 10, 11; 5, 1; 6, 1), серед яких є горщики варіанта А.ІІ.1 (рис. 6, 1), а також, вочевидь, варіанта А.ІІ.7 (рис. 4, 10; 5, 1).

Заслугує на увагу наявність на деяких вінцях цього типу ледь помітного підтрикутного

в перетині валика, що виділяється ззовні тонким ребром (рис. 2, 5, 6, 8, 9; 3, 1, 9, 12; 4, 11, 12; 5, 1–4; 6, 1), а іноді набирає форму, схожу на «комірць» (рис. 2, 4, 7, 12; 3, 13). Іноді в зламі помітний спосіб його формування через накладання пластичного джгута, якому надалі через вдавнення (та проглажування?) надавали специфічної форми (рис. 2, 5, 6, 12; 3, 1; 5, 1–3; 6, 1). На деяких фрагментах формування таких валиків чи «комірців» не прослідковується. Відтак, не зрозуміло, чи маємо справу з різним оформленням зовнішньої поверхні вінець. Зафіксовано й «класичні» різновиди валиків (див. нижче), зокрема на посудині разом з описаним «валиком-комірцем» (рис. 2, 7).

Невелика серія фрагментів представляє тип В — безшийний посуд (рис. 4, 4–7). Деякі мають незначний вигин вінець, але віднести їх до якогось типу проблематично (рис. 4, 2, 3).

Орнамент здебільшого накольчастий і представлений такими елементами як округлі наколи (рис. 2, 7, 8, 11), точки (найчисленніші серед орнаментованих екземплярів: рис. 2, 6, 9; 3, 1, 3, 8–10 та ін.) та проколи (рис. 3, 11)⁵. Найпопулярнішою зоною нанесення такого декору є шийка (рис. 2, 6–9, 11 та ін.), зафіксована така орнаментация на бочках (рис. 3, 3) і придонній частині (рис. 6, 4). Щодо локалізації орнаменту на поверхні посуду (див.: Корохіна, в друці), то за найкраще вцілілими фрагментами прослідковуються такі її різновиди як смуга на шийці (рис. 3, 8; 5, 1; 6, 1) і суцільна орнаментация посудини до придонної частини (рис. 6, 4), що, однак, не вичерпує її розмаїття.

Особливий вид декору становлять валики — підтрикутні чи округлі в перетині з пальцево-нігтьовими відбитками (рис. 2, 7; 4, 1; 5, 5, 6; 6, 2, 3, 5)⁶. Можливо, представлений також гладенький півкруглий у перетині валик (рис. 4, 5). Валики частіше розміщені на плічках (рис. 2, 7; 5, 5; 6, 2, 5), але є під зрізом вінець (рис. 4, 5; 5, 6), на шийці (рис. 4, 1) і боках (рис. 6, 3).

Частина фрагментів орнаментована по зрізу вінець — скісними відбитками гладенького «штампа» (рис. 3, 2; 4, 2, 3; 5, 6) або пальцевими відбитками (рис. 4, 4). Деякі екземпляри, вочевидь, були неорнаментовані (рис. 2, 4; 4, 10).

⁵ Не виключено, що цей фрагмент відноситься до скіфського часу.

⁶ Як уже відзначалося, такі «класичні» валики відрізняються від валиків на вінцях способом формування і локалізацією на посудині.

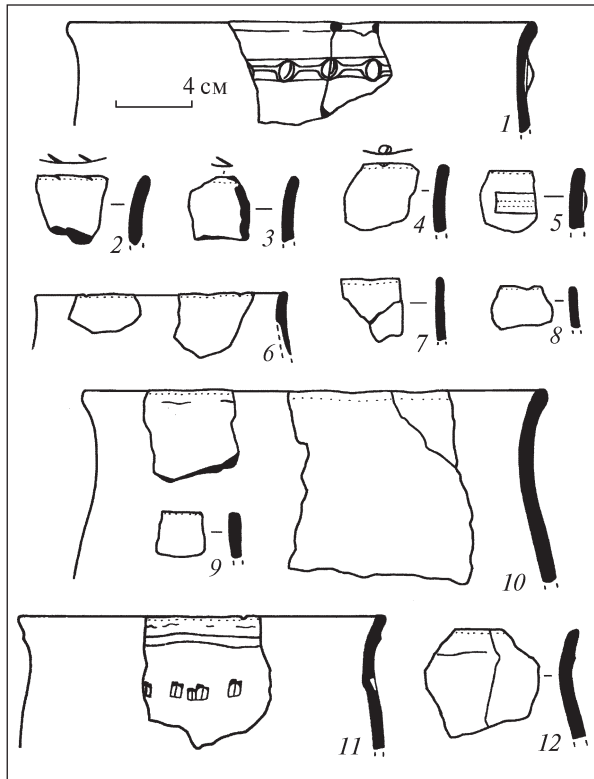

Рис. 4. Сіверське городище, кераміка з культурного шару

Фрагменти вінець двох горщиків є незвичними для бондарихинської традиції (рис. 7, 1, 2). Вони мають низенькі профільовані вінця й коротку шийку, діаметр тулуба суттєво більший за діаметр шийки (так зв. закритий посуд). За технологічними параметрами вони візуально не відрізняються від бондарихинського посуду. На зрізі одного є пальцеві вдавнення (рис. 7, 1), іншого — пальцеві защіпи (рис. 7, 2). Не виключено, що ці фрагменти належать до скіфського часу.

У культурному шарі та ямі виявлені також фрагменти денечь — плоскі, з більш чи менш вираженими закраїнами (рис. 3, 4, 5; 7, 4, 8, 9) або без них (рис. 7, 6, 7, 5, 10, 11). Є фрагменти стінок з просвердленими отворами для ремонту (рис. 3, 7; 7, 3). У культурному шарі знайдено фрагмент вінець цідилки, що побували в цьому регіоні за доби фінальної бронзи—раннього заліза (рис. 3, 15). До бондарихинської культури можна також віднести уламок масивного еліпсоподібного в перетині глиняного прясельця (рис. 7, 12).

Бондарихинські матеріали Сіверського городища представляють середній (класичний) етап культури, хронологічно зіставний з пізньобілозерським часом (за періодизацією: Буйнов 1981, с. 139—141; 2007). Цей хронологічний пласт найкраще характеризують матеріали поселень

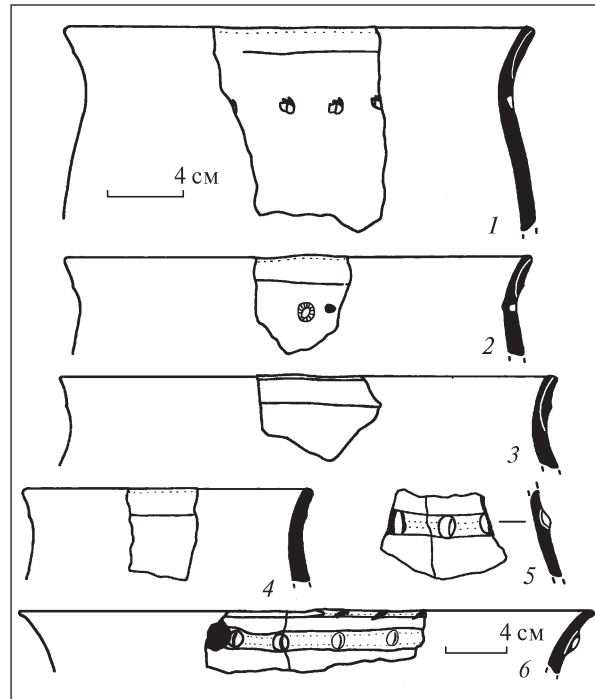

Рис. 5. Сіверське городище, кераміка з культурного шару

Бондариха 2 (Телегін 1956, с. 77—81; Іллінська 1957, с. 56—61), Червоний Шлях 1, нижній горизонт (Буйнов 2003, с. 4—6, 9—10), частина із поселень Тимченки (Буйнов 1977, с. 213, рис. 3; 2006а), хут. Фомин, «верхній горизонт» (Ільїнська 1969, с. 89), Ніцаха (Ковпаненко 1967, с. 22—31, 40—41), Бузівка (Ромашко 1982), Залінійне (Ромашко 1983, с. 54—55), могильник Тимченки (Буйнов 1977; 2006б, с. 61—62) та Залінійне (Ромашко 1983, с. 56—57).

На кераміці із Сіверського городища майже не спостерігаємо рис попереднього, малобудківського, етапу, за винятком майже суцільної орнаменталії горщика (рис. 6, 4). Водночас, тут маємо таку обов'язкову ознаку середнього періоду як орнаменталія пальцевими вдавненнями, хоча зафіксована вона лише на зрізах вінець і на валиках на відміну від інших синхронних пам'яток, де пальцеві вдавнення й защіпи представлені також в основному орнаменті (Корохіна в друці). Така особливість зафіксована також у матеріалах Ніцахи в Поворсклі⁷

⁷ Г.Т. Ковпаненко матеріали бондарихинської культури із поселення Ніцаха виділяла в окремий горизонт, до якого включала й кераміку малобудківського типу, що залягала разом з бондарихинською в нижній частині культурного шару (Ковпаненко 1967, с. 23—31). Як показали результати повторного аналізу культурно-стратиграфічної ситуації на пам'ятці, виділення горизонтів в її межах можливе здебільшого типологічно (Корохіна 2011а).

Рис. 6. Сіверське городище, кераміка з культурного шару

(Корохіна 2011, с. 223), втім, поки не зрозуміло, проявом якого з факторів (локального, хронологічного, неповнота добірки?) слід її пояснювати.

Звернемо увагу на нетипові для «класичної» бондарихинської кераміки орнаментальні ознаки — рядок округлих наколів і проколів на шийці. Як уже неодноразово відзначали дослідники, походження цих прийомів у бондарихинському керамічному виробництві, найвірогідніше, пов'язано із впливом культур півночі Дніпровського Правобережжя. Вони особливо характерні для найпізніших бондарихинських пам'яток, де їх застосування набуває характеру чітко розпізнаваної тенденції, вирізняючись масовістю та частим поєднанням цих ознак з місцевим накольчастим орнаментом (Буйнов 2006, с. 40—42; Корохіна 2011, с. 100—101). Утім, зрідка рядок округлих наколів на шийці як самостійний орнаментальний мотив трапляється на кераміці раніших пам'яток — Бондариха 2 (Ильинская 1961, рис. 2, 5), Ніцахи (Корохіна 2011а, рис. 2, 14; 3, 8, 9) та Оскол 1 (Ильинская 1961, рис. 2, 8). Вони характерні для спорідненої з бондарихинською лебедівської культури (Березанская 1976, рис. 2, 1; 7, 1, 4; 10, 1—4, 6; Корохіна 2011, рис. 200, 1; 202, 2, 3, 5 та ін.) і похідних від неї культур доби раннього заліза (юхнівська, милоградська), де постають результатом розвитку

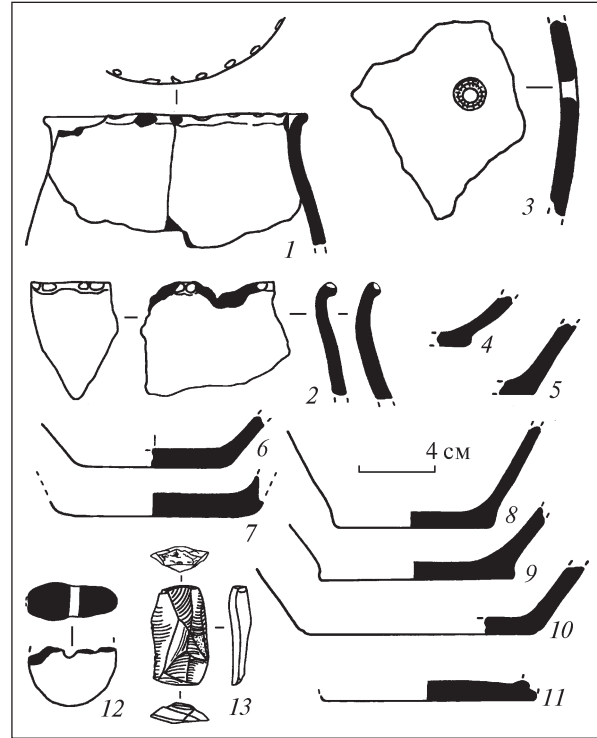

Рис. 7. Сіверське городище, культурний шар: 1—12 — кераміка; 13 — кремій

ранішої, сосницької традиції (Артеменко 1987, рис. 50, 10; 51, 19, 22, 27, 28). Подібний прийом також представлений на кераміці із низки полікультурних пам'яток фінального етапу доби бронзи східноукраїнського Лісостепу (Ромашко 1983, рис. 2, 5; Берестнев 1994, рис. 6, 1; Горбов, Литвиненко 1998, рис. 3, 9; Гейко 2003, рис. 1, 19; Куштан 2006, рис. 3, 3 та ін.)⁸.

Стосовно фрагмента із проколами на шийці (рис. 3, 11) складно однозначно встановити його належність до бондарихинського комплексу знахідок. Однак, нагадаємо, що на території Дніпровського Правобережжя ця традиція — поява проколів — спостерігається в матеріалах тшинецької культури (Куштан 2003, рис. 2, 1, 2; 3, 2; Лысенко 2008, с. 132). Вони розповсюджені в білогрудівсько-чорноліській культурі (щодо власне білогрудівських матеріалів див.: Березанська 1964, с. 52; Рыбалова 1999, рис. 3, 16; 4, 1; 5, 1, 2, 6 та ін.; Лысенко

⁸ Йдеться про орнамент, де округлі наколи нанесені саме в один рядок на шийці. Через це тут подано посилання лише на археологічні повні форми чи достатньо великі фрагменти, що виключають застосування цього мотиву в композиції іншого типу — декількох рядків, які вкривають увесь тулуб чи значну його частину. Очевидно також, що в перелічених пам'ятках розглядуваний прийом відображає розвиток певних орнаментальних традицій надкультурного характеру, пов'язаних походженням з лісовою смугою Східної Європи.

2008, с. 132, рис. 4, 5, 7; 8, 1; 12, 5 та ін.) і надалі до ранньої залізної доби. Кераміка з проколами виявлена в Оріховому-Донецькому 4 (Горбов, Усачук 2001, рис. 9, 8), яке, попри атрибуцію авторів розкопок (там само, с. 41–42), поки не можна впевнено співвіднести із пізньобондарихинським етапом (Корохіна 2011, с. 132).

Окремим питанням є походження валиково-го декору. Нагадаємо, що бондарихинська культура не включена до складу спільноти культур валикової кераміки (КВК) (Черных 1983). Однак, розміщуючись на північній периферії останніх і маючи тісні контакти з їхніми носіями, вона демонструє появу валиків від раннього, малобудківського етапу (Буйнов 2005, рис. 1, 8; 3, 1–4, 6; Корохіна 2011, с. 112, 123). Тож походження цього декору на власне бондарихинській кераміці можна пов'язати із впливом культур саме контактної та західної зон КВК. Напевне «східні» типи валиків зафіксовані лише в матеріалах спорідненого з бондарихинською культурою студенокського типу (Буйнов 2008а, рис. 5, 10, 15; Корохіна 2011, с. 123).

Кераміка Сіверського городища, відповідно до цієї тенденції, також демонструє наявність валиків «західного» зразка (з пальцевими вдавленнями), а розміщення їх низько на плічках і на тулубі вказує на білогрудівсько-чорноліську культуру як найвірогідніше джерело запозичення.

Складніше визначитися із походженням «комірців» чи ледь помітних валиків, розміщених на вінцях—шийці. Схожий спосіб оформлення вінець, як відомо, маємо на посуді східної зони КВК, а також (характерні широкі «комірці») лісової смуги Волзько-Уральського регіону (атабаєвсько-межовський, маклашеєвський, аким-сергіївський-студенокський типи). Втім, у цьому разі у незвичним є відсутність будь-яких інших рис традицій цих східних і північно-східних регіонів. Щодо валиків (на думку авторів, в даному випадку ми маємо справу з певною місцевою стилізацією цього прийому), то аналогії їм, можливо, слід шукати серед територіально ближчого кола культур.

Подібне оформлення вінець гладенькими валиками демонструє кераміка поселення (шар середнього етапу культури) і могильника Тимченки (Буйнов 2006а, рис. 2, 2, 3; 2006б, рис. 2, 1, 2, 5, 8, 13; 3, 2, 6, 7, 17, 19), поряд з яким трапилися зразки з валиками, розділеними пальцевими вдавленнями. Схожі валики в зоні вінець—шийки представлені нечисленними екземплярами й на інших пунктах середнього етапу бондарихинської культури, наприклад, у

Бондарисі 2 (Корохіна 2011, рис. 71, 2; 80, 10), Ніцасі (там само, рис. 29, 1), Бузівці (Ромашко 1982, рис. 1, 4–6), поселенні та могильнику Залінійне (Ромашко 1983, рис. 2, 1, 16–18)⁹, і пізніших – Хухрі (Корохіна, 2011, рис. 139, 1; 152, 3; 153, 3 та ін.), Рай-Стародубівці (Там само, рис. 180, 1), а також Великій Тополясі-1 (Буйнов, 2008, рис. 4, 2, 4), датування якої ще слід уточнити.

Крім традиційних білогрудівських і білозерських аналогій цього прийому декору, до таких можуть бути включені також матеріали низки так зв. постзрубних пам'яток фінальної бронзової доби Лісостепу й Степу Дніпро-Донецького регіону, хронологічно та територіально найближчих до бондарихинських, а також передуючих і генетично пов'язаних з ними комплексів пізньосабатинівського часу¹⁰. Тут гладенькі валики трапляються в зоні вінець—шийки на посуді різної морфології (Шаповалов 1976, рис. 6, 9; 7, 2; Радзівська, Шрамко 1980; Шарафутдінова 1982, рис. 32, 1; Привалова, Привалов 1987, рис. 1, 5, 12; Горбов 1993, рис., 7; 1995, рис. 2, 9; Горбов, Литвиненко 1998, рис. 4, 13; Дровосєкова 2002, рис. 11, 5; Ромашко 2002, рис. 3, 1, 3, 11; 2013, рис. 34, 7, 8; 58, 13, 14; 60, 1; 61, 3, 6; 68, 1, 8, 10, 25 та ін.; Гаврилюк 2003, рис. 5; 6; Дубинець 2003, рис. 1, 8; 2, 8, 17; Куштан 2006, рис. 3, 1; 4, 2; 6, 11; Супруненко 2007), зокрема в складі багатоваликових композицій (Дубинець 2003, рис. 2, 6; 3, 19; Куштан 2006, рис. 2, 5; Ромашко 2013, рис. 82, 1, 5, 6, 8, 8а), та на кераміці так зв. обіточненсько-павлоградського типу (Ромашко 2013, с. 197, 212–213, рис. 61, 3). За В.А. Ромашком, який детально проаналізував їх хронологію, вона вкладається в межі другої половини XIII–XI ст. до н. е.¹¹, а багатоваликова та обіточненсько-павлоградська кераміка розглядаються як «архаїчні групи», походження яких сягає бережнівсько-маївської зрубної культури, що розвивалася в тісному контакті з сабатинівською (Ромашко 1995, с. 130–132; 2013, с. 180–202, 209–210, 212–213). Впливом цієї ж традиції (поряд з іншими), вірогідно, слід пояснювати й походження валиків розглядува-

⁹ Автори підтримують початкову атрибуцію останніх трьох з цих пам'яток, наведену В.А. Ромашком, як полікультурних з бондарихинським компонентом середнього етапу культури (Ромашко, 1982, с. 54; 1983, с. 54–55, 57; 1995а, с. 22–23, 41–45, 76–78).

¹⁰ Культурна атрибуція їх не однозначна (огляд нинішнього стану проблеми див.: Ромашко 2013, с. 17–41; Потапов 2014, с. 100–101).

¹¹ Обговорення культурної атрибуції їх автори лишають поза межами цієї статті.

ного різновиду, принаймні на зразках з рисами «архаїчних груп». На думку В.А. Ромашка, їх наявність у горизонтах доби фінальної бронзи може розглядатися «в межах розвитку загальної північнопричорноморської постзрубної та постсабатинівської традиції і тривалого впливу західних культур спільноти КВК» (Ромашко 2013, с. 217).

Таким чином, за низкою ознак бондарихинську кераміку Сіверського городища можна віднести до середнього етапу культури, зіставного з пізньобілозерським часом (умовно середина IX—X ст. до н. е.). Попри нечисленність колекції, вона представляє інтерес як відносно однорідний комплекс, формування якого відбулося за не надто тривалого часу, що надає їй значення в характеристиці бондарихинських пам'яток розглядуваного хронологічного зрізу.

Серед чималої кількості уламків ліпного посуду, виявлених у 1986—1987 рр., лише два можна віднести до доби раннього заліза (скіфського часу), а саме, фрагменти вінець з нігтьовими вдавленнями по краю. Один з них (рис. 8, 11) виявлено в насипі основного валу (розкоп 2). Він має щільне добре вимішане тісто з домішкою середнього за розмірами шамоту, заглажену поверхню та якісний випал (світло-кремовий колір на поверхнях і зламі). Інший (рис. 8, 12) виявлено в перевідкладеному заповненні рову перед додатковим валом (розкоп 1). На відміну від попереднього уламка, цей має крихке тісто з доданням грубого шамоту, неохайну поверхню та неякісний випал (зовнішня поверхня рудо-чорна, внутрішня та на зламі — чорна). Якщо перший з розглянутих уламків впевнено можна віднести до доби раннього заліза, то другий — умовно, бо за складом та якістю тіста його так само можна віднести й до раннього середньовіччя: ліпного посуду пеньківської культури (зокрема й на Сіверському Дінці, наприклад: Приходнюк 1998, рис. 30, 15; 36, 1, 8) чи салтівської¹² (наприклад: Михеев 1985, рис. 13, 13).

Рештки посуду пеньківської культури здебільше виявлено в підйомному матеріалі на території садиби на городищі (рис. 8, 1—3, 5). Можливо, частина товстостінних уламків ліпного посуду (без морфологічних ознак) зі значним вмістом середнього та грубого шамоту в тісті, неохайною поверхню та неякісним випалом теж відноситься до цієї культури. Відзначимо, що жоден фрагмент, виявлений у розко-

пі 1, ми не можемо впевнено пов'язати з пеньківською культурою. Натомість у розкопі 2, під лінзою валу, в слабко насиченому культурному шарі знайдено кілька уламків товстостінної ліпної кераміки, які впевнено можна віднести до раннього середньовіччя та, найвірогідніше, до придонних і донних частин горщиків пеньківської культури. Завтовшки від 0,6 до 1,2 см. Вони виліплені з доволі крихкого тіста з численними домішками середнього та грубого шамоту та мають горбкувату поверхню. Випал їх неякісний: колір ззовні сіро-бурий з підпалинами, зсередини та на зламі — чорний (Михеев, Колода 1987, с. 25—26, табл. LXII, 9, 10). Окрім того, в насипу валу виявлено уламок вінця пеньківського горщика (рис. 8, 4).

Більшість уламків пеньківського посуду складно типологізувати. Лише два з них можна впевнено віднести до біконічного посуду — типу 1. Решта вінець належать, найвірогідніше, до типу 2 — приземкуватих з округлим корпусом (Приходнюк 1998, с. 33—34, рис. 21, 1—5). Ці типи найпоширеніші як територіально, так і в часи побутування цих пам'яток.

Салтівський посуд представлений підйомним матеріалом і знахідками в розкопах. Кераміку виявлено в підйомному матеріалі на городищі та селищі, розміщеному на мисі на захід від городища (рис. 8, 6—8). Вона траплялася в культурному шарі розкопу 1 (рис. 8, 9), зокрема на дні рову (рис. 8, 10). Кераміка виготовлена із щільного, добре відмуленого тіста і якісно випалена. Типологічно вона відноситься до столового парадного і тарного посуду. Столовий посуд представлений уламками стінок і ручкою чорнолошених глеків (рис. 8, 6—8) і денцями кружки (рис. 8, 9), тарний — уламками слабко гофрованих амфор (рис. 8, 10).

Таким чином, аналіз керамічного матеріалу із Сіверського городища уможливорює відтворити освоєння території цієї пам'ятки.

Заселення її розпочалося в часи пізнього неоліту (друга половина VI тис. до н. е.) та, можливо, продовжувалося за енеоліту. Яку площу займали поселення того часу, встановити нині неможливо. Наступний етап і досить інтенсивне освоєння цієї території припадає на період середнього етапу бондарихинської культури, приблизно середина IX — X ст. до н. е. Тоді селище займало західну частину мису. Його найщільніше заселена частина обмежувалася, схоже, невеликим ярмом, що пізніше використовувався як рів між основним і додатковим валом західної частини укріплень городища (рис. 1, 2). Однак господарська діяльність цьо-

¹² Наголосимо, що і в пеньківській, і в салтівській культурах пальцево-нігтьові відбитки на вінцях доволі рідкісні та є певним архаїчним елементом орнаменту.

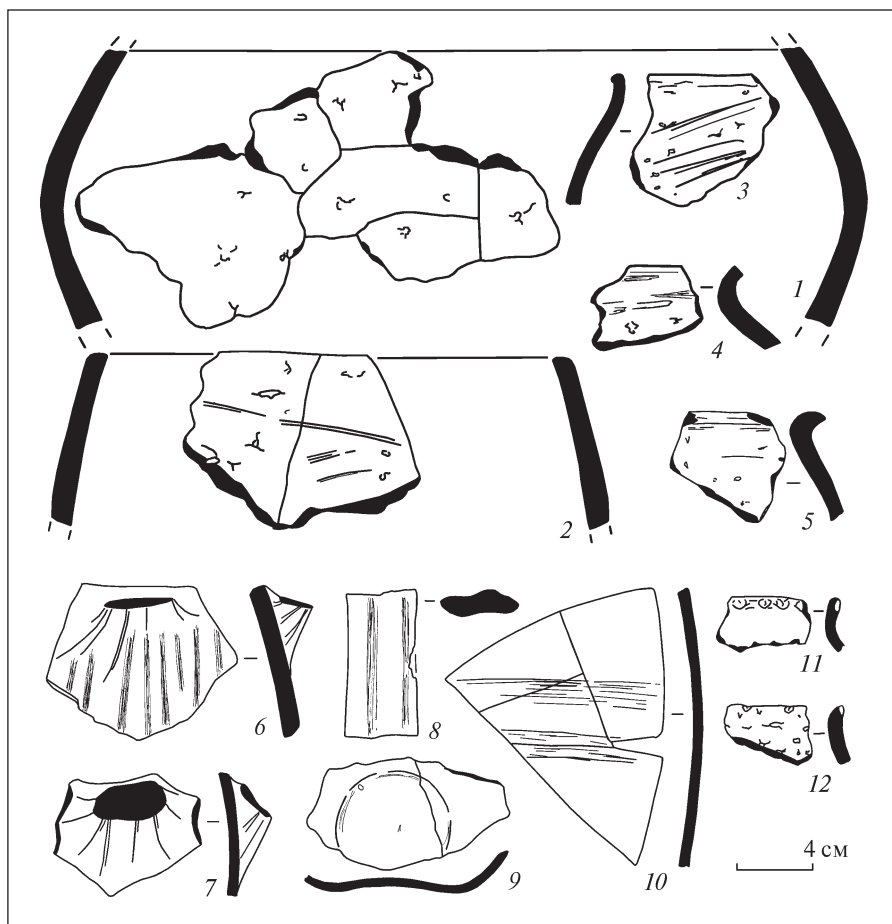

Рис. 8. Сіверське городище, кераміка: 1—5 — пеньківська культура; 6—10 — салтівська культура; 11, 12 — скіфська культура

го населення охоплювала не тільки територію мису майбутнього городища, а й частину плато на південний схід від нього (Михеев, Колода 1987, с. 24; Буйнов, Дегтярь 1988, с. 3).

Після тривалої перерви, не раніше межі V—IV ст. до н. е.,¹³ в західній частині мису виникло невелике поселення доби раннього заліза, що підтверджується нечисленними знахідками кераміки в межах садиби, розміщеної на городищі, та практичною її відсутністю в розкопах. Появу цього поселення слід пов'язувати, найвірогідніше, з приходом сюди хліборобського населення із басейнів Ворскли, Псла та Сули. Після виснаження тамтешніх ґрунтів скіфоїдне населення тих територій (Дніпровське Лівобережжя), долаючи вододіл Дніпра та Дону, поступово сягло Сіверського Дінця. Однак йому тут не вдалося закріпитися через протидію, очевидно, скіфів-кочовиків. Це підтверджує наявність скіфських могильників з бага-

тим інвентарем біля Пісочина та Старого Мерчика (Бабенко 2005; Бандуровский, Буйнов 2000). Незначна кількість матеріалів на обмеженій площі свідчить про нетривалий час існування цього поселення, а дані про зведення цим населенням захисних споруд відсутні.

Надалі цю територію освоїли за раннього середньовіччя. Першими поселенцями тоді стали носії пеньківської культури, судячи із обсягу матеріалу, невелика група, яка, вірогідно, зосереджувалася на високій частині мису. Щодо створення цим населенням захисної стовпової конструкції в західній частині мису (стовпова ямка під насипом основного валу, див.: Колода 2005, с. 190), то це можна лише припускати. Час існування цього поселення (матеріали нечисленні та доволі аморфні) можна визначити лише в межах датування культури VI—VII ст., хоча не виключено, що в цьому регіоні носії цієї культурної традиції мешкали й надалі — до середини VIII ст.

Наприкінці I тис. тут облаштували поселення салтівської культури, яке складалося із городища на високій частині мису та сели-

¹³ Це опосередковано підтверджують дані дослідження таких городищ як Коробові Хутори та Мохнач (Колода 2008; 2011).

ща на західному його краї. Крім цього селища, до цього городища тяжіють ще одне чимале за розміром, що за 1,5 км на схід, поряд з низовою дорогою в с. Мілова (Буйнов, Дергяр 1988, с. 7—21), і, цілком можливо, могильник Червона Гірка за 2 км на захід від городища (Михеев 1990). Наголосимо, що наявність ще одного городища поряд з вказаним могильником (Михеев 1985, с. 142—143) є лише припу-

щенням і може бути підтверджено тільки археологічним дослідженням. Час побутування салтівської пам'ятки на мисі можна визначити в межах датування салтово-маяцької культури в лісостеповому регіоні Сіверського Дінця, тобто середина VIII—X ст.

Подальша історія цієї місцевості пов'язана з новим часом, починаючи з середини XVII ст., та виходить за межі нашого дослідження.

- Артеменко И.И. Сосницкая культура // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987. — С. 106—113.
- Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков, 2005.
- Багалец Д.И. Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губернии // Тр. XII АС. — М., 1905. — Т. I. — С. 1—92.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант). — К., 2000.
- Березанська С.С. Кераміка білогрудівської культури (за матеріалами розкопок біля с. Собківка) // Археологія. — 1964. — XVI. — С. 49—75.
- Березанская С.С. Лебедовская культура эпохи бронзы в Лесостепной Украине // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976. — С. 190—219.
- Берестнев С.И. Поселение Таранцево и вопрос о населении днепровского лесостепного Левобережья в начале раннего железного века // РА. — 1994. — № 3. — С. 121—139.
- Буйнов Ю.В. О погребальном обряде племен бондарихинской культуры // СА. — 1977. — № 4. — С. 208—215.
- Буйнов Ю.В. Бондарихинская культура. Дисс. ... канд. истор. наук. — Харьков, 1981 // НА ІА НАНУ. — Ф. 63. — № 600.
- Буйнов Ю.В. Поселення бондарихинської культури біля с. Червоний Шлях на Харківщині // ВХУ. — 2003. — Вип. 35. — № 594. — С. 4—13.
- Буйнов Ю.В. Поселение и грунтовый могильник бондарихинской культуры у хут. Марки Полтавской области // АЛЛУ. — 2005. — № 1/2. — С. 3—9.
- Буйнов Ю.В. К вопросу об исторических судьбах племен бондарихинской культуры // РА. — 2006. — № 2. — С. 39—50.
- Буйнов Ю.В. Поселення малобудківського типу доби пізньої бронзи біля с. Тимченки у басейні Сіверського Дінця // Археологія. — 2006а. — № 1. — С. 42—47.
- Буйнов Ю.В. Поховальні пам'ятки та обряд племен бондарихинської культури // Археологія. — 2006б. — № 4. — С. 60—67.
- Буйнов Ю.В. Новые данные о хронологии памятников малобудковского типа // Lauea. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. — Харьков, 2007. — С. 170—176.
- Буйнов Ю.В. Материалы позднего бронзового века из поселения Великая Тополяха-1 на Северском Донце // ВХУ. — 2008. — Вип. 40. — № 816. — С. 7—19.
- Буйнов Ю.В. Студенокская группа памятников финального этапа позднего бронзового века // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. — Харьков, 2008а. — С. 42—55.
- Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Отчет о работе Северо-Донецкой археологической экспедиции Харьковского государственного университета в 1988 г. // НА ІА НАНУ. — № 1988/60.
- Гаврилюк Н.О. Нове поселення доби бронзи на Білозерському лимані // АДУ 2001—2002. — К., 2003. — 5. — С. 77—80.
- Гейко А.В. Розкопки на багатошаровому селищі Сердюки-1 // Проблеми історії та археології України. — Харків, 2003. — С. 18—20.
- Горбов В.Н. Поселенческие комплексы Приазовья в системе синхронизации западного и восточного кругов культур валиковой керамики // Новые открытия и методологические основы археологической хронологии. — СПб., 1993. — С. 90—93.
- Горбов В.Н. К проблеме культурной атрибуции поселения на Белозерском лимане // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита—бронзы Средней и Восточной Европы. — СПб., 1995. — Ч. 2. — С. 52—72.
- Горбов В.Н., Литвиненко Р.А. К вопросу о населении бассейна р. Ворсклы в конце бронзового века // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1998. — 1. — С. 69—79.
- Горбов В.Н., Усачук А.Н. Бондарихинское поселение предскифского времени и некоторые аспекты адаптации домостроительства к природным условиям // Донецкий археологический сборник. — 2001. — 9. — С. 15—45.
- Дровосекова О.В. Материалы эпохи энеолита и бронзового века из с. Капуловка Днепропетровской области // ССПК. — 2002. — X. — С. 131—154.

- Дубинець О.В.* Комплекси заключного періоду доби бронзи поселення Іллічівка на Сіверському Дінці // Матеріали і дослідження по археології Восточної України. — Луганск, 2003. — **1**. — С. 278—288.
- Іллінська В.А.* Нові дані про пам'ятки доби бронзи в Лівобережному Лісостепу // Археологія. — 1957. — **X**. — С. 50—65.
- Ільинская В.А.* Бондарихинская культура бронзового века // СА. — 1961. — № 1. — С. 26—45.
- Ільинская В.А.* Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры // СА. — 1969. — № 2. — С. 85—101.
- Ковпаненко Г.Т.* Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967.
- Колода В.В.* Археологические разведки в бассейне верхнего течения Северского Донца // НА ІА НАНУ. — № 1987/100.
- Колода В.В.* Культурно-хронологическая интерпретация Северского городища близ с. Меловая на Донце // Древности 2005. — Харьков, 2005. — С. 187—195.
- Колода В.В.* Археологический комплекс Коробовы Хутора: основные итоги исследований // Проблемы истории и археологии Украины. Мат-лы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В.П. Бузескула. — Харьков, 2008. — С. 75—76.
- Колода В.В.* Скифские материалы городища Мохнач (по материалам новейших исследований) // Древности Восточной Европы. Сб. науч. трудов к 90-летию Б.А. Шрамко. — Харьков, 2011. — С. 169—178.
- Корохіна А.В.* Кераміка бондарихинської культури. — Дис. ... канд. істор. наук. — К., 2011 // НА ІА НАНУ. — Ф. 63. — № 892.
- Корохіна А.В.* Культурно-стратиграфічна ситуація на поселенні Ніцаха в Поворсклі // МДАСУ. — 2011а. — **XI**. — С. 217—227.
- Корохіна А.В.* Досвід аналізу орнаменту бондарихинської кераміки (тенденції розвитку та хроноіндикатори). — В друці.
- Куштан Д.П.* Поселення доби пізньої бронзи біля с. Леськи на Черкащині // АБУ 2001—2002. — К., 2003. — С. 154—157.
- Куштан Д.П.* Проблема культурної атрибуції Чикалівського поселення доби пізньої бронзи // МДАСУ. — 2006. — **V**. — С. 259—272.
- Лысенко С.Д.* Белоградский горизонт Малополовецкого археологического комплекса на Киевщине // Revista Arheologica. — 2008. — Vol. 4. — № 1. — С. 100—134.
- Ляпушкин И.И.* Поселение зольнической культуры «скифов-пахарей» в северной полосе Днепровского лесостепного Левобережья // СА. — 1950. — **XII**. — С. 41—65.
- Ляпушкин И.И.* Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М., 1961 (МИА. — **104**).
- Михеев В.К.* Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.
- Михеев В.К.* Погребальный обряд Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. — Казань, 1990. — С. 45—52.
- Михеев В.К., Колода В.В.* Исследование Северского городища // НА ІА НАНУ. — № 1987/100.
- Михеев В.К., Шрамко Б.А.* Археологія залізного віку Східної Європи. — Харків, 2000.
- Моруженко А.А.* Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII—III вв. до н. э. // СА. — 1985. — С. 160—178.
- Потапов В.В.* Подонцовье в поздний период эпохи бронзы: проблемы изучения // Вестник Южного научного центра. — Ростов-на-Дону, 2014. — Т. 10. — № 2. — С. 93—106.
- Привалова О.Я., Привалов А.И.* Поселение эпохи поздней бронзы возле с. Николаевка в Северном Приазовье // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К., 1987. — С. 94—108.
- Приходнюк О.М.* Пеньковская культура (Культурно-археологический аспект исследования). — Воронеж, 1998.
- Радзівєвська В.Є., Шрамко Б.А.* Нові археологічні пам'ятки на Харківщині // Археологія. — 1980. — **49**. — С. 100—109.
- Рыбалова В.Д.* Два поселения предскифского времени на Левобережье Среднего Днестра и некоторые проблемы белоградской культуры (по материалам разведки Юго-Подольской экспедиции в 1953—1954 гг.) // Археологические вести. — 1999. — № 6. — С. 320—342.
- Ромашко В.А.* Поселение финальной бронзы — раннего железного века у с. Бузовка Днепропетровской области // Древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). — Днепропетровск, 1982. — С. 54—60.
- Ромашко В.А.* Поселение и могильник начала I тыс. до н. э. у с. Залинейное на Харьковщине // Древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). — Днепропетровск, 1983. — С. 52—59.
- Ромашко В.А.* Павлоградское поселение эпохи бронзы (к вопросу о территории распространения и культурной принадлежности памятников обиточенского типа) // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1995. — С. 114—134.
- Ромашко В.А.* Поздний бронзовый век в пограничье Лесостепи и Степи Левобережной Украины (XII—X вв. до н. э.). — Днепропетровск, 1995а.

- Ромашко В.А.* Поселение позднего бронзового века у с. Шолохово на р. Базавлук // Проблемы археологии Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 91—99.
- Ромашко В.А.* Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры). — К., 2013.
- Супруненко О.Б.* Курганы поблизу с. Солонці на Нижньому Пслі. — К.; Полтава, 2007 (Старожитності околиць Комсомольська. — Ч. V).
- Телегін Д.Я.* Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці // АП. — 1956. — VI. — С. 75—84.
- Черных Е.Н.* Проблема общности культур валиковой керамики в степях Евразии // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. — Челябинск, 1983. — С. 81—99.
- Шаповалов Т.А.* Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце // Энеолит и бронзовый век Украины: исследования и материалы. — К., 1976. — С. 150—172.
- Шарафутдинова И.Н.* Степное Поднепровье в эпоху бронзы. — К., 1982.
- Шрамко Б.А.* Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в 1952 г. // НА ІА НАНУ. — № 1952/24.
- Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. — Харьков, 1962.
- Шрамко Б.А.* Поселення скіфського часу в басейні Дінця // Археологія. — 1962а. — XIV. — С. 135—155.
- Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П.* Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — К., 1977.

Надійшла 16.12.2014

В.В. Колода, А.В. Корохина

КЕРАМИКА СЕВЕРСКОГО ГОРОДИЩА И ИСТОРИЯ ЕГО ЗАСЕЛЕНИЯ

Проанализирована керамика Северского городища из раскопок 1986—1987 гг., на основании которой воспроизводится история заселения территории памятника от неолита до раннего средневековья. Выделено пять этапов освоения этой местности. Заселение ее началось во время позднего неолита—энеолита?, примерно в середине VI — середине IV тыс. до н. э. На среднем этапе бондарихинской культуры (условно середина IX—X вв. до н. э.) наблюдается непродолжительное, но интенсивное освоение восточной оконечности мыса. Небольшое и кратковременное поселение носителей скифоидной культуры располагалось здесь в конце V—IV вв. до н. э. В раннее средневековье на данной территории было устроено сначала поселение пеньковской культуры (VI—VII вв.), а в середине VIII—IX вв. — салтовской культуры, которое состояло из городища на высокой части мыса и селища на его западном конце.

V.V. Koloda, A.V. Korokhina

CERAMICS FROM SIVERSKYI SETTLEMENT AND HISTORY OF ITS SETTLING

Ceramics from the excavations in 1986 and 1987 at Siverskyi settlement is analyzed based on which the history of settling the site's territory since the Neolithic till the Early Medieval period is described.

Five stages in settling this area are defined. Its settlement started during the late Neolithic or Copper Age (?), approximately in the period from the mid 6th to the mid 4th millennia BC. The short-term but intensive settling of the east foreland end is observed at the middle stage of Bondarykha culture (conditionally the mid 9th c. and the 10th c. BC). A small and short-term settlement of the Scythian-like culture bearers was located here at the end of the 5th and the 4th c. BC. In the Early Medieval period, first Penkivska culture settlement (6th—7th century) was founded here, and then, in the mid 8th and the 9th century, Saltivska culture settlement consisted of the hill-fort on the high part of the foreland and the settlement itself on its west end.

ПІЗНЬОСКІФСЬКЕ КОНСУЛОВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

Подано нові дані щодо пізньоскіфського Консуловського городища II ст. до н. е. — II ст. н. е.

Ключові слова: Нижнє Подніпров'я, пізньоскіфська культура, городище.

Актуальною проблемою археології та історії раннього залізного віку є зникнення степової скіфської культури та вивчення етнічної історії населення Нижнього Подніпров'я перших століть нашої ери. Початкова концепція Б.М. Гракова про неперервний розвиток культури в Нижньому Подніпров'ї в скіфський та пізньоскіфський часи (Граков 1954, с. 154, 172—173) нині переглянута багатьма археологами, а поліетнічний склад населення нижньодніпровських городищ не викликає дискусій. Натомість активно обговорюється питання про роль зовнішніх впливів на місцеве населення. Особливо гостро стоїть проблема античного впливу на розвиток місцевої культури, оскільки запропоноване першими дослідниками (Чирков 1867; Гошкевич 1913) тлумачення городищ Нижнього Подніпров'я як ольвійських факторій в останні десятиліття має все більше прихильників (Гаврилюк, Абикулова 1991; Крапівіна 1994; Назарова 1994). Тож надходження та осмислення нових матеріалів з нижньодніпровських городищ цілком актуальне, а продовження досліджень таких пам'яток вкрай необхідне.

Протягом сезону 2014 р. експедиція Національного заповідника «Хортиця» здійснила розвідку із шурфуванням на території пам'ятки археології національного значення — Консуловському городищі (охоронний номер 210007-Н). Городище (рис. 1) входить до серії пам'яток так зв. пізньоскіфської (постскіфської)¹ культури, що локалізуються на обох берегах низового Дніпра та представлені низкою укріплених городищ, поселенням і кількома могильниками, які загалом датуються II ст. до

н. е. — II ст. н. е. Значна частина цих пам'яток досліджувалася стаціонарно, але на деяких роботах майже не проводилися. До таких мало досліджених належить Консуловське городище. Мета цієї роботи — надати топографічну характеристику пам'ятки та ознайомити науковий загал з результатами наших пошуків.

Історія дослідження Консуловського городища та подібних до нього укріплених пунктів налічує вже сотні років. Перші згадки про городища на Нижньому Дніпрі з'явилися в працях дослідників степової України XVIII—XIX ст. (Мышецкий 1852; Афанасьев-Чужбинський 2004), але в них Консуловське городище не згадується. Першим дослідником Консуловського городища можна впевнено вважати А.П. Чиркова — дійсного члена Одеського товариства любителів історії та старовини, яке ставило за мету вивчення старожитностей Північного Причорномор'я. За завданням товариства А.П. Чирков здійснив топографічну зйомку та описав частину нижньодніпровських городищ, зокрема й Консуловське укріплення (Чирков 1867, с. 546—548).

Докладніший опис городища надав В.І. Гошкевич (Гошкевич 1913, с. 138). Він навіть детально знятий топографічний план пам'ятки, охарактеризував захисні споруди, тоді ще добре помітні, та проаналізував підйомний матеріал з території городища. В липні 1913 р. В.І. Гошкевич здійснив попередні розкопки та виявив ділянку кам'яної стіни завдовжки 9,0 сажнів (19,2 м). Коло стіни знайдено людський череп і зафіксовано матеріал, датований дослідником часом близько Різдва Христового (Гошкевич 1915, с. 6—7).

У середині XX ст. в ході розвідки нижньодніпровських пам'яток перед будівництвом Каховської ГЕС (1950 р.), Консуловське городище обстежив загін Степової скіфської експедиції ІМК АН СРСР (Погребова 1950). Пізніше городище обстежували та періодично оглядали Н.О. Гаврилюк і М.П. Оленковський

¹ Термін «постскіфська культура» вперше запропонувала Н.О. Гаврилюк (Гаврилюк, Крапівіна 2005, с. 66). Він якнайкраще відповідає нинішнім уявленням про поліетнічність населення нижньодніпровських городищ і відсутність винятково скіфської етнокультурної специфікації розглядуваного періоду.

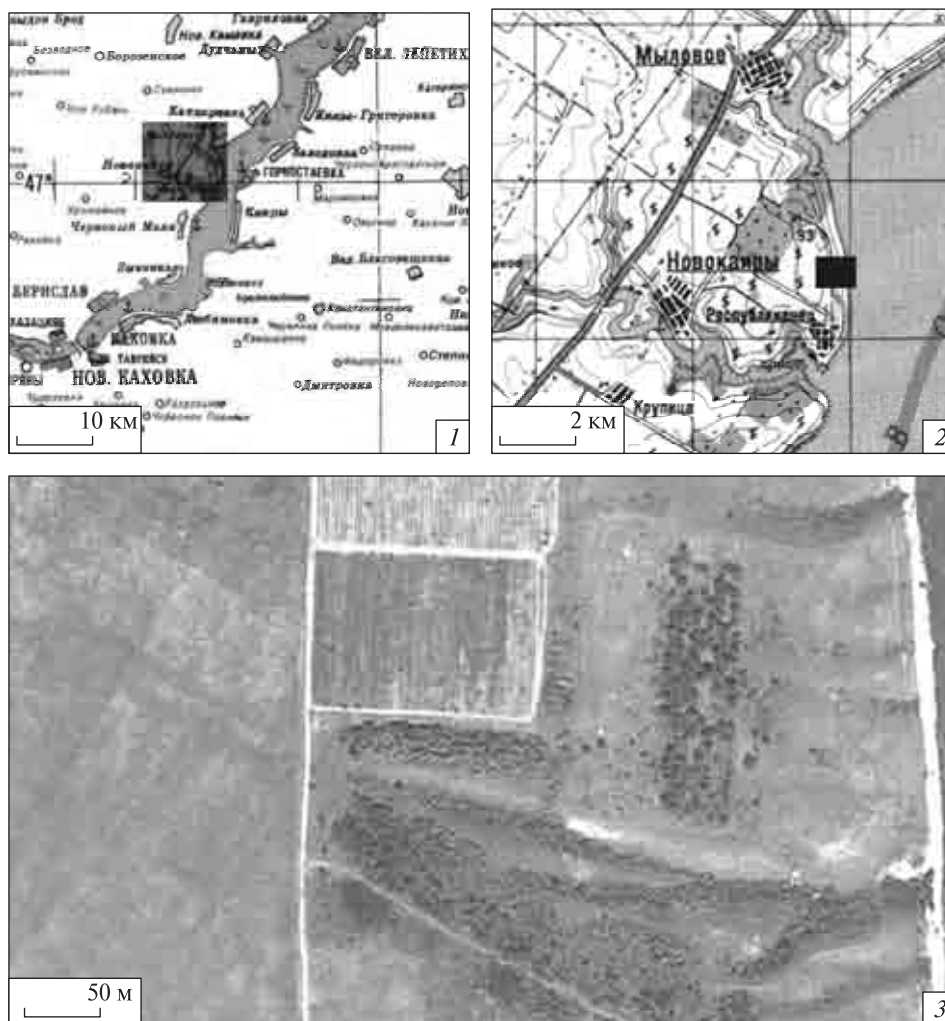

Рис. 1. Консуловське городище: 1 – локалізація району досліджень на топографічній карті; 2 – розташування городища на топографічній карті; 3 – вигляд пам'ятки на супутниковому знімку системи Google Earth (зйомка 17.06.2013)

(Гаврилюк, Оленковський 1992). Цим власне й обмежуються дані про городище.

Певну інформацію про розташування Консуловського городища знаходимо на деяких картах XIX та XX ст. Так, укріплення неподалік селища Консуровка позначене на одноверстній військово-топографічній карті Російської імперії 1852 р. (рис. 2, 1) Топограф 2-го класу унтер-офіцер Золотов, який проводив зйомку, позначив лише зовнішню лінію укріплення, — внутрішня, напевне через відносно малі розміри для такого масштабу, лишилася поза межами його уваги. На захід від городища на карті позначено два скупчення земляних насипів. Ближнє знаходиться за 70 сажнів (150 м) на захід від валу городища і складається з п'яти невеликих пагорбів. Далі на захід, за 250 сажнів від валу городища (приблизно 530 м), уздовж дороги від Консуровки до балки Юхимівської, вказана група із чотирьох насипів.

Наголосимо, що місце ближнього скупчення земляних насипів може бути перспективним для пошуків могильника, пов'язаного з городищем. Окрім того, ця карта вказує на гідрографічні умови розташування городища — на березі основного русла Дніпра до затоплення плавнів у другій половині XX ст.

На триверстній військово-топографічній карті Російської імперії 1862 р. городище, вдовжене по лінії захід—схід і обмежене укріпленнями з чотирьох боків, має більш прямокутну форму (рис. 2, 2). Також на карті позначено скупчення із чотирьох земляних насипів, розміщених на захід від городища, вздовж шляху до Юхимівської балки (дублюючи дані карти 1852 р.). Ця карта була складена під керівництвом Ф.Ф. Шуберта й П.А. Тучкова та з невеликими змінами видавалася до 1919 р. Відсутність певних деталей і неточності можна пояснити масштабом карти.

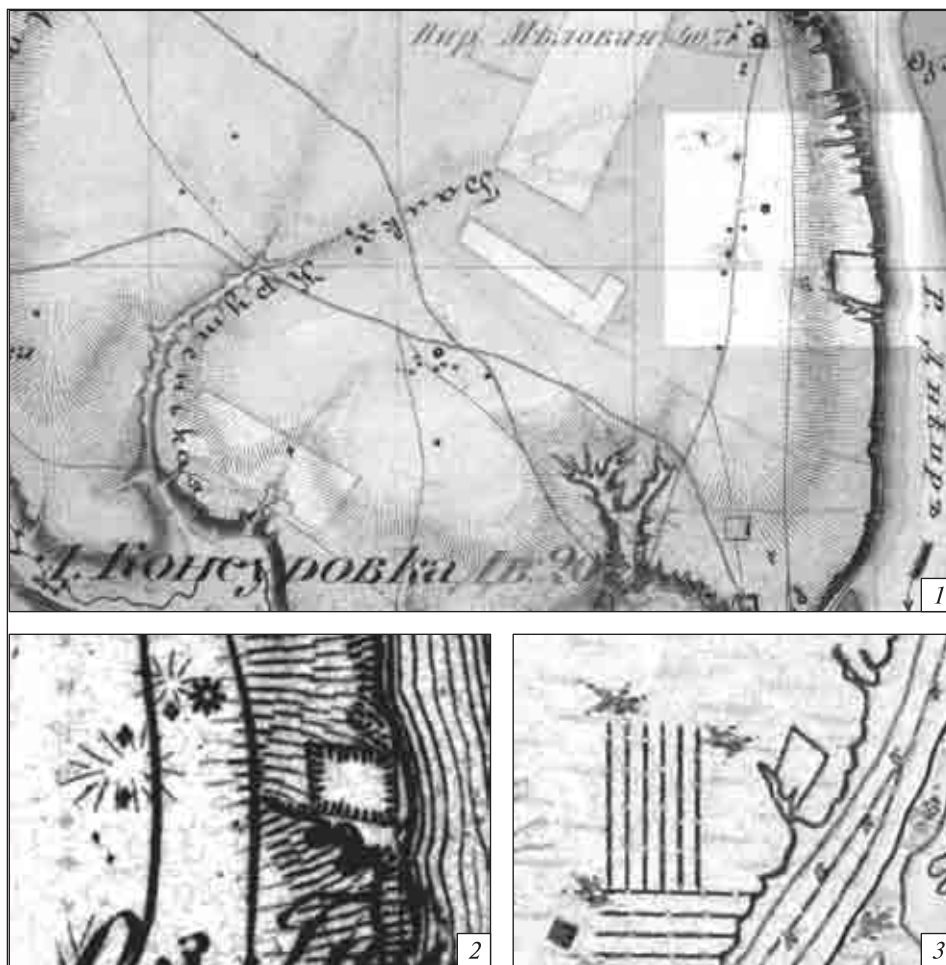

Рис. 2. Позначення городища на картах XIX ст.: 1 – одноверстова військово-топографічна карта Російської імперії 1852 р.; 2 – трьохверстова військово-топографічна карта Російської імперії 1862 р.; 3 – атлас частини р. Дніпра від м. Кременчуга до лиману 1863 р.

У 1863 р. в Санкт-Петербурзі з ініціативи Головного управління шляхів сполучення та публічних будівель був виданий атлас частини Дніпра від м. Кременчуг до лиману. На карті вказано фарватер основного русла, позначено глибини та доволі точно — основні орієнтири вздовж берегів. На одному з аркушів атласу, вище за течією від сел. Кам'янка Блажкова, окреслено Консулівське городище (рис. 2, 3). За картою земляні укріплення обмежують територію пам'ятки з трьох боків. Вони відсутні лише з боку глибокої балки, з південної сторони. Форма городища подібна до неправильного чотирикутника, видовженого з півночі на південь.

З усіх відомих нам картографічних матеріалів, найбільш детальним та інформативним донині є план городища, складений під час розвідки В.І. Гошкевича (рис. 3, 1). Його виконав поручик Ф.В. Фабріціус, який також накреслив з натури решту нижньодніпровських городищ і в 1909–1910 рр. брав участь в архе-

ологічних розвідках і розкопках Херсонського музею. Вперше цей план опублікував В.І. Гошкевич у 1912 р. (Гошкевич 1912, с. 8), а пізніше неодноразово перевидавався в інших працях (Гошкевич 1913, с. 138; 1915, с. 6; Гаврилюк 2013, с. 557, рис. 9.11). План складений за всіма правилами, з позначкою сторін світу і масштабом у сажнях. На плані городище має практично квадратні обриси та добре природно захищене особливостями рельєфу. З північної сторони воно обмежене широким вибалком, з південної тягнеться глибока балка, із східного боку городище захищене Дніпром. Із західної (напольної) сторони з захисною метою влаштовано широкий вал з ровом, які, вигинаючись, продовжуються і з північної, додатково обмежуючи таким чином, разом з природним вибалком, територію городища. У південно-західній частині городища зображено також внутрішню лінію укріплень, яка практично повторює зовнішню. Суттєву розбіжність між позначкою двох ліній становить відсутність рову

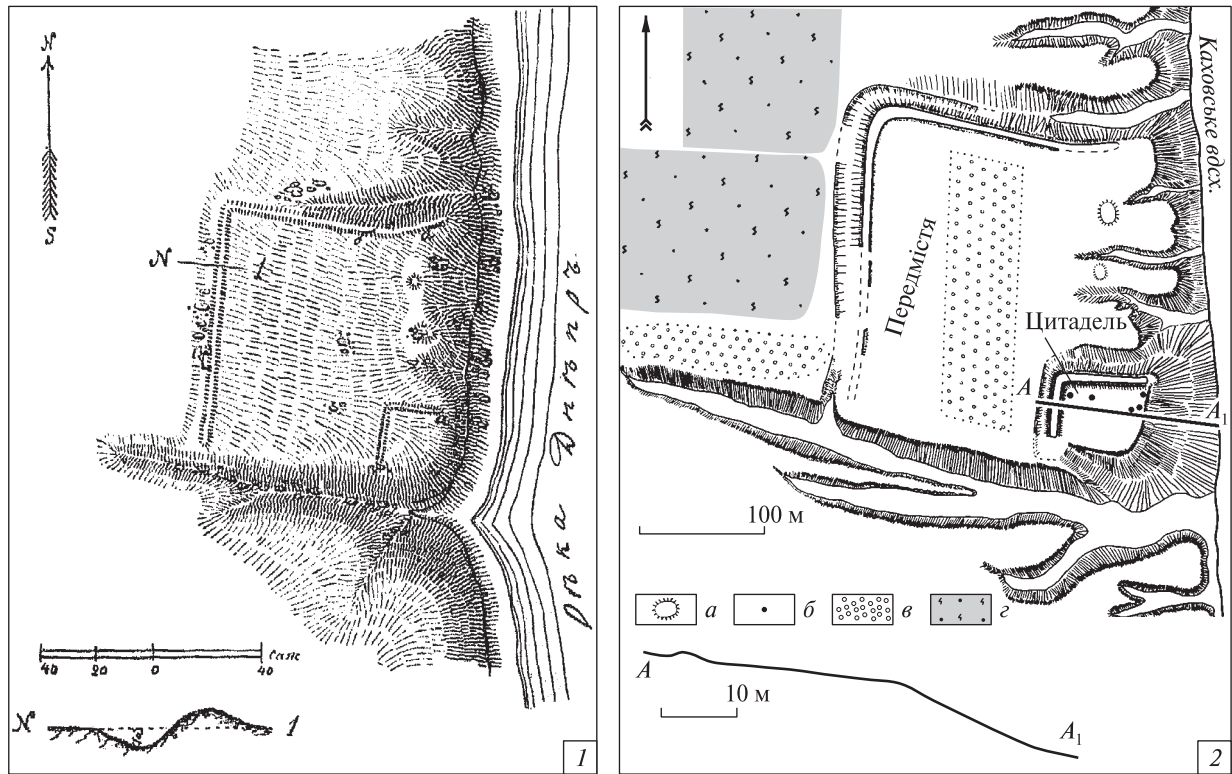

Рис. 3. Плани Консуловського городища: 1 – план В.І. Гошкевича; 2 – план 2014 р. Умовні позначки: а – ймовірні місця зольників; б – місця шурфів; в – лісонасадження; з – виноградники

перед валом внутрішніх укріплень. Окрім того, на карті позначено ще й два суттєві підвищення, які із великою долею вірогідності можуть бути місцями влаштування зольників. Загальна площа городища, за В.І. Гошкевичем, становить 2,67 десятини (2,9 га), площа внутрішнього укріплення — 0,33 десятини (0,36 га). Нинішній стан помітних на поверхні захисних споруд відображає космічний знімок системи Google Earth (<http://www.google.com/intl/ru/earth/>) від 17.06.2013 р. (рис. 1, 3) і складений нами 2014 р. інструментальний план городища (рис. 3, 2).

Розмаїтість назв ближнього до городища населеного пункту, а, відповідно, й городища (нинішнє с. Республіканець Бериславського р-ну Херсонської обл.) пояснюється наступним чином. Першим володарем цих земель після закінчення російсько-турецької війни 1768—1774 рр. був австрійський консул у Херсоні І.Г. Розарович. Саме з ним пов'язаний найпоширеніший варіант назви селища — Консуловка та численні його похідні. В різний час власниками цих земель були поміщики Єсаулови, Агаркови, частиною земель упритул до р. Кам'янка володів херсонський міський голова М.І. Блажков. Назву «Консуловське» городищу дав В.І. Гошкевич. Але, приміром, у

А.П. Чиркова воно позначене як городище поблизу с. Милове. Після 1917 р. село почало називатися Республіканець, через що й городище іноді називають Республіканець або Консуловське (Республіканець).

Нині територія Консуловського городища — це ділянка степового ландшафту на високому обривистому схилі плато правого берега Каховського водосховища. Відстань до краю найближчого населеного пункту — с. Республіканець — становить 1,0 км. Плато, на якому влаштоване городище, поступово понижується до води (кут нахилу 7°) і закінчується крутим схилом (кут нахилу 26°), останні 10 м якого — вертикальний обрив (рис. 3, 2). Схожі умови рельєфу простежені для Анновського городища (Гаврилюк, Абикулова 1991, с. 29). Пам'ятка обмежена з обох боків перпендикулярними відносно води балками. Територія городища засаджена лісосмугою, що займає 1/5 (0,7 га) його площі. Решта поверхні вкрита різнотрав'ям з окремими кущами та невеликими деревами. В межах усієї пам'ятки на поверхні трапляються брили вапняку різного розміру. Особливо значна концентрація каміння помічена в районах зовнішньої та внутрішньої лінії укріплень городища. Деякі камені лежать у певній послідовності і, можливо, *in situ*. Цей факт ще раз

свідчить на користь наявності кам'яних захисних стін. Одразу за валом і ровом напольної лінії захисту влаштовано виноградник, на території якого з певною долею ймовірності може бути розташована частина комплексу городища (передмістя або некрополь). На плато, вниз до води, простягаються чотири невеликі вибалки, утворюючи п'ять «язиків», що виступають над крутим схилом. Південний виступ — найширший — був оточений окремою лінією оборони, що складалась з рову та валу з кам'яною стіною. З північної сторони для влаштування рову було використано природний вибалок.

Для складання плану-схеми городища та його інструментальних обмірів нами детально обстежено внутрішнє укріплення пам'ятки, умовно назване «цитаделлю». Загальна площа городища 3,5 га, його периметр (накреслений по лінії укріплень і верхівках крутих схилів) становить приблизно 750 м. Розміри пам'ятки 205 x 180 м, довшою стороною розміщене паралельно схилу берега. Північний вал тягнеться на 150 м, західний (напольний) — на 190 м (збережена частина валу становить приблизно 130 м). Ширина валів близько 8,0 м, рову — близько 12 м. Площа «цитаделі» 0,25 га, її периметр близько 190 м, розміри 60 x 50 м, довшою стороною розміщена перпендикулярно схилу берега. Північний вал «цитаделі» має довжину 54 м, західний — 38 м. Ширина валу близько 8,0 м. Місцями перед валом простежений широкий рів. З боку південно-західного кута внутрішнього укріплення, зовні валу, простежено широке штучне пониження рельєфу в бік берега. Ймовірно, тут була дорога до води.

Під час візуального обстеження пам'ятки на поверхні «цитаделі» зафіксовано 10 грабіжницьких шурфів. Площа знищеного культурного шару близько 20 м². Глибина грабіжницьких ям сягала до 1,2 м, частина їх засипана. На відвалах біля шурфів знайдено значну кількість фрагментів кераміки. Беручи до уваги цю ситуацію, місця досліджень визначались не науковими, а охоронними цілями. Таким чином, частина грабіжницьких шурфів була розширена, зачищена та вибрана до материкового алювіального супіску. Мета шурфування — з'ясувати стратиграфію, насиченість культурного шару, наявність споруд. Загалом досліджено 14 м². Після розкопок і картографування шурфи були засипані, а поверхня пам'ятки відновлена. За Центральний репер городища прийнято точку Ro на «цитаделі», що має координати N47°00'55,80" і E33°39'28,59" і позначена вбитим у землю залізобетонним стовпцем.

Стратиграфія городища на ділянці «цитадель»:

1. Під поверхнею, вкритою степовою рослинністю залягає слабкий дерновий шар коричневого кольору завтовшки 0,05 м.

2. На глибині 0,3 м від сучасної поверхні залягає шар темно-сірого слабо гумусованого супіску завтовшки 0,24—0,26 м.

3. Під ним, на глибині 1,0 м від сучасної поверхні, — світло-сірий слабо гумусований супісок потужністю 0,70—0,90 м з матеріальними рештками постскіфського часу.

4. З глибини 1,0—1,2 м від сучасної поверхні залягає материковий шар — світло-жовтий алювіальний супісок.

Крім того, деякі стратиграфічні особливості були зафіксовані у шурфі 1 на краю схилу тераси. Культурний шар завтовшки 0,65—0,90 м, простежений з глибини 0,70 м від сучасної поверхні, складався із трьох прошарків. Верхній прошарок світло-сірого слабо гумусованого супіску завтовшки 0,40—0,50 м залягав на глибині 0,70—1,10 м від сучасної поверхні та 4,30 м від Ro. Під ним йде прошарок сіро-чорного золистого супіску завтовшки 0,2 м з крапленнями деревного вугілля. Нижній прошарок завтовшки 0,18—0,20 м залягав на глибині 1,50—1,40 м від поверхні і складався із пропеченого світло-коричневого супіску. Насиченість знахідками на цій ділянці була більшою ніж на сусідніх. Материк — світло-сірий супісок без домішок, фіксується на глибині 1,40—1,50 м.

Шари ґрунту на ділянці «цитадель» загалом розташовані паралельно схилу. Особливістю стратиграфії є збільшення товщини культурного шару, насиченого знахідками, ближче до краю плато (в бік Дніпра), натомість товщина стерильного шару темно-сірого супіску над ним біля обриву зменшується. Така ситуація свідчить про поступове сповзання культурного шару вниз до ріки.

Виявлено два об'єкти: частина завалу кам'яної стіни «цитаделі» та залишки кам'яної конструкції з ямою під нею. Оскільки йшлося про розвідки, залишки споруд не розбиралися. Обидва об'єкти законсервовані — закриті плівкою та засипані для подальшого дослідження більшою площею.

Перший об'єкт — частина завалу кам'яної стіни, що була зведена на вершині валу «цитаделі» і обвалилася в середину укріплення, вниз по схилу (шурф 5). Це — скупчення дрібних і середніх за розміром вапнякових брил (завдовжки до 0,5 м), розташованих хаотично, але

дуже щільно. Частина брил, особливо великих, має обтесані грані та, напевне, походить від лицевих шарів кладки. Верхній край завалу починається з глибини 0,1 м від денної поверхні (+1,9 м від Ro).

Другий об'єкт — залишки завалу кам'яної конструкції з ямою під нею (шурф 4). Скупчення каменів середнього розміру (завдовжки до 0,4 м) залягало на глибині 0,6 м від сучасної поверхні (0,3 м від Ro). Незначна кількість каменів лежала горизонтально, сліди регулярної кладки не простежувалися. Одразу під завалом зафіксовано яму, напевне, підпрямокутної форми (відкрито лише один куток ями, решта її заходить під бровку).

Про насиченість культурного шару **знахідками** говорити складно, оскільки роботи проводилися на місці грабіжницьких шурфів. На загал у п'яти шурфах разом з підйомним матеріалом виявлено 462 знахідки: 289 фрагментів кераміки, 76 кісток тварин, 95 фрагментів обмазки стін і 2 уламки кам'яних знарядь.

3-поміж керамічних знахідок — 28 фрагментів амфорної тари, з яких три ручки, решта — стінки різної товщини. Одна із ручок — двоствольна рожевої глини з домішками піроксену (рис. 4, 2). Такі ручки мали амфори відносно великих розмірів з видовженим тулубом, широким горлом, валикоподібними вінцями та схожою на жолудь ніжною. С.Ю. Внуков відносить такі амфори до псевдокоських світлоглиняних і виділяє два схожі за основними параметрами варіанти такої тари — гераклеїський (тип С I) і синопський (тип Син III) (Внуков 2003, с. 143—147). Розрізнити ці два варіанти за формою ручок дуже складно, а в нашому разі через малі розміри фрагмента практично неможливо. Проте, виходячи з кольору та складу глини, схоже, фрагмент походить від гераклеїської амфори (див.: Внуков 2003, с. 24). Амфори з двоствольними ручками датуються більшістю дослідників I ст. до н.е. — I ст. н.е. (Вязьмітіна 1962, с. 158; Зеест 1960, с. 109). С.Ю. Внуков подовжує верхню дату існування такої тари до II ст. н.е. (Внуков 2003, с. 24). Фрагменти амфор з двоствольними ручками виявлені також на Любимівському, Золото-балківському, Аннівському городищах і Львівському поселенні (Абікулова 1994, с. 78).

Інший фрагмент походить від підпрямокутної в перетині ручки амфори червоно-коричневої глини з домішками піроксену. По центру зовнішньої сторони ручка поділена вертикальним жолобком на дві половини (рис. 4, 1). Характер глини уможливіє при-

пустити синопське походження амфори. Найближчою аналогією є знахідка ручки на городищі Кара-Тобе (Внуков 2013, с. 34). С.Ю. Внуков подібні фрагменти псевдодвоствольних ручок відносить до поки невідомих різновидів синопських (можливо псевдокоських) амфор (Внуков 2013, с. 33).

Серед стінок амфор привертає увагу фрагмент із слідами вторинної обробки (рис. 4, 8). Краї стінки від червоноглиняної амфори з домішками піроксену були підтесані та їй надано округлу форму. Приклади таких знахідок, які найчастіше були або корками, або заготовками для прясельця добре відомі. Зокрема, схожі зафіксовані на Аннівському городищі (Гаврилюк 2013, с. 555).

Червоноглиняний посуд, традиційний для Нижньодніпровських городищ, хоча й нечисленний — на пам'ятках він становить 0,5—1,3 % від загалу кераміки (Гаврилюк, Абікулова 1991, с. 16), представлений серед наших знахідок лише трьома фрагментами стінок та однією петлеподібною ручкою від глека з невисоким горлом (рис. 4, 3). Ручка виготовлена з добре відмуленого тіста червоно-коричневого кольору із домішками слюди.

Світлоглиняний посуд представлений кількома фрагментами, вкритими якісним світлосірим лощінням. Серед них є стінка тонкостінного глека з овальною в перетині ручкою (рис. 4, 4), профіль реберчастої миски із заокругленим краєм і скошеними в середину вінцями (рис. 4, 7), фрагмент вінця діаметром 15 см із зливом від глека (можливо, ойнохої) світло-рожевої глини з незначною домішкою слюди (рис. 4, 5). Подібні глеку та миски мають аналогії серед ольвійського світлоглиняного посуду та повторюють типові форми античної червонолакової кераміки (Крапивина 1993, с. 120). Для глека із зливом (чи ойнохої) важко знайти точні аналогії через малий розмір фрагмента, але посуд таких форм відомий в Ольвії ще з архаїчних часів (Крапивина 1987, рис. 27).

Сіроглиняного посуду знайдено 12 фрагментів: 11 стінок і денце миски на невисокому кільцевому піддоні (рис. 4, 9). Посуд виконаний із добре відмуленого тіста, деякі фрагменти вкриті якісним чорним лощінням. За якістю глини вони належать до групи сіроглиняного столового посуду (Гудкова, Крапивина 1988, с. 83).

Ліпного посуду суттєво більше — 227 фрагментів. Переважають фрагменти слабо профільованих горщиків (рис. 5, 6, 9, 10). Вінця такого посуду здебільшого мають заокруглений край та оздоблені щільно вдавленими паль-

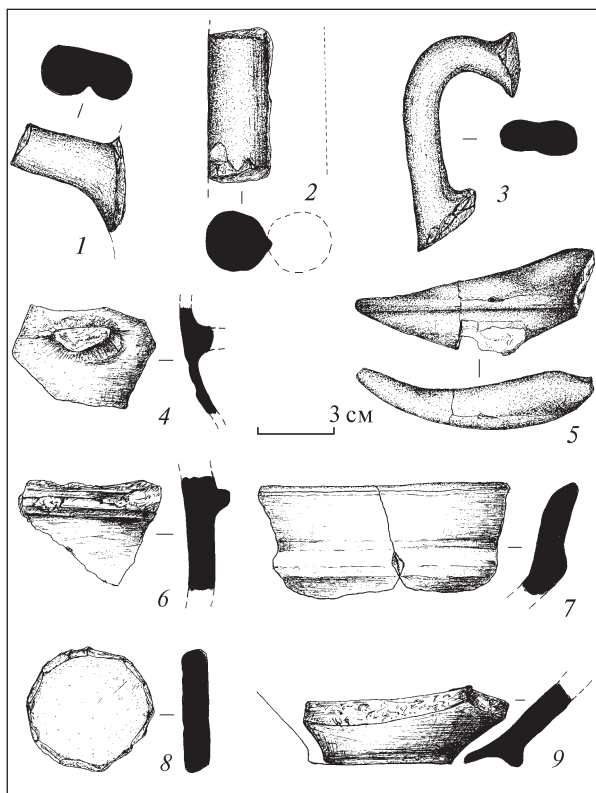

Рис. 4. Гончарна кераміка Консуловського городища

ця або нігтьовими насічками. Подібний посуд з'являється в Північному Причорномор'ї в IV ст. до н. е. Але, якщо серед матеріалів поселень IV ст. до н. е. відсоток слабо профільованих горщиків незначний, то на постскіфських пам'ятках цей тип посуду переважає (Гаврилюк, Крапивина 1999, с. 301).

Ліпний посуд іншого типу лише епізодично представлений серед знахідок, — горщики з горловиною розтрубом (рис. 5, 4, 8, 11). Вінця вкриті вертикальними насічками. З IV ст. до н. е. посуд такого типу вважали етнічним індикатором матеріальної культури степових скіфів, але в матеріалах постскіфських пам'яток кількість їх не сягає більше 16 % (Гаврилюк, Крапивина 1999, с. 299).

Лише одна знахідка представляє дуже рідкісну для постскіфських пам'яток архаїчну форму — горщики з дугоподібно вигнутою шийкою (рис. 5, 1). Така форма з'явилася на території Північного Причорномор'я ще за доби пізньої бронзи. Найчастіше посуд таких зразків трапляється в шарах Неаполя Скіфського (Высотская 1979, с. 102).

Серед знахідок представлено ще один нечисленний тип ліпного посуду — горщики з прямим горлом (рис. 5, 3, 7). Вкажемо також фрагмент вінця банкоподібної посудини із заокругленим краєм і світлим лощінням (рис. 5, 2).

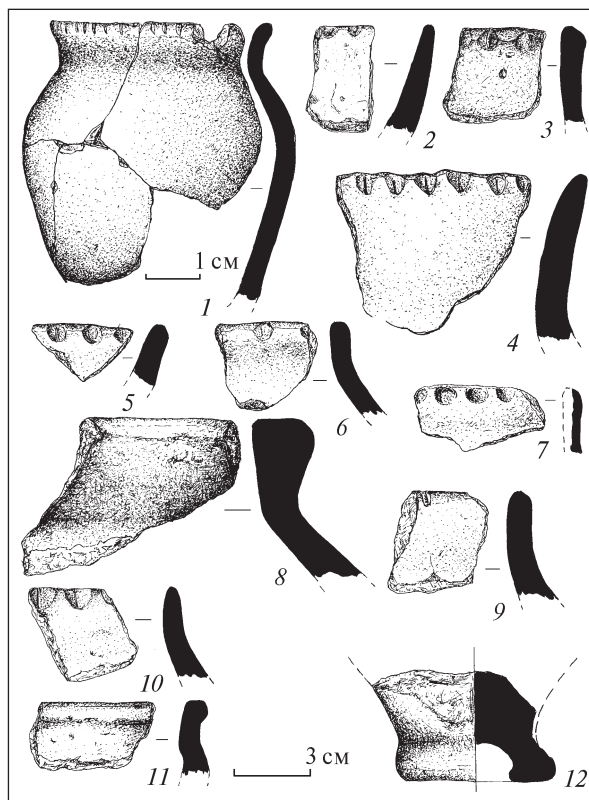

Рис. 5. Ліпна кераміка Консуловського городища

Ліпний посуд, який відносять до групи відкритого та зазвичай поширений на постскіфських пам'ятках Нижнього Подніпров'я, представлений фрагментами мисок різної форми. Визначити їх тип складно через замалі фрагменти та незначну кількість знахідок. Зафіксовано також фрагмент чаші на невисокій ніжці, або покритишки (рис. 5, 12). Зважаючи на закіптявлену внутрішню поверхню, цей виріб могли використовувати як світильник.

Отже, дослідження картографічного матеріалу вказує, що Консуловське городище колись було добре помітне і з середини XIX ст. його стали позначати на картах, але не підписували. Хоча нанесені елементи його укріплення не завжди співпадали з дійсними, місцезнаходження пам'ятки завжди позначали правильно — на правому березі основного русла Дніпра, коло глибокої балки між селищем Консуловкою (на різних картах Консуровкою, Розоровкою, Блажковкою, Кам'янкою) та містечком Милове. Відтак, є сенс продовжити вивчення картографічних джерел стосовно нижньодніпровських городищ, особливо зважаючи на їх руйнацію та зміну загальної ситуації.

Перша згадка про городище як археологічну пам'ятку належить А.П. Чиркову. Назву «Кон-

суловське» городищу дав В.І. Гошкевич, який здійснив перші розвідки пам'ятки та датував її часом приблизно Різдва Христового (Гошкевич 1915, с. 6–7), а також визначив (разом з іншими нижньодніпровськими городищами) як засновану ольвіополітами торгіву факторію (Гошкевич 1913, с. 144).

Складений 2014 р. перший сучасний інструментальний план Консуловського городища дозволив визначити його складові — умовно «цитадель» і передмістя.

Шурфування пам'ятки свідчить про її одношаровість на ділянці «цитадель» та товщину культурного шару 0,75–0,90 см. У деяких місцях однорідний культурний шар має прошарки у вигляді золи чи слідів пожежі. Характер залягання шарів свідчить про те, що

грунт поступово зміщується вниз по схилу плато.

На досліджуваній ділянці зафіксовані сліди кам'яного будівництва (залишки розвалу кам'яної будівлі) та кам'яної фортифікації (залишки розвалу напольної стіни).

Культурний шар демонструє рівномірне насичення знахідками, які загалом подібні до артефактів з інших нижньодніпровських городищ постскіфського часу.

Представлений матеріал, зокрема наявність двоствольних амфорних ручок, датує культурний шар Консуловського городища на ділянці «цитадель» I ст. до н. е. — II ст. н. е.

Але конкретніші висновки можна буде зробити лише після дослідження значних ділянок і в різних місцях пам'ятки.

Абікулова М.І. Керамічна тара з пізньоскіфських пам'яток Нижнього Дніпра // *Археологія*. — 1994. — № 3. — С. 78–84.

Афанасьєв-Чужбинський О.С. Подорож у Південну Росію. — Дніпропетровськ, 2004.

Внуков С.Ю. Причерноморские амфоры I в. до н. э. — II в. н. э. (морфология). — М., 2003.

Внуков С.Ю. Амфоры римского времени городища Кара-Тобе // *Древности Боспора*. — 2013. — 17. — С. 21–54.

Высотская Т.Н. Неаполь — столица государства поздних скифов. — К., 1979.

Вязьмитина М.І. Золота Балка. — К., 1962.

Гаврилюк Н.А. Экономика Степной Скифии VI–III вв. до н. э. — К., 2013.

Гаврилюк Н.А., Абікулова М.І. Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья (новые материалы). — 1991. — Ч. 1 и 2.

Гаврилюк Н.А., Крапивина В.В. Кухонная и столовая керамика позднескифских городищ Нижнего Поднепровья // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 298–322.

Гаврилюк Н.А., Крапивина В.В. Нижнеднепровские городища (к проблеме возникновения и развития) // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизаций и катастроф. VI Боспорские чтения. — Керчь, 2005. — С. 66–73.

Гаврилюк Н.О., Оленковський М.П. Пам'ятки скіфів. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону. — Херсон, 1992.

Гошкевич В.І. Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг. — Херсон, 1912 (Херсонский городской музей древностей. — 2).

Гошкевич В.І. Древние городища по берегам Низового Днепра // ИАК. — 1913. — 47. — С. 117–145.

Гошкевич В.І. Летопись музея за 1913 год. — Херсон, 1915 (Херсонский городской музей древностей. — 5).

Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре. — М., 1954 (МИА. — 36).

Гудкова А.В., Крапивина В.В. Сероглиняная гончарная керамика Ольвии первых веков нашей эры // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988. — С. 82–103.

Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора. — М., 1960 (МИА. — 83).

Крапивина В.В. Простая столовая керамика // Культура населения Ольвии и ее округа в архаическое время. — К., 1987.

Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I–IV вв. н. э. — К., 1993.

Крапивина В.В. Про етнічний склад населення Ольвії в перші століття нової ери // *Археологія*. — 1994. — № 2. — С. 123–129.

Мышецкий С.И. История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. — Одесса, 1852.

Назарова Т.О. До антропологічної характеристики населення Ольвії та Березані // *Археологія*. — 1994. — № 3. — С. 85–95.

Погребова Н.Н. Отчет о разведках скифских городищ на Нижнем Днепре в 1950 г. // НА ИА НАНУ, 1950/15.

Чирков А.П. Краткий очерк городищ, находящихся по Днепру и его лиману // ЗООИД. — 1867. — 6. — С. 546–550.

Надійшла 20.01.2015

Д.Д. Никоненко

ПОЗДНЕСКИФСКОЕ КОНСУЛОВСКОЕ ГОРОДИЩЕ

Серия мощно укрепленных городищ, расположенных по берегам нижнего течения Днепра, привлекала внимание исследователей с XVIII в. Данные памятники традиционно отождествляются с носителями позднескифской культуры. Одним из немногих, хорошо сохранившихся до сегодняшнего дня, является Консуловское городище, встречающееся на картах Российской империи с середины XIX в. и впервые упомянутое А.П. Чирковым в 1867 г. Памятник стационарно не исследовался.

В результате исследований 2014 г. определены составляющие городища, подтверждено наличие каменного строительства, включая оборонительные сооружения, составлен инструментальный план археологического комплекса. Полученный материал типичен для позднескифских городищ Нижнего Поднепровья, свидетельствует об однослойности памятника и предварительно датирует его I в. до н. э. – II в. н. э.

D.D. Nykonenko

LATE SCYTHIAN KONSULIVSKE HILL-FORT

Set of intensively fortified hill-forts along the banks of the Dnipro River lower flow draws the attention of the researchers since the 18th c. These monuments are traditionally identified with the Late Scythian culture bearers. Konsulivske hill-fort, found on the maps of the Russian Empire since the middle of the 19th c. and mentioned for the first time by A.P. Chirkov in 1867, is one of a few well-preserved sites today. The monument was never permanently investigated.

Following the research in 2014, components of the hill-fort are identified, the presence of a stone building also used in fortifications is confirmed, and an instrumental plan of archaeological assemblage is composed. The material obtained is typical for the Late Scythian hill-forts of the Lower Dnipro region and it evidences that the site is single-layered and is preliminarily dated by the period from the 1st c. BC to the 2nd c. AD.

Т.О. Рудич

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ ДАВНЬОРУСЬКОГО МОГИЛЬНИКА ЗЕЛЕНЧЕ

Охарактеризовано антропологічний матеріал з могильника давньоруського часу Зеленче на Тернопільщині та подано результати зіставлення його із синхронними слов'янськими популяціями.

К л ю ч о в і с л о в а: антропология, Давня Русь, Галицьке князівство.

Археологічні дослідження пам'яток давньоруської доби на землях України тривають вже понад сто років. Отримано значний за обсягом та різноманітний археологічний матеріал. На превеликий жаль, база палеоантропологічних даних істотно поступається за розмірами археологічній, до того ж кістковий матеріал походить, головним чином, з могильників Середнього Подніпров'я. Території, які простягаються на захід від Середнього Подніпров'я, представлені дуже слабо, хоча вирішення багатьох питань слов'янського етногенезу та формування антропологічного типу українців неможливі без інформації саме з цих земель.

Тому поява кожної, навіть невеликої за кількістю кістяків, серії, з території Західної України дуже важлива для дослідників, які займаються антропологією давніх слов'ян.

Матеріал, який буде розглядатися нижче, походить з Тербовлянщини, та дозволяє розширити наші уявлення з антропології населення Галицького князівства. Матеріали з цих земель викликають підвищений інтерес серед антропологів. Тербовлянська волость постанала на територіях, які на думку ряду істориків та археологів, були пов'язані з племенами східних хорватів (Тимошук 1995; Овчинніков 2000).

На жаль, давньоруські літописи та інші писемні джерела не дають чіткої локалізації слов'янських племен. Існування Великої Хор-

© Т.О. РУДИЧ, 2015

ватії, наявність декількох груп хорватів (чеських, польських, галицьких, південних), пошуки прабатьківщини хорватів, їх коріння та інші проблеми хорватського кола не раз були темами для дискусій серед істориків різних слов'янських країн. Археологічні дослідження хорватських територій почалися дещо пізніше — в середині ХХ ст. Базуючись на особливостях матеріальної культури робилися спроби окреслити ареал розселення східних хорватів (Тимошук 1995). Попри це, багато питань «хорватського блоку» лишається спірними, періодично виникають нові ідеї або реанімуються старі. Як антропологію нас найбільше зацікавила думка, яку висловлювали історики та археологи, що саме специфіка племінного складу населення могла, певним чином, обумовити оформлення Галицької землі в особливу давньоруську область (Седов 1982, с. 128). Цю гіпотезу спростувати або перевірити важко, але добре відомо, що антропологічні характеристики населення з територій окремих племен давньоруської доби в середньому виявлялися різніми. Антропологам цікаво було б перевірити, чи проявиться антропологічна своєрідність місцевої популяції і на Галицькій території, яку більшість дослідників пов'язують зі східними хорватськими племенами. Не можна, правда, виключати проникнення сюди вихідців з південніших тиверських земель, на населення яких тиснули степові кочовики, а також вихідців з сусідніх волинських територій. Але антропологічні матеріали з цих сусідніх земель введені до наукового обігу, хоча хотілося б кращої їх репрезентативності. Якщо ми маємо більш-менш чітке уявлення про населення волинських земель (Дебец 1948; Алексеева 1973; Рудич 2003), то слабо (матеріалами лише одного могильника Бранешти) представлений антропологічний склад із земель тиверців (Великанова 1975). Тим не менше, певне уявлення про антропологічний склад населення сусідніх з Галицькою територій ми маємо. Територія самого Галицького князівства до сьогодні була представлена лише матеріалами з розкопок могильника у Галичі (Рудич 1995) та дуже своєрідною вибіркою черепів з Василіва (Великанова 1975). І ось тепер ми маємо ще одну маленьку, але досить важливу групу кістяків із розкопок біля с. Зеленче.

Матеріали й методика

У 2012 р. комплексна експедиція, що складалася з наукових співробітників Інституту археології НАН України, ДП ОАСУ «Подільська археологія» Інституту археології НАН України та

Тернопільської обл. інспекції охорони пам'яток історії та культури, проводила охоронні розкопки у с. Зеленче (сучасне с. Семенів) Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. (Строценць 2013). Під керівництвом М.О. Ягодинської було досліджено ділянку давньоруського ґрунтового могильника (Ягодинська 2014).

На думку окремих дослідників, в усті р. Серет та р. Гнізна (с. Зеленче-Семенів) знаходилася торгова пристань давньоруського міста Тербовля (Могитич 2000). Місто вперше згадується давньоруськими літописами у 1097 р., воно було центром волості та тривалий час входило до складу Галицького князівства.

Розкопки дали малочисленний, але напрочуд цікавий матеріал. Матеріали надійшли до палеоантропологічної лабораторії ІА НАН України.

Реставація, опис, виміри матеріалів проводилися автором даної статті за методиками, прийнятими вітчизняною антропологічною школою у палеоантропологічній лабораторії ІА НАН України (Дебец, Алексеев 1964, Алексеев 1966, Buikstra, Ubelaker 1994, Ferembach, Schwidetzky, Stloukal 1980).

Ступінь збереженості восьми кістяків, що були отримані в ході розкопок 2012 р., середня.

Нижче подається інформація про статево-віковий розподіл кістяків з вибірки біля с. Зеленче.

Кількість кістяків, що були отримані у ході розкопок, унеможливорює демографічні побудови. Можемо відзначити, що на могильнику відсутні кістяки людей похилого віку, що взагалі досить типово для цього хронологічного зрізу. Четверть померлих складають діти (2 померлих з 8) першого дитячого віку. Кількість чоловічих кістяків у похованнях переважає (5 з 6 кістяків дорослих, у яких можна було визначити стать).

Краніологічна характеристика серії

Матеріал різного рівня збереженості, але, тим не менше, після реставаційних робіт ми змогли отримати невелику групу черепів, придатних для часткових вимірів. Вона складається з п'яти чоловічих та одного жіночого черепа. Виміри черепів подані в таблиці 2.

Чоловічі черепні коробки в середньому виявляються відрізняються великою довжиною при середній її ширині та висоті. Серед чоловічих черепів фіксуються доліхокранні та мезокранні форми (брахікранні відсутні), а у середньому вияві група є мезокранною. Чоловіча група відрізняється широким лобом, середньоши-

роким за діаметром вилиць та середньовисоким лицем, за показчиком воно належить до категорії мезен. Горизонтальне профілювання лица різке. Орбіти низькі та середньоширокі за розмірами, мезоконхні за показчиком. Ніс вузький, середньовисокий за абсолютними розмірами, середньоширокий за показчиком, кістки носа виступають добре, перенісся високе.

Жіноча частина вибірки представлена одним черепом, який характеризується довгою, середньоширокою та середньовисокою черепною коробкою. За формою череп доліхокранний. Лице великих розмірів, з горизонтальним профілюванням на назомалярному рівні на межі різкого та помірною. Орбіти низькі та середньовисокі, за показчиком середньовисокі. Ніс високий, середньоширокий, вузький за показчиком. Кістки носа випинають добре.

Зауважимо, що на сьогоднішній день вибірка черепів із Зеленче є дуже маленькою, вона не вважається репрезентативною, а тому всі висновки є орієнтовними. Збільшення кількості матеріалу може істотно змінити картину.

Група із с. Зеленче належить до великої європеїдної раси та вкладається в розмах варіацій слов'янських серій. Спробуємо уточнити її місце в колі слов'янських популяцій. Для міжгрупового аналізу в антропології використовуються типологічний та кількісний (статистичний аналіз). Для розмежування східнослов'янських груп, як правило, використовується стара, але добре апробована типологія, яка базується на відмінностях поєднання діаметра вилиць та черепного показчика (Алексєєва 1973). Із суто формальної позиції, чоловіча вибірка з могильника с. Зеленче потрапляє до кола тих східнослов'янських популяцій, для яких характерний мезокранний та середньолиций тип. Тип характеризує серії київських, чернігівських, переяславських полян.

Але досить давно дослідники, які займалися слов'янською проблематикою (Schwidetzky 1938; Трофимова 1948, с. 61; Алексєєва 1960, с. 101), відзначили, що одні й ті ж самі антропологічні комбінації характеризують окремі групи як східних, так і західних слов'ян. Мезокранний та середньолиций тип притаманний також для цілої низки макропопуляцій західних та південних слов'ян: полян польських, слезнян, чехів, моравців, частини словаків, бемців, ободритів, хорватів та північно-східної частини болгар. Тобто, для західних та південних регіонів слов'янського загалу тип є найхарактернішим.

Спроби виявити головні морфологічні розбіжності між великими слов'янськими масивами тривали впродовж всього дослідження матеріалу зі слов'янських могильників. Відомо дослідниця М.С. Великанова (1975) запропонувала диференціювати східних, західних та південних слов'ян не за лінійними розмірами, а за пропорціями, тобто показчиками — носа, орбіт та лица, а також за відношеннями висоти черепа до напівсуми довжини та ширини черепа, що виявилось найвлучнішим. Нею були розраховані розмахи міжгрупових варіацій та міжгрупові середні для цих ознак. З'ясувалося, що найчіткіше диференціює ці слов'янські популяції носовий показчик. Його величина має найбільший розмах між групами, а в кожній групі його коливання виявляють найменшу трансгресію з сусідніми популяціями. Далі по інформативності йшли орбітний та верхньолицевий показчики.

Як з'ясувало дослідження, серії з могильників східних слов'ян характеризуються найбільшою шириною носа, найнижчими орбітами та лицем (пік слов'янської широконосості та низкоорбітності припадає на кривичські землі). Західні та південні групи слов'ян виявили тенденцію до більшої вузьконосості, ви-

Таблиця 1. Статеві-вікові визначення кістяків з могильника Зеленче

№	Стать	Вік	Наявність кісткових решток
П. 1	Ч	35—45 р.	Череп, уламки кісток різних відділів посткраніального скелета
П. 2	—	1—3 роки	Уламки черепа, уламки кісток різних відділів посткраніального скелета
П. 3	Ч	30—40 р.	Череп, уламки кісток різних відділів посткраніального скелета
П. 4	—	Біля 2-х років	Уламки черепа, уламки кісток різних відділів посткраніального скелета
П. 5	Ч	25—35 р.	Череп, уламки кісток різних відділів посткраніального скелета
П. 6	Ж	25—30 р.	Череп, уламки кісток різних відділів посткраніального скелета
П. 7	Ч	40—50 р.	Череп, уламки кісток різних відділів посткраніального скелета
П. 8	Ч	20—25 р.	Череп, уламки кісток різних відділів посткраніального скелета

сокоорбітності та меншого висотного показника ерепа.

За трьома останніми показниками вибірка із с. Зеленче виявляє більшу подібність до популяцій з кола західних та південних слов'ян.

Все це схиляє до думки, що: 1) могильник із с. Зеленче варто розглядати в межах усього слов'янського світу; 2) для міжгрупового аналізу за участю східнослов'янських, західнослов'янських та південнослов'янських серій краще використати орбітний та носовий показники, а не лінійні дані по цим ознакам.

Для більшої об'єктивізації результатів аналізу в антропології залучають методи багатовимірної статистики (Дерябин 1983). Нами використовувався пакет програм *Systat*. Порівняння антропологічних матеріалів проходило з використанням декількох статистичних методів за різною кількістю ознак. Для міжгрупового аналізу були залучені групи чоловічих черепів. Збірні групи X—XIII ст. репрезентують території племен: полян переяславських, дреговичів, кривичів ярославських, костромських, смоленських, тверських, володимирських, в'ятичів, словен новгородських, радимичів, сіверян (Алексеева 1973), полян київських (Зіневич 1967, Алексеева 1973; Козак 2000), полян чернігівських (Алексеева 1973; Покас 1987), древлян/волинян (Дебец 1948; Рудич 2003), тиверців (Великанова 1975).

Населення низки міст представлено як матеріалами збірних серій, так і окремих могильників з Києва (Алексеева 1973; Козак 2010; Рудич 2005), Чернігова (Алексеева 1973), Василіва (Великанова 1975), Галича (Рудич 2011), Возвягеля (Рудич 2003).

Західних слов'ян у цьому варіанті аналізу представляють збірні серії X—XIII ст. з території полян польських, віслян, слезнян, ободритів, помор'ян, богемців, чехів, три збірні серії словаків, збірна серія моравців (Алексеева 1973). Південні слов'яни представлені, на жаль, меншою кількістю груп — це збірна група хорватів та три збірні серії болгар (північної, центральної, південної Болгарії) (Алексеева 1973). Зазначимо, що збірні серії, які використані в роботах Т.І. Алексеевої, сформовані за територіальним поділом, запропонованим В. Седовим.

До групи ознак, за якими аналізували популяції, ми включили черепний показник та ширину лица, що досить добре диференціюють східних слов'ян, висоту лица та черепа, які мають значний розмах варіацій для слов'янських територій, ширину лоба, орбітний показник, носовий показник. На жаль, інформація про

профілювання лица відсутня у роботах західних дослідників, тому від порівняння за цими ознаками довелося відмовитися.

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два фактори які описують 57,6 % загальної різноманітності спільноти. Перший фактор несе додатні навантаження на ширину лоба, розміри лица, черепний показник, а від'ємні на носовий показник (диференціює 34,28 % популяцій). Другий фактор несе додатне навантаження на висоту черепа, а від'ємне — на орбітний показник.

За значенням факторів для окремих краніологічних серій давньоруської доби, вони були вписані у простір 2 головних факторів поліморфізму (рис. 1).

Усі три вибірки з могильників Галицької землі Зеленче, Галич та Василів сконцентрувалися досить компактно. Можна відзначити, що група із с. Зеленче та інші галицькі серії найбільше статистично далекі від усього масиву серій з кривицьких, в'ятицьких, дреговицьких, радимицьких, сіверянських земель східних слов'ян. Популяції згаданого масиву відрізняються за низкою ознак, які несуть навантаження на 1 фактор: меншими розмірами лица, лоба, черепного показника та більшими розмірами носового показника.

Доліхокранні та мезокранні широколиці групи волинян, древлян, тиверців відрізняються від галицьких серій за ознаками, які несуть навантаження на другий фактор. Вони мають вищі черепні коробки та нижчі орбіти. Така своєрідна комбінація може свідчити про можливість балтських впливів на них, які були досить давніми.

Галицькі групи опиняються в колі мезокранних середньолицих популяцій західних та частково південних слов'ян. Із східнослов'янських груп сюди потрапляє лише збірна словен новгородських, яка не тільки статистично, але й морфологічно істотно відрізняється від антропології територіально близького їй кривичського масиву.

Тобто, всі три галицькі групи виявляються статистично ближчими до територіально віддаленіших груп з Чехії, Моравії, Хорватії, а ніж до сусідніх тиверців та волинян. Мезокранні середньолиці полянські групи України виявляються від них дещо далі. Ймовірніше за все, це пов'язано з тим, що ці полянські групи зазнали певних сіверянських, в'ятицьких, радимицьких та кривицьких антропологічних впливів.

Отримана картина дуже добре ілюструє всю складність антропологічної мапи слов'янського

Таблиця 2. Індивідуальні виміри черепів з могильника Зеленче

Ознаки за Мартіном, ін.	П.1	П.3	П.5	П.6	П.7	П.8
1. Поздовжній діаметр	185	188	191	180	177	—
8. Поперечний діаметр	139	144	137	134	138	140
17. Висотний діаметр b-br	133	134	—	129	132	132
20. Вушна висота p-br	111.8	—	107.7	107.4	108.2	111.4
5. Довжина основи черепа	102	97	—	98	98	—
9. Найменша ширина лоба	—	100	93	95	102	—
10. Найбільша ширина лоба	120	—	—	118	129	—
11. Вушна ширина	126	128	118	120	121	133
12. Ширина потилиці	—	121	115	108	104	113
29. Лобна хорда	107	118	118	103	107	—
30. Тім'яна хорда	116	116	117	107	117	115
31. Потилична хорда	92	84	—	92	90	90
26. Лобна дуга	125	140	130	120	130	—
27. Тім'яна дуга	130	132	130	120	113	130
28. Потилична дуга	115	133	—	125	112	102
7. Довжина потиличного отвору	33	35	—	37	39	42
16. Ширина потиличного отвору	31	30	—	28	31	34
Висота вигину лоба	25	30	25	27	29	—
Висота вигину потилиці	26	27	—	37	26	25
40. Довжина основи лица	98	91	—	93	84	—
43. Верхня ширина лица	105	107	104	106	108	—
45. Діаметр вилиць	135	138	124	132	129	—
46. Середня ширина лица	91	96	98	95	98	95
48. Верхня висота лица	72	73	65	70	62	—
60. Довжина альвеолярної дуги	48	62	57	53	42	48
61. Ширина альвеолярної дуги	59	68	65	40	—	61
55. Висота носа	50	57	49	52	48	—
54. Ширина носа	25	25.5	24	25	22	21
51. Ширина орбіти	40	43.5	41	41	40	—
51a. Ширина орбіти	38	42.5	37	39	—	—
52. Висота орбіти	31	35	30	31	29	—
МС. Максилофронтальна ширина	18	22	19	22	26	—
MS. Максилофронтальна висота	8.5	9	9	6	6	—
SC. Симотична ширина	8.5	9	9	10	8	—
SS. Симотична висота	4	3	4	2.5	2	—
DC. Дакріальна ширина	19	22	22	24	25	—
DS. Дакріальна висота	10	17	12	8.5	11	—
32. Кут профілю лоба (nasion)	88	87	77	88	90	—
g-m. Кут профілю лоба (glab.)	82	83	73	86	85	—
43/1/. Біорбітальна хорда	94	98	97	97	97	—
Sub.n /43.1. Висота над біорбітальною хордою	18	20	18	16	19	—
77. Назомалярний кут	138	135	130	139.5	137	—
Zm-zm. Зигомаксиллярна хорда	92	97	96	—	98	—
Sub.ss/zm-zm. Висота над зигомаксиллярною хордою	25	25	22	—	22	—
Zm. Зигомаксиллярний кут	123	125	123	—	131	—
72. Загальний кут лица	89	87	87	86	89	—
73. Кут середньої частини лица	86	88	85	84	89	—
75. Кут нахилу кісток носа	61	—	62	60	67	—
75.1. Кут носа	28	—	25	26	23	—
Fc. Глибина іклової ямки	6	5	4	5.5	4	—

Таблиця 2. Продовження

Ознаки за Мартіном, ін.	П.1	П.3	П.5	П.6	П.7	П.8
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	—	125	—	125	—	127
66. Кутова ширина н. щелепи	—	117	92	102	—	115
71а. Найменша ширина гілки нижньої щелепи	35	34	29	32	—	33
67. Передня ширина нижньої щелепи	47	48	44	47	—	47
69. Висота симфізу нижньої щелепи	—	31	33	29	—	32
69/1/. Висота тіла нижньої щелепи	37	31	31	28	—	31
69/3/. Товщина тіла нижньої щелепи	15	13	11	10	—	12
Надперенісся /1—6/	2	4	3	1	2	—
Надбрівні дуги /1—3/	1	2	2	1	1	—
Потиличний бугор /0—5/	4	5	3	3	3	3
Сосковидні відростки /1—3/	3	3	2	2	2	3
Нижній край грушеподібного отвору						
<i>Показчик:</i>						
Черепний	75.1	77.8	71.7	74.4	77.9	—
Лицевий	53.3	52.9	52.4	53	48.6	—
Орбітний	77.5	80.3	73.2	75.6	72.5	—
Носовий	50	44.7	48.9	48.2	45.8	—
Симотичний	47.0	33.3	44.4	25	25	—
Дакріальний	52.6	77.3	54.5	35.5	44	—

світу X—XIII ст. У низці випадків ми фіксуємо прояв статистичної подібності популяцій, які територіально розташовані досить далеко одна від одної. Це цілком може віддзеркалювати спільність походження, хоча теоретично може бути і наслідком наявності в них морфологічно близьких домішок. У цій статті ми, звісно, не ставимо суперзавдань по реконструкції розселення слов'ян за антропологічним матеріалом, бо це є темою великої та кропіткої роботи. На даному етапі повернемося до антропологічної ситуації в Галицькому князівстві. Хоча всі три галицькі серії опиняються в одному колі з західними та частково південними слов'янськими групами, але мають певні відмінності між собою, що пов'язані зі специфікою їх формування.

З трьох наших груп до популяцій древлянсько-волинських територій та тиверських земель дещо тяжіє населення Галича. Волиняни, древляни та тиверці вважаються такими, що належали до доліхокранних та мезокранних широколицих груп східних слов'ян (серед західних слов'ян до широколицих популяцій належать лише мазовшани). Тим не менш при роботі з матеріалом з давнього Галича, ми виявили серед місцевого чоловічого населення два провідні антропологічні типи. Один з них був пов'язаний з доліхокранними широколицими формами, які мають паралелі

на волинських землях, а другий — з мезокранними середньолицими, яким можна знайти аналогії в полянському масиві та на територіях західних слов'ян. Галич був великим містом і в ньому можна було б очікувати присутність вихідців з різних територій. Відзначимо, що серед жінок, які, як правило, краще віддзеркалюють давні місцеві лінії, домінуючими є широколиці форми.

Серія з Василіва відхиляється до серій, які представляють хорватів (в серії домінує населення з північних територій Хорватії) та населення Моравії. Не виключено, що можна говорити про їх спільне походження. Морфологічне відхилення серії з Василіва в бік західнослов'янських груп відзначала ще перша дослідниця цього матеріалу М.С. Великанова (1975). За таких статистичних результатів, які були нами отримані, відразу виникає бажання обіграти тему спільного походження хорватів та груп Галицької землі, яку пов'язують зі східними хорватами. Але з висновками поспішати не варто, бо у випадку з серією із Василіва, то кістяки походять з кам'яних саркофагів та, ймовірно, належали представникам знаті з їх складною системою шлюбних відносин. Це могло дати статистичний ухил в бік західних серій, які знаходяться на антропологічному кордоні слов'янського світу та мають морфологічні відхилення в бік германських популяцій.

Таблиця 3. Індивідуальні виміри кісток посткраніальних скелетів людей з поховань могильника Зелече

Ознаки за Мартіном	П.1.		П.3		П.5.	
	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
Плечова кістка:						
Найбільша довжина	355	353	330	325	328	-
2. Вся довжина	348	348	327	320	322	-
3. Верхня епіфізарна ширина	57	55	55	52	305	-
4. Нижня епіфізарна ширина	61	60	72	67	60	-
5. Найбільший діаметр середини діафізу	25	27	25	27	23	-
6. Найменший діаметр середини діафізу	21	20	23	26	18	-
7. Найменша окружність діафізу	55	57	71	70	67	-
7а. Окружність середини діафізу	73	75	80	77	73	-
Променева кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	252	-	250	250	250	-
2. Фізіологічна довжина	242	-	240	242	245	-
4. Поперечний діаметр діафізу	21	-	20	21	15	-
5. Сагітальний діаметр діафізу	16	-	13	14	10	-
3. Найменша окружність діафізу	48	-	52	50	42	-
Ліктьова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	-	-	272	273	-	-
2. Вся довжина	-	-	242	243	-	-
11. Передньо-задній діаметр	-	-	13	15	13	-
12. Поперечний діаметр	-	-	20	18	15	-
13. Верхній поперечний діаметр	-	-	23	22	18	-
14. Верхній сагітальний діаметр	-	-	30	30	20	-
3. Найменша окружність діафізу	-	-	46	47	-	-
Стегнова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	482	480	452	450	452	-
2. Довжина у природному стані	480	477	448	447	450	-
21. Виросткова ширина	85	-	85	-	81	-
6. Сагітальний діаметр	32	33	33	-	28	-
7. Поперечний діаметр середини діафізу	30	32	28	-	25	-
9. Верхній поперечний діаметр діафізу	35	33	30	-	31	-
10. Верхній сагітальний діаметр діафізу	27	29	33	-	23	-
8. Окружність середини діафізу	98	100	99	-	91	-
Велика гомілкорова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Повна довжина	394	-	-	370	365	-
2. Виростково-таранна ширина	382	-	-	363	360	-
1а. Найбільша довжина	403	-	-	375	374	-
5. Найбільша ширина верхнього епіфіза	75	-	-	80	77	76
6. Найбільша ширина нижнього епіфіза	56	-	-	60	52	53
8. Сагітальний діаметр середини діафізу	32	-	-	35	28	29
8а. Сагітальний діаметр на рівні живильного отвору	36	-	-	37	34	34
9. Поперечний діаметр середини діафізу	24	-	-	25	21	23
9а. Поперечний діаметр на рівні живильного отвору	28	-	-	27	24	25
10. Окружність середини діафізу	88	-	-	98	84	90
10в. Найменша окружність діафізу	86	-	-	83	78	78
Мала гомілкорова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша окружність діафізу	-	-	-	-	-	-

Таблиця 3. Продовження

Ознаки за Маргіном	П.6		П.7		П.8	
	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
Плечова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	302	300	313	313	333	333
2. Вся довжина	295	293	311	310	328	324
3. Верхня епіфізарна ширина	47	45	47	45	52	51
4. Нижня епіфізарна ширина	58	55	57	58	65	65
5. Найбільший діаметр середини діафізу	20	19	19.9	22.0	23	25
6. Найменший діаметр середини діафізу	16	16	17.4	17.5	21	18
7. Найменша окружність діафізу	57	56	58	61	65	65
7а. Окружність середини діафізу	60	63	63	68	70	71
Променева кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	223	-	244	244		
2. Фізіологічна довжина	217	-	238	237		
4. Поперечний діаметр діафізу	16	-	17	17		
5. Сагітальний діаметр діафізу	11	-	12	12		
3. Найменша окружність діафізу	45	-	40	39		
Ліктьова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	-	248	-	-	-	-
2. Вся довжина	-	220	-	-	-	-
11. Передньо-задній діаметр	-	11	-	-	-	-
12. Поперечний діаметр	-	15	-	-	-	-
13. Верхній поперечний діаметр	-	18	-	-	-	-
14. Верхній сагітальний діаметр	-	23	-	-	-	-
3. Найменша окружність діафізу	-	32	-	-	-	-
Стегнова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	398	401	435	434	450	449
2. Довжина у природному стані	395	398	432	433	445	444
21. Виросткова ширина	73	73	74	76	81	81
6. Сагітальний діаметр	21	26	28	28	30	31
7. Поперечний діаметр середини діафізу	28	27	27	27	23	28
9. Верхній поперечний діаметр діафізу	33	31	29	31	32	32
10. Верхній сагітальний діаметр діафізу	21	25	27	25	29	27
8. Окружність середини діафізу	82	81	86	84	86	89
Велика гомілкорова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Повна довжина	327	320	362	361	380	-
2. Виростково-тарана ширина	314	310	350	348	365	-
1а. Найбільша довжина	330	324	358	358	385	-
5. Найбільша ширина верхнього епіфіза	68	68	70	72	75	73
6. Найбільша ширина нижнього епіфіза	49	49	47	51	55	-
8. Сагітальний діаметр середини діафізу	24	26	25	27	28	-
8а. Сагітальний діаметр на рівні живильного отвору	29	29	28	29	32	35
9. Поперечний діаметр середини діафізу	19	18	18	20	25	-
9а. Поперечний діаметр на рівні живильного отвору	21	21	23	23	25	25
10. Окружність середини діафізу	73	72	72	75	83	-
10в. Найменша окружність діафізу	67	65	68	65	72	-
Мала гомілкорова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша окружність діафізу	-	-	-	-	367	-

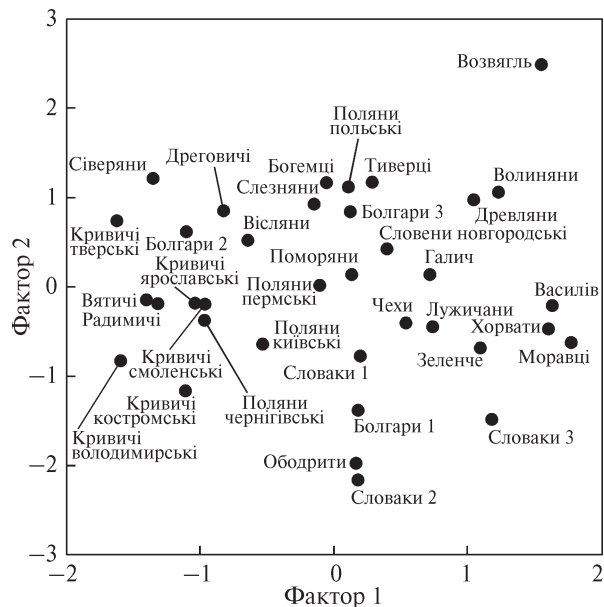

Рис. 1. Матеріали з розкопок на території с. Зеленче в колі слов'янських збірних чоловічих серій X—XIII ст. Результати факторного аналізу

Наша серія із с. Зеленче є близькою, в першу чергу, до чехів та лужицьких слов'ян. Ці популяції за окремими ознаками ухиляються в бік германських серій. З іншого боку досить близькі добірці з с. Зеленче також групи з Моравських та Хорватських земель.

Посткраніальний скелет. Стан кісток посткраніальних скелетів із серії з с. Зеленче середній. Деякі з них можна було частково реставрувати та зробити виміри. Зріст розраховувався за декількома формулами, що дають, як відомо, різні результати. За формулою Троттер—Глезер, що була розроблена для високорослих груп у середньому вимірі зріст чоловіків з могильника складає 170,86 см, а жінок 158,44 см. За рубрикаціями зросту Р. Мартіна (Martin 1928), що були обчислені з урахуванням усіх расових груп, чоловіки відносяться до категорії високорослих,

а жінки відзначаються середнім зростом. Різниця зросту між чоловіками та жінками близька до норми, встановленої Р. Мартіном (10—12 см).

Для порівняння відзначимо, що населення сусідніх тиверських територій характеризуються меншим зростом. Зріст чоловіків за формулою Троттер—Глезер становить 167,7 см, а жінок — 157,2 см.

Рельєф на місці прикріплення м'язів на довгих кістках нашої групи, особливо чоловіків, розвинуто добре, що відбиває суттєві фізичні навантаження.

На превеликий жаль, інформація стосовно посткраніального скелета цілої низки слов'янських популяцій відсутня, база даних є дуже маленька, але маємо надію, що в перспективі інформація стосовно пропорцій посткраніального скелета буде широко використовуватися саме в етнічній антропології.

Висновки

Таким чином, популяції давньоруської доби з Галицьких територій відзначаються антропологічною своєрідністю. Морфологічно та статистично вони, певним чином, відрізняються від популяцій з волинських та тиверських земель, які репрезентують масивні групи слов'ян. Галицькі серії демонструють статистичну близькість до низки територіально далеких на цьому хронологічному зрізі груп західних та південних слов'ян (чехів, лужицьких слов'ян, моравців, хорватів). Можливо це пов'язано зі спільним корінням. Але дійсно достовірну картину антропологічної ситуації в Галицькій землі ми можемо одержати після отримання та опрацювання серій з сільських могильників та репрезентативних вибірок жіночих черепів з цих територій, бо вони краще представляють давні автохтонні генетичні лінії.

Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1966.

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1964.

Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. — М., 1973.

Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.

Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. — М.; Л., 1948 (ТИЭ: Новая серия. — 4).

Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М., 1983.

Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. — К., 1967.

Козак А.Д. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучак) // Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология. — Москва, 2000. — Ч. 2. — С. 243—260.

Козак О.Д. Кияни княжої доби. — К., 2010.

Могитич Р.І. Теревовля (штрихи історичної топографії) // Археологічні студії. — К.; Чернівці, 2000. — С. 132—141.

Овчинников О. Східні хорвати на карті Європи // Археологічні студії. — К.; Чернівці, 2000. — С. 152—162.

Покас П.М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел // Археологія. — 1987. — № 58. — С. 94—98.

- Покас П.М.* Антропологическая характеристика погребений // Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 136—138.
- Покас П.М.* Средневековое население среднего Подесенья по данным антропологии // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988а. — С. 118.
- Рудич Т.О.* Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII ст. (правий берег Дніпра) // *Vita antiqa*. — 2003. — № 5—6. — С. 202—214.
- Рудич Т.А.* К вопросу об антропологическом составе населения древнерусского города (по материалам из раскопок Галича) // Вестник антропологии. — 2011. — Вып. 19. — С. 182—200.
- Строценъ Б.С.* Дослідження на території Тернопільщини // АДУ 2012 р. — К.; Луцьк, 2013. — С. 329.
- Тимошук Б.О.* Східні хорвати // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1995. — Вип. 6. — С. 215—217.
- Седов В.* Восточные славяне в 6—13 вв. — М., 1982.
- Ягодинська М.О.* Нові дослідження давньоруського могильника біля с. Зеленче Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. // Наукові студії. — Львів—Винники, 2014. — Вип. 7. — С. 316—320.
- Buikstra J.E., Ubelaker D.H.* Standarts for Data Collection from Human Skeletal Remains. Arkansas Archeological Service, Research Series. — 1994. — 44. — С. 18—19.
- Ferembach D., Schwidetzky I., Stloukal M.* Recommendations for age and sex diagnosis of skeletons // *Journal of Human Evolution*. — 1980. — 9. — P. 517—549.
- Martin R.* Lehrbuch der Anthropologie. — Jena, 1928.
- Schwidetzky I.* Rassenkunde der Altslaven. — Stuttgart, 1938.

Надійшла 04.12.2014

Т.А. Рудич

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ ИЗ ДРЕВНЕРУССКОГО МОГИЛЬНИКА ЗЕЛЕНЧЕ

Охарактеризован антропологический материал из могильника эпохи Киевской Руси Зеленче Тернопольской обл. Представлен материал из 8 погребений.

Поданы результаты сопоставления его материалов с синхронными популяциями восточных, западных и южных славян. Маленькая серия из могильника Зеленче и другие группы с территории Галицкой земли отличаются антропологическим своеобразием. Морфологически и статистически они отличаются от долихокраничных и мезокраничных массивных популяций волынских, тиверских, древлянских земель. Галицкие серии демонстрируют статистическую близость к ряду территориально отдаленных популяций части западных и южных славян (чехов, лужицких славян, моравцев, хорватов). Это может свидетельствовать в пользу общего происхождения.

Т.О. Рудич

ANTHROPOLOGICAL MATERIAL FROM ZELENICHE, AN ANCIENT RUS PERIOD BURIAL GROUND

Described is the anthropological material from the burial ground of Kyiv Rus epoch in Zelenche of Ternopil Oblast. Analyzed is the material from 8 graves.

Presented are the results of comparison of these materials with synchronous populations of the Eastern, Western, and Southern Slavs. A small series from Zelenche burial ground and other groups from Halych land territory are distinguished by their anthropological peculiarities. They are morphologically and statistically different from dolichocranic and mesocephalic massive populations at the lands of the Volynians, the Tyvertsi, and the Drevlyans. Halych series show the statistical closeness to several distant populations of the part of the Western and Southern Slavs (Czechs, Luzhytsia Slavs, Moravians, and the Croatsians). This fact can testify for their common origin.

С.А. Горбаненко

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ДАНІ З ПОСЕЛЕННЯ РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ МАЛА СНІТИНКА

До наукового обігу вводяться нові палеоетноботанічні дані з райковецького поселення Мала Снітинка. Описано кілька цікавих прикладів різних форм посуду, які, крім суто побутового призначення, мали також сакральне культове значення хліборобського характеру; охарактеризовано зернове господарство.

Ключові слова: райковецька культура, Мала Снітинка, палеоетноботанічні матеріали, зернове господарство.

Поселення *Мала Снітинка* (Фастівський р-н, Київська обл.) розташоване на високій терасі лівого берега р. Снітинка, в урочищі Сорочче (права притока р. Ірпінь) (рис. 1). Досліджувалося у 1989, 1990 рр. під керівництвом О.В. Серова (начальника відділу охорони пам'яток археології Київської обл.), та у 1994, 1995 рр. комплексною експедицією Київського державного інституту культури під керівництвом О.В. Філюка. Досліджено площу понад 1400 м². Матеріали репрезентують переважно рештки райковецької культури. За період розкопок досліджено дев'ять жител і понад 30 господарських приміщень (Дубицький, Філюк 1995; Філюк 1996)¹. Матеріал зберігається у Фастівському державному краєзнавчому музеї.

На пам'ятці не було виявлено знарядь хліборобської праці². Тим не менше, дослідження природничими методами дають змогу отримати підтвердження заняття населення землеробством, а також певною мірою оцінити його рівень. Йдеться про аналіз відбитків зернівок і насіння культурних рослин і бур'янів на виробках із глини.

¹ Див. звітну документацію: Серов 1989/207; Серов, Левада 1990/179; Ольговський, Філюк, Дубицький, Лисенко 1994/102; Філюк, Дубицький, Ступак 1995/72.

² У публікації загального плану О.В. Філюк зазначив, що на поселенні було знайдено фрагмент серпа (Філюк 1996, с. 31). Однак, за збереженою частиною (імовірно — частина леза й руків'я) (Ольговський, Філюк, Дубицький, Лисенко 1994/102, рис. 32, № 746), а також за обставинами знахідки (у культурному шарі) за аналогіями такий серп слід зарахувати до ранішого матеріалу.

© С.А. ГОРБАНЕНКО, 2015

З метою отримання інформації щодо палеоетноботанічних даних нами частково переглянуто колекцію глиняних виробів з пам'ятки для виявлення й ідентифікації відбитків зернівок і насіння культурних та бур'янових рослин. Опрацьовано колекцію 1994 р. Пошук відбитків здійснено візуально, оглядаючи поверхні і злами виробів з глини.

У результаті аналізу виявлено 85 одиниць зернівок і насіння культурних і бур'янових рослин. З них визначено: 70 відбитків зернівок і 8 насіння культурних рослин, 7 — зернівок бур'янів. За зменшенням кількості, культурних зернових: 24 проса (*Panicum miliaceum*), 12 пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*), 11 пшениць м'яких голозерних (*Triticum aestivum* s. l.), 10 жита (*Secale cereale*), 9 ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare*), 3 вівса (не визначеного до виду) (*Avena* sp.), 1 пшениці однозернянки (*Triticum monococcum*); бобових: 5 гороху (*Pisum sativum*), 3 вики (*Vicia* sp.); зернівок бур'янів: 5 стоколосу (не визначеного до виду) (*Bromus* sp.), 2 мишію (не визначеного до виду) (*Setaria* sp.).

Крім того, виявлено 2 плівки від зернівок ячменю плівчастого. На зломі одного фрагмента сковорідки є, ймовірно, відбиток ліщини (*Corylus avellana*).

Крім того, виявлено скупчення відбитків зернівок проса: 14 на денцях, 9 на інших частинах кераміки. Їх кількість не підраховувалася. На одному з денць, крім проса, є 2 відбитки зернівок жита. Також один з розвалів зерновика (піфоса, корчаги) має значну кількість відбитків зернівок жита (нараховано понад два десятки).

На поверхні й у зламах виробів з глини також спорадично присутні відбитки листя трави.

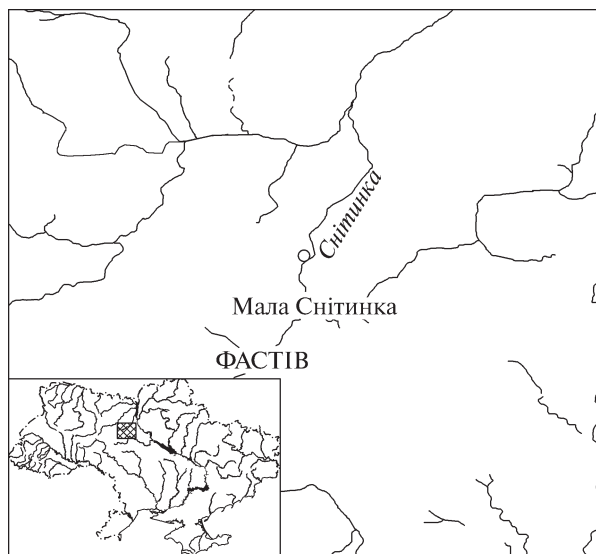

Рис. 1. Місце розташування поселення Мала Снітинка (на основі: <http://maps.yandex.ua>)

Первинний палеоетноботанічний спектр (ПБС)³ складено на основі кількісних показників зернівок (основні поняття див.: Кравченко, Пашкевич 1985), однак, лише з урахуванням злакових культурних рослин (у цьому випадку — без урахування зернобобових; також — без одиничного відбитка пшениці одностернянки як, імовірно, випадкова знахідка) (рис. 2). Але такий ПБС_к є лише відображенням співвідношення кількості матеріалів, себто — усього лише констатацією факту. До цього спектра також не включено так звані скупчення відбитків на кераміці, оскільки вони, майже напевно, є не випадковими, а отже спотворюють імовірну картину співвідношення культурних рослин у зерновому господарстві давніх мешканців. До таких зараховано: скупчення відбитків проса на денцях (14 фр.) та інших частинах кераміки (9 фр.), на яких вияв-

³ О.Ю. Лебедева запровадила поняття «археоботанічний спектр (АБС)» як такий, що, на думку дослідниці, коректніше відображає суть матеріалу і не має відтінку етнокультурного навантаження (Лебедева 2008, с. 97) (суть спектру при цьому не змінилася: матеріал дано у вигляді діаграми довільного вигляду). Однак, «некоректність» терміну полягає винятково у тому, що в його основу лягла раніше запропонована назва «palaeoethnobotany» новому в дослідницькій діяльності напряму (станом на 1950-і рр.) (Popper, Nastorf 1988). Зауважимо, що в оригінальній назві англійською термін не торкається етнокультурних питань; у ній зібрано три корені слів, що чітко вказують на предмет дослідження: взаємозв'язок людина—рослина у давнину. При цьому термін не окреслює методів отримання даних. «Археоботаніка» ж лише вказує на походження матеріалу з розкопок, однак нечітко окреслює предмет досліджень.

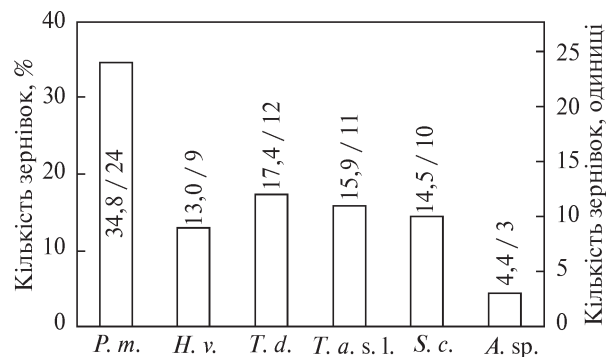

Рис. 2. Палеоетноботанічний спектр зернівок злакових культурних рослин з поселення Мала Снітинка за відбитками на виробах з глини, за кількістю: *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмінь півчастий); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшениця двостернянка); *T. a. s. l.* — *Triticum aestivum* s. l. (пшениця м'яка голозерна); *S. c.* — *Secale cereale* (жито); *A. sp.* — *Avena* sp. (овес). Над стовпчиками дано: відсоток зернівок / кількість

лено три й більше відбитки на незначній відстані; розвал зерновика зі значною кількістю відбитків жита.

Детальніше розглянемо кілька прикладів. На 14 денцях різних форм посуду виявлено рясні відбитки зернівок проса. Підсіпання під денце робилось для того, щоб формовочна маса не прилипла до лавки чи підставки, на якій посуд виготовляли (Бобринский 1978, с. 39). Найпридатнішими, а отже і вживаними були зернівки проса, найменші серед зернових, або ж відходи від лущення зернових (також досить часто від проса). Яскравим прикладом саме такого технологічного прийому є одне з денць із Малої Снітинки (рис. 3). Зауважимо, що за нашими спостереженнями використання цього прийому є масовим і притаманне носіям багатьох археологічних культур, у тому числі слов'янським культурам останньої чверті I тис. н. е. на значних теренах півдня Східної Європи (райковецька, волинцевська, роменська, боршевська культури), а також багатьом іншим, які займалися хліборобством і вжитку яких переважала ліпна кераміка.

Якщо цей і багато інших подібних прикладів знахідок денць ліпних горщиків однозначно можуть бути інтерпретовані завдяки використанню вдалого технологічного прийому, то аналогічні знахідки на денцях сковорідок і жаровень можуть бути пояснені не лише згаданими обставинами, а й певною кульовістю. Адже ці форми мали доволі частий контакт зі збіжжям: для просушування зерна, приготування їжі (хлібців тощо). З поселення Мала Снітинка походять дві знахідки таких великих форм

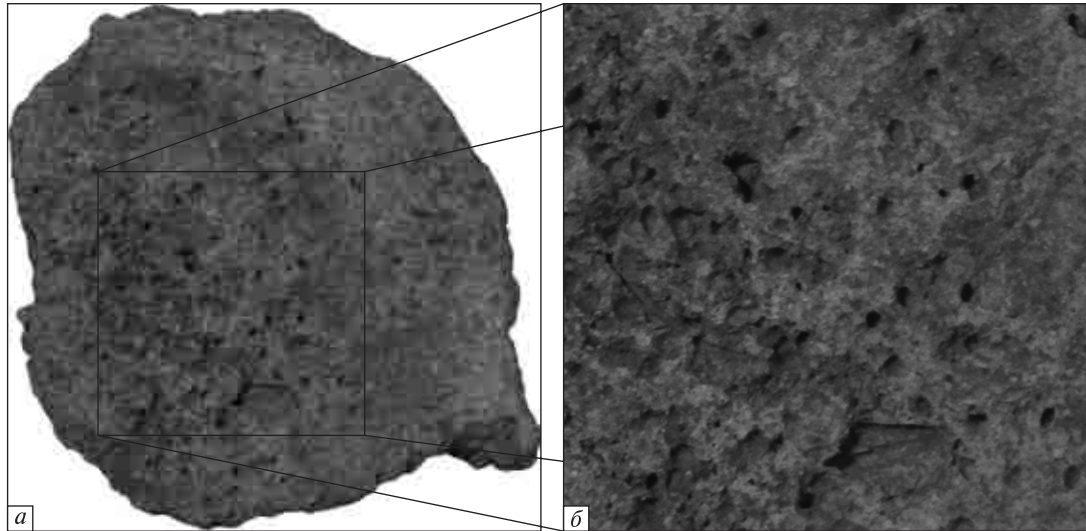

Рис. 3. Денце з великою кількістю відбитків зернівок проса й двома — жита з поселення Мала Снітинка: *а* — натуральна величина; *б* — подвійне збільшення

для приготування продуктів землеробства. Це фрагмент, імовірно, жаровні з реконструйованим діаметром дна близько 30 см, і сковорідки діаметром близько 14 см. Їх виявлено у житлі 1 ділянки 3 (рис. 4).

Оскільки досі на цю обставину дослідники мало звертали увагу, аналогічних прикладів не дуже багато. Априорі, жаровні й сковорідки (а також інші «об'ємні» форми виробів з глини, у тому числі глиняні «хлібці», та «архітектурні» деталі) містять набагато більшу кількість органічних домішок, аніж керамічні вироби. Однак, це — технологічний прийом. Також на денцях таких форм часто присутні відбитки зернівок проса. Раніше не виникало питання, що саме це має означати. Однак, знахідка незначного фрагмента ліпної сковорідки (приблизно 5×5 см) з городища Лтава (роменська культура, м. Полтава), на якій виявлено сім відбитків зернівок: жита (4), вівса (2), ячменю плівчастого (1) (Пашкевич, Горбаненко 2002, рис. 4), наштовхує на думку про навмисне додавання злаків у культових цілях. Таке домішування, на нашу думку, є своєрідною гармонізацією посудини, призначеної для приготування продуктів хліборобства.

Ще яскравішим прикладом такої гармонізації є розвал зерновика, що походить з долівки житла 1 ділянки 2. Діаметр вінця цієї тари становить близько 40 см. Найімовірніше, її використовували для зберігання певної кількості збіжжя безпосередньо у житлі, «під рукою» для повсякденних потреб. Форма не відреставрована, тому поки складно з точністю встановити її об'єм. Але за аналогіями можна ствер-

джувати, що він міг бути до $0,1 \text{ м}^3$ (100 л), що становить близько 77 кг сухої маси збіжжя (Енциклопедический...). Глиняна маса, з якої виготовлено зерновик, містить незначну кількість домішок. Однак, присутня органічна домішка, репрезентована винятково відбитками зернівок жита (рис. 5). Отже, не може бути й мови про випадкове потрапляння цих зернівок до тіста. Очевидно, що маємо справу зі ще одним проявом «побутової магії», коли звичайні повсякденні предмети мають сакральне культове забарвлення.

Досі таких випадків з власного досвіду й літератури також маємо небагато. Але й унікальними, напевно, їх назвати не можна; ймовірно, на це раніше звертали мало уваги. З-поміж характерних прикладів слід назвати комплекс праслов'янської кераміки з поселення Дмитрівка III (черняхівська культура; Полтавська обл.) (Башкатов, Горбаненко, Пашкевич 2010; Башкатов, Горбаненко 2012). У результаті реставрації була відновлена одна з форм: біконічний зерновик великих розмірів зі слідами ремонту (Башкатов 2010, рис. 10, б). Відбитки, виявлені на цьому горщику (просо, ячмінь плівчастий, жито, пшениця двозернянка) вказують на те, що для додавання до глиняної маси використали суміш, тим не менше, віддаючи перевагу ячменю плівчастому. За розмірами горщика впливає, що його цілком могли використовувати для зберігання зерна. На інших фрагментах кераміки з того самого комплексу відбитки зернівок виявлені в незначній кількості, що вказує на їх випадкове потрапляння до формувальної маси. Ймовірно, і в цьому випадку слід

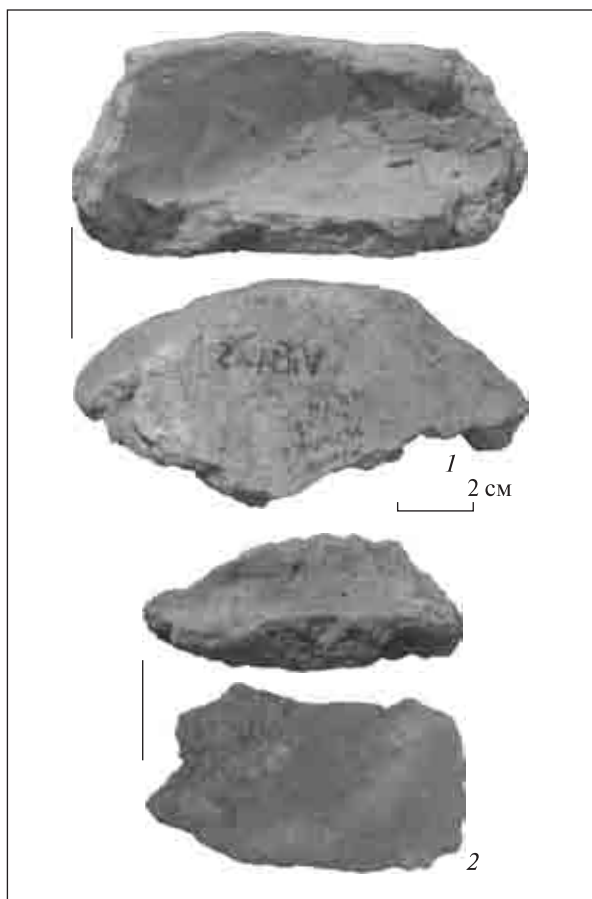

Рис. 4. Жаровня (1) і сковорідка (2) з житла 1 ділянки 3 1994 р. з відбитками зернівок проса на денцях (1, 2) і відбитка жита (1) з поселення Мала Снітинка

припустити «ритуальність» акту додавання зернових. Синхронний аналогічний приклад відомий з черняхівського поселення Комарів (Чернівецька обл.), де у ході розкопок 2014 р. було досліджено об'єкт 4 — господарську (сміттєву?) яму, в заповненні якої знайдено велику кількість обпаленої глини (обмазки), а в нижній частині розвал ліпного горщика та кілька уламків кружального черняхівського посуду. Профіль ліпного горщика, склад глини та характер обробки поверхні дає змогу зарахувати його до ліпного посуду ранньослов'янської традиції. Подібний посуд на Комарівському поселенні добре відомий і за матеріалами М.Ю. Смішка, і за сучасними дослідженнями (Петраускас 2014). У тісті цього горщика присутня велика кількість відбитків зернівок проса. За їх спорадичним розташуванням (внутрішня й зовнішня поверхні, злами) з упевненістю можна стверджувати, що майстер свідомо домішав злаки до глиняної маси у ході формовки (Петраускас, Горбаненко 2014, с. 128).

Інший приклад, також зі слов'янських матеріалів — керамічний комплекс з об'єкта 3

(житла) празького поселення Велика Бугаївка (Київська обл.). Там було виявлено й відреставровано комплекс посудин слабопрофільованих форм (Петраускас, Шишкін 2009, с. 207—209, рис. 5—7; 2013, с. 63, рис. 211—212). Під час візуального обстеження цього керамічного комплексу була помічена цікава особливість. Уся кераміка з житла рясно вкрита відбитками зернівок злаків. Серед них чітко визначаються відбитки ячменю плівчастого (щонайменше на трьох формах) і проса у великій кількості, а також два відбитки пшениць м'яких голозерних на одному з денць (Горбаненко 2013; Петраускас, Горбаненко 2014).

Отже, усі відомі нині приклади, на які було звернено увагу, пов'язані саме з посудом великих розмірів зі слов'янських матеріалів півдня Східної Європи. Повторимося, що ці факти наштовхують на думку про сакральне культове оформлення буденних побутових речей. Очевидний і культ родючості у хліборобстві.

*Зернове господарство*⁴. Зважаючи на те, що кількісні показники (див. рис. 2) не сприяють розумінню співвідношення складових у зерновому господарстві давніх мешканців, і навіть навпаки — негативно впливають на інтерпретацію проаналізованих матеріалів⁵, нами запропоновано ввести індекси співвідношень у масі зернівок (Горбаненко 2012). Подальший аналіз проведено з урахуванням різниці в масах зернівок, де за одиницю взято зернівку проса як найменшу; для всіх інших зернівок встановлено індекс перерахунку маси⁶ (зернівка ... культурної рослини = n зернівок проса). Результати розрахунку такі (детально див.: Горбаненко,

⁴ Під зерновим господарством розуміємо співвідношення частин основних зернівок за масою — показник, що може відповідати обсягам вирощування та / або споживання зернових культур. Сюди не включаються одиничні (випадкові) зернові, які, можливо, були супутніми для основних посівів, а також зернобобові, які неможливо зарахувати до польових чи городніх культур.

⁵ У науковій літературі, після наведення факту (кількісного переважання проса над іншими культурами) дуже часто можна прочитати фрази на кшталт: «Отже, просо відіграло найважливішу роль...». При цьому дослідники не беруть до уваги співвідношення мас зернівок різних культурних рослин.

⁶ Перерахунок отриманих палеоетноботанічних результатів з кількісних показників на відсоткові дані за масою було застосовано вченими і для матеріалів з празького поселення Розтоки (Чехія) (див.: Kupa et al. 2013). На необхідність використання подібної інтерпретаційної схеми вказують і археозоологи (з певними нюансами): (Підоплічко 1937; Журавлев 2001, с. 63; Антипина 2007; 2008), а також іхтіологи (Є.Ю. Яніш 2014).

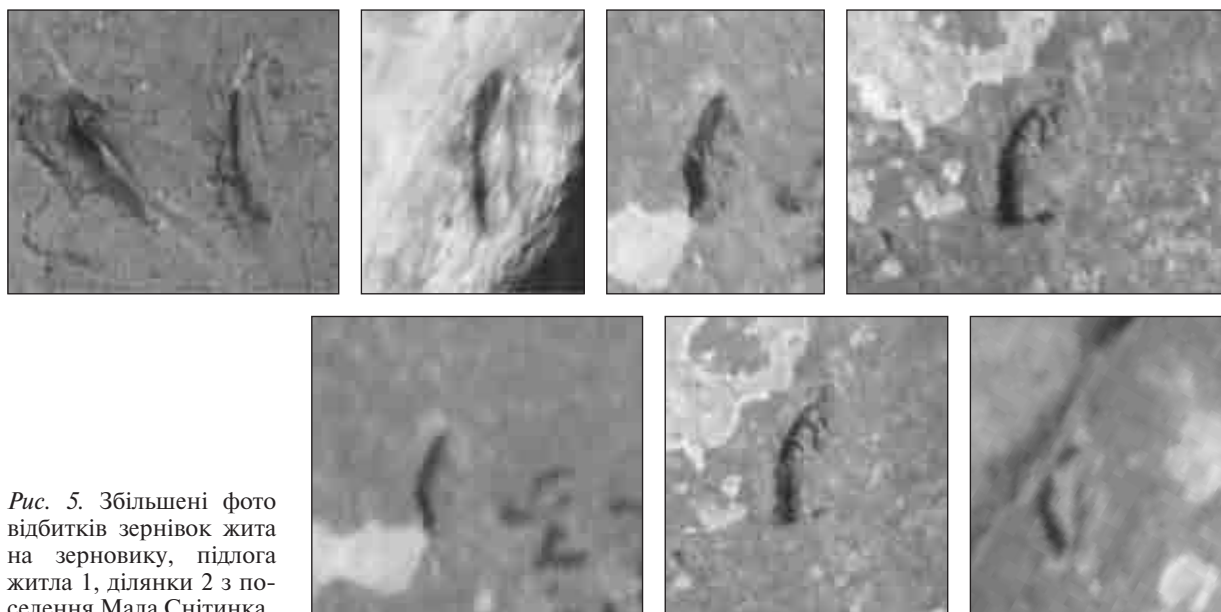

Рис. 5. Збільшені фото відбитків зернівок жита на зерновику, підлога житла 1, ділянки 2 з поселення Мала Снітинка

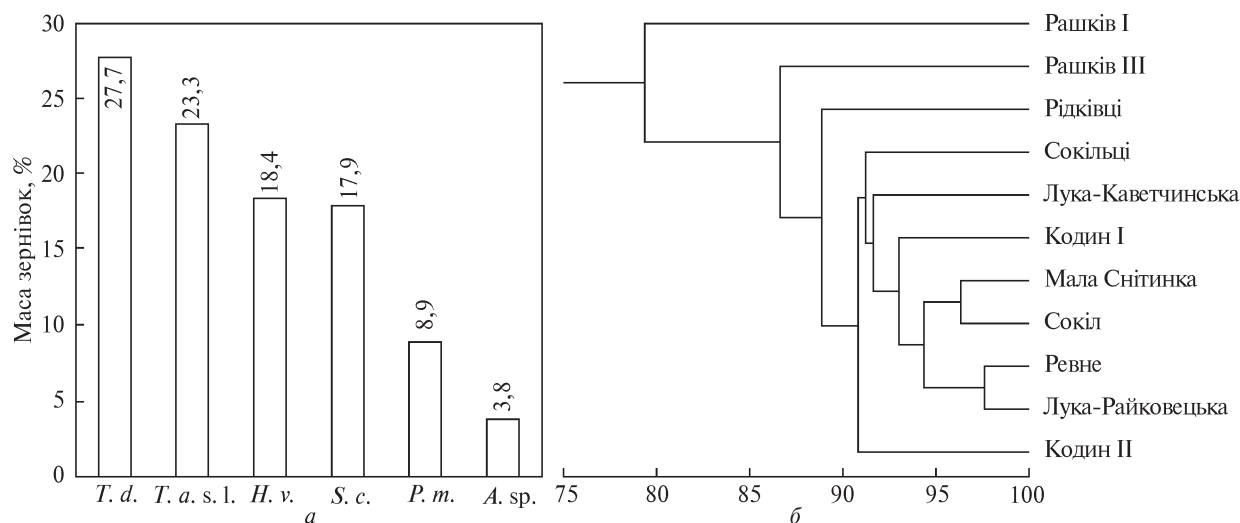

Рис. 6. Палеоетноботанічний спектр зернівок злакових культурних рослин з поселення Мала Снітинка за відбитками на виробах з глини, за масою (скорочення див. на рис. 2) (а); кластерний аналіз подібності палеоетноботанічних спектрів основних культурних злакових праязької й райковецької культур (б)

Колода 2013, с. 41): просо — 1; ячмінь плівчастий — 5,5; пшениця двозернянка — 6,2; пшениці голозерні — 5,7; жито — 4,8; овес — 3,4. На цій основі складено ПБС за масою (ПБС_м), що адекватніше відображає зернове господарство у життєдіяльності людей. За результатами цього перерахунку перше місце посідає пшениця двозернянка (понад 1/4 частки); за нею — пшениці голозерні (менше 1/4 частки); ячмінь плівчастий і жито мають подібні показники (до 1/5 частки); просо мало показники менше ніж 1/10; овес представлено дуже незначною часткою (рис. 6, а).

За показниками, отриманими таким чином, помітні певні особливості зернового господар-

ства. Традиційно у ПБС_м присутня незначна кількість вівса, що споріднює отримані результати з даними з пам'яток інших культур другої половини I тис. н. е.: перш за все — слов'янських пам'яток праязької й райковецької культур (Горбаненко 2014а; 2014б), боршевської (Горбаненко 2012а), салтівської (Горбаненко 2013а), волинцевсько-роменських пам'яток (Горбаненко, 2014). Частка проса становила менше ніж 1/10, що загалом також притаманно усім раніше згаданим пам'яткам останньої чверті I тис. н. е. (але не праязькій культурі, де ці показники зазвичай дещо вищі за 1/10).

Загалом, сума значень за масою непримлих, перевірених часом і здавна традиційних

зернових культур (просо, ячмінь півчастий, пшениця двозернянка) становить трохи більше половини ПБС_м. Відповідні до цього і показники примхливих культур, що, як вважається, є важливими маркерами інтенсифікації землеробства⁷ — пшениць голозерних і жита. Сумарно вони становлять трохи більше 40 %.

За кластерним аналізом помітно, що найвищий ступінь спорідненості даних Малої Снітинки демонструють показники поселення Сокіл (рис. 6, б); зауважимо також, що з 11 нині проаналізованих ПБС_м слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. між Дністром і Дніпром найбільша подібність за окремими показниками спостерігається для чотирьох пам'яток райковецької культури: Ревне, Лука-Райковецька, Сокіл, Мала Снітинка (див.: Горбаненко 2014а; 2014б).

Також серед відбитків зернових зафіксовано певну кількість зернобобових: гороху і вики. У незначній кількості ці культури теж широковідомі й походять чи не з кожної пам'ятки, для якої було проведено палеоетноботанічний аналіз матеріалів. Однак, досі спроба оцінити їх місце у раціоні видається неможливою, оскільки нині складно говорити, чи були це городні, чи посівні культури.

Для розуміння системи землеробства важливі знахідки відбитків бур'янів. Їх зафіксовано два види: бромус (5 од.) і мишій (2 од.). Їхня присутність серед культурних зернових засвідчує використання староорних полів; бромус вказує на ймовірність посіву озимих, а отже — сівозміни, а також дво- та/або трипілля, за яких її було доцільно використовувати.

Насамкінець також слід вказати, що одинична знахідка відбитка, ймовірно, шкаралупи ліщини — відбитки й обгорілі рештки.

Нині ліщина існує в дикому стані (поширена на території сучасної України), й у культурному вигляді (фундук) мало поширена у природі. Однак, у давнину вона була культурною лише на Кавказі, а також у Греції й Римі. Отже, маємо факт збиральництва «дарів лісу» за часів існування райковецької культури. Досі нами зафіксовані лише поодинокі факти виявлення шкаралупи ліщини — відбитки й обгорілі рештки. На райковецьких пам'ятках вони зафіксовані лише серед матеріалів гнізда поселень поблизу с. Ревне (відбиток; там само виявлено й відбиток кістки, імовірно, терну; Чернівецька обл.) (Горбаненко 2014б, рис. 3). Інші приклади стосуються волинцьєсько-роменських пам'яток: Горналі (обгорілі рештки, відбиток; Курська обл., РФ) (Горбаненко 2014в, с. 356, 357) і Глинського (відбиток; Полтавська обл.) (Горбаненко 2014, с. 115). Ще один приклад зі слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. н. е. — знахідки фрагментів шкаралупи ліщини серед матеріалів Животинного городища боршевської культури (Воронезька обл., РФ) (Кирьянова 2014). Факт збиральництва загалом для останньої чверті I тис. н. е. також можуть засвідчувати знахідки 22 насінин бузини чорної (*Sambucus nigra*) з поселення райковецької культури Григорівка (Черкаська обл.) (Петрашченко, Пашкевич 1992, с. 203), та дві насінини з Пастирського городища (Черкаська обл.) (Пашкевич, Горбаненко 2010, табл. 12).

Крім того, ліщина звичайна є пересічним компонентом підліску листяних, рідше мішаних лісів. Таким чином, можна стверджувати, що в околицях поселення Мала Снітинка в останній чверті I тис. н. е. існували площі, вкриті широколистим лісом, що в принципі не суперечить і сучасному стану речей.

⁷ Про інтерпретаційні схеми детально див.: (Горбаненко 2011). Посилання на джерела інформації див. там само.

Антипина Е.Е. Методы моделирования относительной численности домашних животных в хозяйстве древних поселений: от остеологического спектра к составу стада // Матеріали та дослідження з археології Східної Європи: від неоліту до кімерійців. — Луганськ, 2007. — № 7. — С. 297—303.

Антипина Е.Е. Состав древнего стада домашних животных: логические аппроксимации // Орус: междисциплинарные исследования в археологии. — М., 2008. — Вып. 6. — С. 67—85.

Башкатов Ю.Ю. Новые исследования черняховских памятников на Юге Среднего Поднепровья // Germania-Sarmatia. — Калининград; Курск, 2010. — Т. II. — С. 215—239.

Башкатов Ю.Ю., Горбаненко С.А. Земледелие древних жителей поселения Дмитровка III // Stratum plus. — 2012. — № 4. — С. 309—320.

Башкатов Ю.Ю., Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Матеріали з землеробства середини I тис. н. е. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — 2010. — С. 48—58.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978.

Горбаненко С.А. Методи інтерпретації сільськогосподарських матеріалів // Археологія: від джерел до реконструкцій. — К., 2011. — С. 201—214 (АДІУ. — Вип. 5).

- Горбаненко С.А.* Сельское хозяйство до образования Киевской Руси // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902—1968) (3—5 декабря 2012 г., Санкт-Петербург). — СПб., 2012. — С. 106—109.
- Горбаненко С.А.* Палеоэтноботанические материалы боршевской культуры // Восточноевропейские древности. — Воронеж, 2012а. — С. 230—244 (Вестн. Острогжского историко-художественного музея им. И.Н. Крамского. — Вып. 2).
- Горбаненко С.А.* Палеоэтноботанические определения / Приложение 5 // Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник). — К., 2013. — С. 384—388 (Oium. — № 2).
- Горбаненко С.А.* Палеоботаничні дослідження салтівських пам'яток Лісостепу // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — Харків, 2013а. — Вип. 3. — С. 45—51, 148—150.
- Горбаненко С.А.* Зернове господарство сіверян // Археологія. — 2014. — № 1. — С. 113—123.
- Горбаненко С.А.* Палеоэтноботаничні матеріали з НФ ІА НАН України зі слов'янських пам'яток // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень. — К., 2014а. — С. 180—186 (АДІУ. — Вип. 1 (12)).
- Горбаненко С.А.* Палеоэтноботаничні дослідження слов'янських пам'яток Буковини // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2014б. — Вип. 5. — С. 200—211.
- Горбаненко С.А.* Археоботанические исследования материалов из археологического комплекса Горналь // КСИА. — 2014в. — Вып. 234. — С. 353—361.
- Горбаненко С.А., Колода В.В.* Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. — К., 2013.
- Дубицький О.С., Філюк О.В.* Охоронні дослідження багатощарового поселення біля с. Мала Снітинка на Київщині // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы: Материалы 2-й Междунар. археол. конф. студентов и молодых ученых (Одесса, февраль 1995 г.). — Одесса, 1995. — С. 75—76.
- Журавлев О.П.* Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. — К., 2001.
- Кирьянова Н.А.* Заключение по результатам анализа зерновых материалов из раскопок Животинного городища // Винников А.З. Юго-Восточная окраина славянского мира в VII — начале XIII вв. (Животинное городище на р. Воронеж). — Воронеж, 2014. — С. 353—354.
- Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А.* Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археология и методы исторических конструкций. — К., 1985. — С. 177—190.
- Лебедева Е.Ю.* Методические аспекты археоботанических исследований // Матеріали та дослідження з археології Східної Європи: від неоліту до кімерійців. — Луганськ, 2007. — № 7. — С. 289—296.
- Лебедева Е.Ю.* Археоботаническая реконструкция древнего земледелия (методические критерии) // Орус: междисциплинарные исследования в археологии. — М., 2008. — Вып. 6. — С. 86—109.
- Ольговський С.Я., Філюк О.В., Дубицький О.С., Лисенко С.Д.* Звіт про охоронно-рятувальні дослідження біля с. Мала Снітинка Фастівського району Київської області // НА ІА НАН України. — 1994/102.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Палеоэтноботаничний спектр пізньороманського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // АЛЛУ. — 2002. — № 1. — С. 134—139.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Каталог палеоботаничних матеріалів пам'яток слов'янських культур // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали та дослідження. — К., 2010. — С. 105—123 (АДІУ. — Вип. 3).
- Петраускас О.В.* Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів // Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В.П. Петрова. — К., 2014. — С. 165—183 (Oium. — № 4).
- Петраускас О.В., Горбаненко С.А.* Особливості керамічного комплексу з поселення Велика Бугаївка // Археологія. — 2014. — № 4. — С. 126—130.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г.* Некоторые результаты исследования поселения черняховской культуры Великая Бугаевка 1 // Vita Antiqua. — 2009. — № 7—8. — С. 201—226.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г.* Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник). — К., 2013 (Oium. — № 2).
- Петрашенко В.А., Пашкевич Г.А.* К изучению земледелия Руси по материалам поселения у с. Григоровка на среднем Днепре // СА. — 1992. — № 1. — С. 198—210.
- Підоплічко І.Г.* До питання про свійські тварини трипільських поселень Халеп'я, Андріївка, Усатове // Наук. зап. ПМК. — 1937. — Кн. 2. — С. 111—120.
- Серов О.В.* Отчет об охранных арх. исследованиях археологической экспедиции Киевского обл. упр. культуры в Киевской обл. в 1989 г. // НА ІА НАН України. — 1989/207.

- Серов О.В., Левада М.Е. Археологические исследования на Киевщине экспедицией КОУК в 1990 г. // НА ИА НАН України. — 1990/179.
- Філюк О.В. Слов'янські старожитності біля с. Мала Снітинка // Фастівський державний краєзнавчий музей. Прес-музей: Наук.-інформ. бюл. — Фастів, 1996. — № 6. — С. 31—32.
- Філюк О.В., Дубицький О.С., Ступак Д.В. Звіт про охоронні розкопки багатощарової пам'ятки в урочищі Сорочі біля ст. Снітинка на Фастівщині у 1995 р. // НА ИА НАН України. — 1995/72.
- Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Электрон. ресурс: <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedia-dictionary/index.htm>
- Яниш Е.Ю. Приложение 3. Результаты определения таксономической принадлежности остатков костей рыб из раскопок Животинного городища // Винников А.З. Юго-Восточная окраина славянского мира в VII — начале XIII вв. (Животинное городище на р. Воронеж). — Воронеж, 2014. — С. 360—367.
- Kuna M., Hajnalová M., Kovačiková L. et al. Raně středověký areál v Roztokách z pohledu ekofaktů // Památky archeologické. — 2013. — CIV. — P. 59—147.
- Popper V.S., Hastorf C.A. Introduction // Current Palaeoethnobotany. Analytical methods and cultural interpretations of archaeological plant remains. — 1988. — P. 1—16.

Надійшла 20.01.2015

С.А. Горбаненко

ПАЛЕОЭТНОБОТАНИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ РАЙКОВЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ МАЛАЯ СНИТЫНКА

В научный оборот вводятся новые палеоэтноботанические данные из райковецкого поселения Малая Снитынка. Описаны несколько примеров различных форм посуды, которые, помимо чисто бытового назначения, имели также сакральное значение земледельческого характера. К ним принадлежат: сковородка и жаровня с большим количеством отпечатков проса, а также крупная форма посуды для хранения зерна «под руками» — зерновик, покрытый отпечатками зерновок ржи. Этот набор непосредственно связан с продуктами земледелия: их хранением, обработкой и приготовлением. Вероятно, примеси в такой посуде должны были служить для определенной «гармонизации» между посудой и ее содержимым.

Проанализировано зерновое хозяйство с учетом пересчета количества в массу. Овес представлен традиционно малой долей; просо не превышает 1/10 долю, что традиционно для памятников последней четверти I тыс. н. э. По результатам кластерного анализа, наиболее близкие показатели демонстрирует поселение Сокол.

Отпечатки зерновок сорняков свидетельствуют об использовании старопашотных земель; костер, кроме того, является показателем озимых посевов, что свидетельствует о наличии севооборота, и, в свою очередь — двух- либо трехполья.

S.A. Gorbanenko

PALAEOBOTANIC DATA FROM MALA SNITYNKA SETTLEMENT OF RAIKY CULTURE

New palaeobotanic data from Mala Snitynka settlement of Raiky culture are presented to the scientific circles. Several interesting examples of various forms of vessels having, apart from the everyday usage purpose, also sacral meaning of agricultural nature, are described. They include the following: a pan and a grate with numerous millet imprints, as well as a large form of vessel for grain close at hand storage covered with rye grains imprints. This set is directly related with agriculture products: their storage, processing, and cooking. Perhaps, admixtures in these vessels were intended to serve for certain «harmonization» between a vessel and its contents.

Grain growing is analyzed considering the evaluating quantity into mass. Oats are traditionally presented by a small part, millet does not exceed 1\10 part and this is traditional for the sites of the last quarter of the 1st millennium AD. Based on the results of cluster analysis, Sokil settlement presents the closest indexes.

Weed grains imprints evidence for the usage of old-arable fields; in addition, *Bromus* sp. is a characteristic of winter crops evidencing for crop rotation practices, and in its turn of two- or three-field system.

О.В. Бузько

ДРУГА КОНФЕРЕНЦІЯ АРХЕОЛОГІВ СРСР В ХЕРСОНЕСІ 10—13 ВЕРЕСНЯ 1927 Р. ТА УЧАСТЬ У НІЙ М.І. ВЯЗЬМІТИНОЇ

У статті розглянуто роботу Другої конференції археологів СРСР в Херсонесі 10—13 вересня 1927 року, а також участь у ній М.І. Вязьмітиної — на той час мистецтвознавця, в майбутньому — археолога.

Ключові слова: історіографія, історія археології, конференція, 1927 р., М.І. Вязьмітіна, Херсонес, Херсонеський музей, К.Е. Гриневич.

Серед документів Марії Іванівни Вязьмітиної (1896—1994) в її особовому фонді (Ф. 34, НА ІА НАНУ) в процесі його науково-технічного опрацювання виявлено квиток делегата конференції, фотографію «Учасники Херсонеської конференції 1927 року», газету «Маяк Коммуны» від 11 вересня 1927 р., листівку з планом Херсонеса, листівку-путівник по музею, а також листівку з відображенням моменту буднів конференції «Група делегатів в очікуванні поїздки в Севастополь» (рис. 1—3, 8). Фотографія та листівки надруковані у збірнику, присвяченому підсумкам конференції. Сам збірник (1927 р., наклад 750 примірників) зберігається в особистій бібліотеці М.І. Вязьмітиної (в науковій бібліотеці ІА НАНУ). До збірника вкладено ще одну газету «Маяк Коммуны» від суботи, 10 вересня 1927 року.

У ті роки М.І. Вязьмітіна (рис. 4) ще не була провідним сарматологом і знавцем пізньоскіфських пам'яток, якою вона ввійшла в історію археологічної науки, а була мистецтвознавцем, істориком культури (культурологом, за нинішньою термінологією) та займалася мистецтвом Сходу. 1922 р. вона закінчила Київські Вищі жіночі курси (історико-філологічний факультет, слов'яно-російський відділ), здобувши звання кандидата філологічних наук. З 1923 р. була слухачкою Київського археологічного інституту, мистецтвознавчого відділу, до його ліквідації в 1924 р.; у 1925—1926 рр. продовжувала студії з мистецтва в гуртку «Studio» при науководослідній кафедрі мистецтвознавства у Києві, а з грудня 1926 р. стала аспіранткою Музею мистецтв УАН (нині Музей мистецтв ім. Бог-

дана та Варвари Ханенків) (Ф. 34, Curriculum Vitae).

У 20-і рр. в системі УАН у Києві сходознавство виокремилося в окрему наукову дисципліну. Тюрксько-татарська секція, яка працювала на Першій конференції археологів в Керчі 5—10. IX. 1926 р., намітила об'єднано вивчати мистецтво татарських народів. На цю конференцію професор В.М. Зуммер їздив разом з М. Вязьмітиною та мистецтвознавцем М. Новицькою. Пізніше, протягом усього життя, він товаришував з ними та листувався (його листи до М.І. Вязьмітиної зберігаються в її особовому архіві). В. Зуммер писав: «Довелося зробити подорож до Туркестану, Криму, налагодити зв'язки з науковими робітниками на місцях. В міру, як назбирувався матеріал, я брав його за тему — для семінару з мусульманського мистецтва при київській науково-дослідчій кафедрі мистецтвознавства, для необов'язкового курсу («Мистецтво турецьких народів») у східному факультеті Азербайджанського університету. З теперішнього року я включив його у склад загального курсу з мистецтва Ісламу.» (Зуммер 2005, с. 203—204)

Доповіді Першої конференції археологів у Керчі не були надруковані, однак ми знаємо, що «новиною стало уже саме виділення подібної секції (окремі доповіді на тюрко-татарські теми бували й раніше). Більше того: надрукована в Москві і розіслана Організаційним комітетом попередня «Програма занять» конференції знає ще тільки три секції (первісної, ірано-еллінської та середньовічної археології), і «тюркська культура» знаходить собі місце в ряду — готської, візантійської, хозарської, слов'янської, культури італійських колоній — в секції середньовіч-

© О.В. БУЗЬКО, 2015

Рис. 1. Група делегатів в очікуванні поїздки в Севастополь

Рис. 2. Делегати Херсонської конференції

ній. Виділенню доповідей з «тюркської культури» в особливу секцію сприяло як те, що її пам'ятки виходять з хронологічних меж середньовіччя, так і те, що конференція відбулась на кримсько-татарському ґрунті: як вказали проф. І.М. Бороздін та Ф.М. Петров, в цьому були — і реалізація гасла самовизначення народностей, і — в області науково-дослідній — виконання боргу перед тюрко-татарами, так мало вивченими до цих пір.» (Зуммер 2005а, с. 110—111).

Як зазначає В.М. Корпусова, «актуальність дослідження ісламського мистецтва в ті роки

була очевидною для вчених як Криму, так і України. Вони бачили зв'язок татарського Криму з Україною в історичних, часто трагічних долях, змішанні крові в шлюбах, взаємовпливі в музиці, вишивках, облаштуванні селянського господарства, житла тощо» (Корпусова 2012, с. 178). Сповнений любові до татар, зокрема, нарис Максиміліана Волошина «Культура, искусство, памятники Крыма» (1925). За свідченням В.М. Корпусової, саме він свого часу в Коктебелі побачив у М.І. Вязьмітіній майбутнього археолога (вони товаришували).

Рис. 3. Квиток делегата М.І. Вязьмітіної

Переходячи до Другої конференції археологів, наголосимо, що на ній працювало дві секції: Херсонеська та Секція загальної археології. Якщо Перша конференція археологів СРСР у Керчі 1926 р. була приурочена до сторіччя Керченського музею, то Друга відбулася, як указано в підзаголовку, «по случаю столетия Херсонесских раскопок (1827–1927)». Технічну підготовку, обслуговування потреб Конференції було покладено на Херсонеський музей, його силами видано ювілейну брошуру «Сто лет херсонесских раскопок (1827–1927)», укладену К.Е. Гриневичем — директором Херсонеського музею (рис. 5). Її зміст (стисло і доступно для загалу) було переказано в статті газети «Маяк коммуны» від суботи, 10 вересня 1927 р.

У розділі «Підготовчі роботи з організації ювілейного торжества та конференції» зазначається, що внаслідок непередбачених обставин від ювілейної збірки довелося відмовитись, але Музей видав до ювілейних днів черговий (2-й) випуск «Херсонесского сборника» (Вторая конференция... 1927, с. 5–6) У передмові до першого випуску К.Е. Гриневич писав: «Перший випуск виходив у знаменний для Музею час — щойно виповнився XXXV-річний ювілей систематичних розкопок Херсонеса, а наступного року (1927) відзначатиметься сторіччя від початку розкопок... Випускаючи в світ цей «Збірник», дирекція Музею дивиться сміливо вперед і сподівається, за підтримки центральних закладів, зрушити з мертвої точки справу дослідження Херсонеса» (Гриневич 1926, с. 5–6).

Список членів Президії (рис. 6), схвалений зборами, був такий: Голова Головнауки РСФФР Ф.М. Петров, Нарком Просвіти КрАСРР У. Баліч, акад. С.Ф. Платонов, акад. В.П. Бузескул, директор Херсонеського музею К.Е. Гриневич, проф. В.О. Городцов, проф. М.І. Новосадський, проф. О.Ф. Вальдгауер, проф.

Рис. 4. М.І. Вязьмітіна, 1920-і рр.

О.М. Деревіцький, А.І. Маркевич, проф. О.С. Федоровський, проф. М.О. Макаренко, проф. І.М. Бороздін, проф. Ю.В. Готьє, проф. М.Д. Протасов, І.П. Бірзгал, Ю.Ю. Марті та секретарі — проф. В.М. Зуммер, М.Л. Ернст і Г.Д. Белов. Головою Конференції обрали акад. С.Ф. Платонова, зам. голови — А.І. Маркевича та К.Е. Гриневича, генеральним секретарем — О.С. Федоровського, головою Херсонеської секції — акад. В.П. Бузескула, а через його відмову — М.І. Новосадського, зам. голови — О.Ф. Вальдгауера; головою Секції Загальної Археології — В.О. Городцова, зам. голови — І.М. Бороздіна (Вторая конференция... 1927, с. 6).

Урочисте засідання конференції з усім належним події та притаманним часу пафосом відкрив 10 вересня голова Головнауки Ф.М. Петров, зазначивши важливість такого роду урочистості напередодні десятої річниці Жовтневої революції і завершив доповідь словами: «І тепер, коли нам погрожують з усіх боків вороги, ми всі, як один, кажемо: "лишіть нас у спокої, дайте можливість спокійно будувати нашу культуру". Ми не хочемо війни, нема жодної держави в світі, яка б так ненавиділа війну, як ми; однак, якщо на нас нападуть, ми зуміємо захистити те, чого ми досягли шляхом нелюдських зусиль, ми відстоїмо своє право на життя і творчість. Від імені Головнауки Наркомпросу та урядових органів РСФФР оголошую II Всесоюзну археологічну конференцію відкритою» (там само, с. 9).

Рис. 5. Обкладинка книжки К.Е. Гриневича «Сто лет херсонесских раскопок (1827—1927)»

Було прийнято такий порядок засідань: робота велася по секціях з 10-ї ранку до 2-ї год. дня, після обідньої перерви — з 5-ї год. дня до 9-ї вечора. Перше урочисте засідання було призначено на 10 вересня, і воно відбулось у залі Міськради о 6-й вечора, разом з партійними, радянськими, професійними та військовими організаціями Криму і Севастополя (там само, с. 6).

Засідання Конференції відбувалися 11—12 вересня. Наведемо список доповідей, що прозвучали:

11 вересня на пленарному засіданні було заслухано доповідь К.Е. Гриневича «Найдавніша оборонна стіна в Херсонесі, виявлена розвідкою в 1927 р.» (частина доповіді відбувалась на місці розвідки); 12 вересня заслухали доповідь М.Л. Ернста «Неаполь Скіфський» (до сторіччя з часу перших розкопок). Третьою на порядку денному була доповідь П.І. Голландського «Про заходи технічної охорони пам'яток Херсонеса».

Херсонеська секція, засідання 11 вересня: В.Ф. Штіфтар «Євпаторія-Каркінітіда, як частина херсонеського округу» (співповідачка П.Я. Чепуріна); засідання 12 вересня: О.М. Деревницький «Херсонеські короласти»; М.І. Новосадський «Критичні та ексегетичні замітки до деяких херсонеських написів» і О.С. Федоровський «Середньовічна бронзова статуетка, знайдена в Херсонесі».

Секція загальної археології, засідання 11 вересня: Г.А. Бонч-Осмоловський «Попередні дані про розкопки Кримської експедиції Зоологічного музею Академії Наук СРСР в 1927 р.»; Т.Ф. Гелак «Сліди доісторичної людини в Херсонесі і на Гераклеїському півострові»; засідання 12 вересня: В.О. Городцов «Кам'яні знаряд-

дя, знайдені в ґрунті давнього Херсонеса та його околиць»; О.О. Фомін «Огляд попередніх розвідувальних робіт в Судаку»; Ю.В. Готье «Розчистка базилики в “Георгіївській” башті судакської фортеці»; Е.Г. Оксман «Скарби Ермітажу в костелах степової України та Криму»; В.А. Пархоменко «Київська Русь і печеніги (до питання про взаємовідносини Київської Русі зі степом)»; Ю.Ю. Марті «Про результати робіт експедиції Керченського музею з обстеження городищ Кіммерика, Кітея та Акри на Керченському півострові влітку 1927 р.»; О.О. Захаров «Кераміка Богаз-кьоя та аналогічна до неї кераміка Закавказзя та Криму»; Д.П. Гордєєв «Про грузинські грекофільські середньовічні пам'ятки, переважно живописні»; М.О. Захаров «Перші кроки систематичного вивчення городищ північно-західного Кавказу»; М.А. Щербатов «Аттицизми в “Трійці” Рубльова» (довідь знята за браком часу, наводяться тези).

У ніч між засіданнями, з 11 на 12 вересня, роботу конференції по-справжньому «сколихнув» знаменитий Кримський землетрус, найпотужніший за останні 170 років силою від 6 до 8 балів (Благоволін 1993, с. 49). Про це вказано і в ювілейному збірнику, і в газеті «Маяк Коммуны» та, очевидно, і в інших тогочасних газетах. Адже були поранені й загиблі. Причиною смертей став навіть не так землетрус, як панічний страх. Було зафіксовано випадок самогубства. Люди, в прямому сенсі слова, божевільні від жаху.

Конференція відреагувала на подію екстремним засіданням Президії: «З огляду на землетрус, що стався під час робіт Конференції, у рокову ніч з 11 на 12 вересня, після перших підземних поштовхів було скликано екстрене засідання Президії Конференції для напрацювання спеціального заклик до населення для попередження всезагальної паніки, що розпочиналась. Засідання відбулося о 1 годині ночі, і напрацьоване Президією звернення, датоване 3 годиною ранку, одразу було телефоном передане до Севастополя Голові Виконкому для опублікування від імені Конференції. Розміщене в екстреному випуску «Маяка Коммуны» 12 вересня.

До населення міста Севастополя.

II Всесоюзна Археологічна Конференція, що засідає в Херсонесі і має у своєму складі геологів, закликає населення міста Севастополя поставитись спокійно до підземних поштовхів, що сталися в результаті дії горотворних процесів.

Жодна значна небезпека місту Севастополю не загрожує.

Можливі повторні поштовхи навряд чи будуть значними. Тому Конференція закликає на-

Рис. 6. Президія конференції. Сидять (зліва направо): О.Ф. Вальдгауер, М.О. Макаренко, К.Е. Гриневич, В.П. Бузескул, Ф.М. Петров, голова Конференції С.Ф. Платонов, А.І. Маркевич, М.І. Новосадський, В.О. Городцов, Л.Я. Вайнер, О.С. Федоровський, І.М. Борздін, В.М. Зуммер; стоять (зліва направо): М.Д. Протасов, М.Л. Ернст, Г.Д. Белов, О.М. Деревиський, М.З. Федоров і т. Видинський

селення до повного спокою та нагадує, що землетрус небезпечний лише тоді, коли застає населення знеацька.

Геть паніку!

Спокійне і розумне ставлення до зазначених природних явищ!

Президія II Всесоюзної Археологічної Конференції.

Херсонес, 3 години ранку 12 вересня». (Вторая конференция... 1927, с. 59)

Землетрус був відображений у творах літератури та мистецтва того часу. Перший його поштовх був описаний у романі Ільфа і Петрова «12 стільців»: «Было двенадцать часов и четырнадцать минут. Это был первый удар большого крымского землетрясения 1927 года. Удар в девять баллов, причинивший неисчислимые бедствия всему полуострову...».

Михайло Зошенко в гумористичному оповіданні «Землетрясение» (1930) писав: «Тем более после землетрясения народ стаями ходит. И все на улице, никого дома. И все не в своем виде, полуодетые, с перинами и матрацами».

Художник К. Петров-Водкін гостював тоді з дружиною і донькою у Коктебелі в Максиміліана Волошина. Невдовзі після того він написав картину «Землетрус у Криму».

Урочисте засідання Конференції відбулося ввечері 13 вересня в Севастополі, в залі Міськради. Перед відкриттям засідання член Конференції О.С. Федоровський виступив з лекцією про землетруси «з метою інформації населення стосовно сутності землетрусу, що стався в цей час в Криму». (Вторая конференция... 1927, с. 59). Після цього із завершальною промовою

виступив голова Конференції С.Ф. Платонов: подякував директору Херсонського музею і керівнику херсонських розкопок К.Е. Гриневичу за сприятливу атмосферу і Головнауці Наркомпросу в особі її представника Ф.М. Петрова за підтримку. Потім виступив Ф.М. Петров. Він зупинився на важливості висловлених у резолюції побажань, згадав Керченську конференцію минулого року та відзначив організаційну роботу, здійснену в Криму — найперше, йшлося про Херсонський Музей, який «складається із системи приміщень, в яких з великою майстерністю представлені всі археологічні багатства Херсонеса, що стали тут доступні не лише для вивчення спеціалістами, а й для розуміння широкими масами». (Вторая конференция... 1927, с. 60) Після цього акад. С.Ф. Платонов оголосив Конференцію завершеною і закрив засідання.

14 вересня, після закриття Конференції, відбулась екскурсія на Гераклеїський півострів (рис. 7). «Маршрут був складений таким чином, щоб охопити руїни давніх споруд, що лежать на Георгіївській дорозі, оглянути Георгіївський монастир, розкопки 1924 року Наукової асоціації сходознавства та острівок св. Климента. Через пізній час довелося відмовитися від огляду Балаклави та її захисних споруд, а з огляду на мобілізацію всіх машин Кримкурсо з причини землетрусу — їхати на лінійках, що значно сповільнило темп екскурсії» (там само, с. 61).

35 учасників оглянули місця розкопок М.М. Печонкіна на Маячному півострові та І.М. Борздіна в районі уроч. Олександріада. До Херсонеса повернулися пізно ввечері.

Рис. 7. Делегати конференції сідають в автобус

Впродовж конференції гості могли відвідувати Херсонський музей. У 20-і рр. ХХ ст. розпочалося формування фондів державних музеїв по всьому Радянському Союзу, а в Херсонесі цьому сприяла активність директора музею — історика та археолога К.Е. Гриневича. Однак, аби не применшувати заслуг його попередників, варто коротко зупинитися на житті музею до того.

Датою його заснування вважається 1892 рік, коли під керівництвом К.К. Косцюшко-Валюжиніча, якому вдалося випросити в Імператорській Археологічній комісії невеликі кошти, було збудовано будівлю «барачного» типу. Над нею була вивіска «Склад местных древностей из раскопок, производившихся ИАК с 19 мая 1888 г.». К.К. Косцюшко-Валюжиніч регулярно повідомляв про збільшення кількості відвідувачів і був певен, що «*вопрос о местном музее есть только вопрос времени*» (Діанова, Красовська 2009, с. 74).

У різні роки, з кінця ХІХ ст., крім археологів, музей відвідали такі відомі люди: М. Заньковецька, М. Садовський, К. Станіславський, В. Немирович-Данченко, О. Горький, А. Ахматова, І. Бунін, А. Чехов, В. Мейерхольд, Д. Мамін-Сибіряк, О. Толстой, А. Васнецов, К. Маковський, М. Волошин та ін., чії автографи збереглися у Книзі відвідувачів (Дет. див.: Діанова, Красовська 2009).

У роки Першої світової війни та революції директором музею був Л. Моїсеєв. Чотири роки (з 1914 р.) музей був зачинений для відвідувачів і поновив роботу лише в 1918 р. З 1921 р. Л. Моїсеєв

добивався передачі у відання музею садиби і будівель монастиря, і йому таки вдалося їх отримати. Постановою РНК і ЦВК Кримської АСРР від 1923 р. Музею віддали приміщення колишнього чоловічого монастиря.

1925 р. був поворотним в історії музею, коли він «*став перетворюватись зі "складу старожитностей" у великий науково-дослідницький і науково-просвітницький заклад*» (Діанова, Красовська 2009, с. 83). У 1924 р. директором Херсонського музею став К.Е. Гриневич, який у стислі строки створив Заповідник і Археологічний музей. Влітку 1925 р. Музей з античним і візантійським відділами, лапідарієм, архівом і бібліотекою було відкрито. З 8,5 тис. відвідувачів у 1924 р. кількість їх зросла до понад 28 тис. у 1928 р. (Кадеєв 1991, с. 120).

Створюючи музей, К.Е. Гриневич використовував досвід Ермітажу та Російського музею в Ленінграді. У нових приміщеннях музейні експонати розмістили за суто тематичним принципом — в окремих кутках-відділах: торгівля, виробництво, оборона, кам'яний архів Херсонеса, побут, могили, релігія, мистецтво — у двох паралельних залах — античного і візантійського Херсонеса (рис. 8).

Експозиція була організована із застосуванням принципу музею, що «сам говорить». Теоретичні аспекти побудови експозиції К.Е. Гриневич виклав у праці «*За новый музей. Херсонесский музей, как первый опыт приложения марксистских идей в музейном строительстве*» (1928). Всі пояснення експозиції були доступ-

Музей Херсонеса Таврического (находится в 4 км. к западу от Севастополя на месте раскопок).

АНТИЧНЫЙ ОТДЕЛ ХЕРСОНЕССКОГО МУЗЕЯ.

Le Musée de Chersonèse Taurique (Crimée). Salle des antiquités grecques et romaines, ouverte en 1925.

Рис. 8. Листівка «Античний відділ Херсонеського музею»

ні найширшим колам відвідувачів. «Відомо, що великий відсоток молоді, що займається самоосвітою, надає перевагу самостійному відвідуванню музеїв, а не груповим екскурсіям. Окрім того, навіть учасники групових оглядів часто користуються написами для з'ясування тієї чи іншої деталі, що їх зацікавила, але не увійшла до розповіді екскурсовода» (Гриневич 1928, с. 10). За задумом, мала вибудовуватися чітка й продумана «лінія» найекономнішого екскурсійного огляду музейних залів. Вітрини були пронумеровані, біля входу висів екскурсійний план залу з номерними позначками вітрин, червоною лінією зі стрілкою було показано екскурсійний маршрут огляду залу з усіма тематичними кутками. Зроблено подвійний етикетаж: великим шрифтом — короткий підпис для неспеціалістів і детальніший опис для фахівців. І, нарешті, музей залишався відкритим для удосконалення. На вході відвідувачі бачили напис: «Музей як вогнище культурно-просвітницької роботи — є живий організм, що потребує постійної над собою роботи. Всі зауваження записуйте в Книгу для відвідувачів. Всякі слушні поради будуть взяті до уваги» (Гриневич 1928, с. 12)¹.

¹ Подальша доля К.Е. Гриневича склалася трагічно. У працях кінця 20-х рр. він ще присвятив багато уваги суто музейним проблемам. 1928 р. він був у Мо-

Херсонесський Музей в 1925 г. перенесен в новые помещения б. Херсонесского монастыря. Занимает 2 зала и 2 зала лапидарий.

Античный отдел, заключающий в себе предметы от VI в. до н. э. вплоть до V в. по р. X., построен тематически, в порядке осмотра, а именно:

1. Географич. уголок.
2. Торговля.
3. Производство.
4. Оборона.
5. Община (соц.-полит. строй).
6. Быт (жилище, одежда, пища и пр.).
7. Могилы.
8. Религия.
9. Искусство.

Осмотр в порядке №№ витрин по определенному маршруту. Все главнейшие памятники объяснены.

Подр. см. «Иллюстр. Путеводитель по Херсонесу» (1926).

Отже, конференція завершилась резолюцією. У пункті І зазначалося, що необхідно продовжувати розкопки в Херсонесі, просити Головнауку про виділення коштів на охорону пам'яток, що гинуть. Зокрема, йшлося про необхідність вивчення пам'яток Гераклеїського півострова з огляду на заселення його території. Керуючись цим рішенням, наступного року на базі Херсонеського музею була створена Гераклеїська експедиція, яка стала досліджувати хору Херсонеса. Очолював її К.Е. Гриневич, який на той час працював у Москві і був головою музейного відділу Наркомпросу РСФРР, що сприяло тому, що «на проведення цих робіт з бюджету країни було виділено досить значну на той час суму» (Зубарь 2009, с. 27).

скві, де, серед іншого, читав курс музеєзнавства в Московському інституті нових мов. А 1933 р. його вислали до Новосибірська. Пізніше, 1935 р., його заарештували та відправили до Карагандинського табору на 5 років за звинуваченням: «У новорічну ніч під час спиритичного сеансу викликав дух штурмовика Рема». До початку 40-х рр. К.Е. Гриневич не мав змоги займатися наукою. Повернувшись 1953 р. до Харківського університету, він знову зайнявся античною проблематикою. Зокрема, він продовжував досліджувати захисну систему Херсонеса. Результати роботи було опубліковано 1959 р. у відродженому «Херсонесском сборнике». (Кадеєв 1991; Зубарь 2009).

Пунктом II Конференція постановила провадити розкопки згідно з загальним виробничим планом; здійснювати їх разом з місцевими археологічними музеями; у кошторис розкопок вносити статтю щодо технічної підтримки пам'яток та охорони місця розкопок.

Пункт III включав посилення пункту минулорічної постанови (який не виконувався) про обов'язкову присутність на розкопках давніх стоянок геолога, а на пізніших, архітектурного характеру, — архітектора для точної архітектурної фіксації.

IV пунктом було прийнято клопотання перед Головною наукою про оголошення Пантикапея, гори Опук і городищ Кітея та Німфея державними заповідниками.

V пункт постановляв продовжувати дослідження Неаполя та інших скіфських городищ у Криму; організувати систематичні розвідки у Судаку; продовжити розкопки в Євпаторії.

VI пункт наголошував на бажаній публікації звіту про роботу конференції у вигляді окремого видання. (Завдяки виконанню цього пункту ми тепер маємо змогу дізнатися про те — Б.О.).

VII пункт постановляв здати всі матеріали Конференції в архів Херсонського музею.

VIII пунктом конференція постановила скликати наступний Всесоюзний Археологічний з'їзд конференції у Москві, згідно з постановою Керченської конференції (Вторая конференция... 1927, с. 62—63)

М.І. Вязьмітіна значиться 21-ю в алфавітному списку із 88 учасників конференції (із них 10 — жінки): «Вязьмитина Мария Ивановна. Киев. Музей Искусств при Всеукр. Академии Наук» (Вторая конференция... 1927, с. 7) Загалом було представлено чотири республіки СРСР: РСФРР, УСРР, БСРР і ЗакСРР. Із РСФРР — 76 делегатів, зокрема, з КрАСРР — 48, з УСРР — 8, із ЗакСРР та з БСРР по одному (там само, с. 6). Очевидно, на Другій конференції М.І. Вязьмітіна не виступала з доповіддю. Принаймні в її рукописних, друкованих автобіографіях і Curriculum Vitae, що зберігаються в архіві, про це не сказано. Лише значиться: «Від Музею Мистецтва ВУАН була присутня на таких конференціях: в 1926 на Керченській археологічній конференції, в 1927 — на Херсонській конференції, в 1929 на 2-му Всеукраїнському з'їзді сходознавців, де читала доповідь “Дві датовані речі Музею мистецтва ВУАН”»². Отже, якби доповідь відбулась, ймовірно, це було б указано.

² 1927 р. датовані дві рукописні праці М.І. Вязьмітіної: «Средневековая плакетка из слоновой кости Музея искусства ВУАН» (1 др. арк.) і «Мосульские инкрустированные бронзы из собрания Музея искусств ВУАН» (4 др. арк.). В Curriculum Vitae є запис: «У Музеї мистецтв УАН читала доповіді про “Інкустовані мосульські бронзи Музею Мистецтв УАН”. Також у 1927 р. у видавництві «Сяйво» вийшов її переклад з англійської «Острівних оповідань» Джека Лондона.

- Благоволин Н.С. Сейсмоструктурные и сейсмогравитационные процессы в Горном Крыму // Геоморфология. — М., 1993. — № 2. — С. 49—56.
- Волошин М.А. Культура, искусство, памятники Крыма // КРЫМ. Путеводитель / Под общ. редакцией д-ра И.М. Саркизова-Серазини. — М.; Л., 1925. — С. 126—148.
- Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе 10—13 сентября 1927 года. По случаю столетия Херсонесских раскопок (1827—1927). — Севастополь, 1927.
- Гриневич К.Э. Стены Херсонеса Таврического. — Севастополь, 1926 (Хсб. — I).
- Гриневич К.Э. Сто лет херсонесских раскопок. 1827—1927: Исторический очерк с экскурсионным планом. — Севастополь, 1927.
- Гриневич К.Э. За новый музей: Херсонесский музей, как первый опыт приложения марксистских идей в музейном строительстве. — Севастополь, 1928.
- Діанова Т.В., Красовська Н.В. Херсонесський музей очима відвідувачів // Археологія. — 2009. — № 1. — С. 72—86.
- Зубарь В.М. Летопись археологических исследований Херсонеса-Херсона и его округа. — Симферополь, 2009.
- Зуммер В.М. Про мистецтво турецьких народів // Кочубей Ю.М., Циганкова Е.Г. Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20—30 рр. XX ст. В.М. Зуммер (1885—1970). — К., 2005. — С. 203—205.
- Зуммер В.М. Тюрко-татарская секция Конференции археологов в Керчи (5—10/IX 1926) [из отчета Педагогическому факультету] // Кочубей Ю.М., Циганкова Е.Г. Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20—30 рр. XX ст. В.М. Зуммер (1885—1970). — К., 2005а. — С. 110—131.
- Кадеев В.І. Костянтин Едуардович Гриневич // Археологія. — 1991. — № 4. — С. 119—129.
- Корпусова В.М. Київські друзі Максиміліана Волошина: з історії української інтелігенції XX ст. // Фронтири міста. Історико-культурологічний альманах. — К. — 2012. — № 1. — С. 166—196.

Надійшла 16.12.2014

СКЛЯНИЙ ПОСУД ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (історіографічний аспект)

В статті подано основні погляди дослідників щодо проблем вивчення скляного посуду. Висвітлено питання типології та датування, ймовірні шляхи потрапляння на місцеву територію. Розглянуто динаміку розвитку накопичення джерел, вдосконалення методики вивчення виробів із скла та можливостей історичних реконструкцій на підставі вивчення скляного посуду як археологічного джерела.

К л ю ч о в і с л о в а: історіографія, пізньоримський час, черняхівська культура, скляний посуд, склоробна майстерня.

Повідомлення про перші знахідки скляних посудин пізньоримського часу в Україні відносяться до другої половини XIX ст. Вони зводилися до загального культурно-хронологічного визначення таких речей без спроби визначити культурно-хронологічний контекст їх існування. Прикладом таких «інтуїтивних» поглядів є повідомлення В. Деметрикевича про скляну посудину із Теробовлі. Автор на основі її окремих особливостей, зокрема іризації зовнішньої поверхні та оформлення денця у вигляді «сплетеного» кільцевого піддона, відніс поховання до III—V ст. (Demetrykiewicz 1900, s. 125).

Першовідкривач культури «полів поховань» В.В. Хвойка узагальнив здобуті ним знахідки та запропонував свою картину історико-культурного розвитку Середнього Подніпров'я. Скляний посуд з пам'яток «типу Черняхів» дослідник розглядав як запозичення типів і техніки виготовлення із римської культури. У рецензії на працю В.В. Хвойки «Поля погребений в Среднем Поднепровье» (1901 р.) М.Б. Біляшівський наголосив саме на впливі провінційно-римської культури, що найвідчутніше проявився у наявності серед інших речей, зокрема й скляного посуду (Абашина 1999, с. 16).

У радянській археологічній літературі, починаючи від 1950-х рр., скляному посуду приділялося все більше уваги. Так, М.О. Тиханова стверджувала, що шліфований декор у вигляді овалів і кілець з'явився в римському склоробному ремеслі не раніше середини III ст. та існував у IV ст. Про місце виготовлення подібного посуду М.О. Тиханова наводить дві думки. Одні твердять, що товстостінні кубки із шліфованими овалами належать до виробів рейнських майстерень (Ф. Фремерсдорф, К. Альтхін). Інші (Х.-Ю. Еггерс, Д. Харден) наполягають на східноімперських (Александрія та ін.) центрах склоробства, скляні вироби яких по-

трапляли в Європу через північнопричорноморські міста (Тиханова 1955, с. 95—96).

Перелік відомих на початок 1950-х рр. скляних посудин в ареалі черняхівської культури із шліфованим декором і напаяними скляними нитками та їх ймовірне походження подає А.Т. Брайчевська (Сміленко). Посуду, прикрашеному способом шліфуванням та накладним геометричним візерунком, вона навела паралелі також із Помор'я та Польщі (Сміленко 1952, с. 61—64). Схиляючись до думки німецького дослідника А. Кізи, основні центри склоробного виробництва дослідниця вбачала у провінційно-римських майстернях Кельна і Тріра. На ґрунті цього зроблено припущення про існування в пізньоримський час торговельного шляху, що пролягав через Балтійське море та верхів'я Вісли (Брайчевская 1951, с. 257).

До вивчення знахідок скляного посуду на території поширення пам'яток черняхівської культури звертались і зарубіжні дослідники.

Знаковими у цьому відношенні стали роботи німецького археолога Х.-Й. Еггерса, основні положення яких викладено в книзі «Римський імпорт у Вільній Германії» (Eggers 1951), а також у статті «До питання про абсолютну хронологію римського часу у Вільній Германії» (Eggers 1955). Ці праці не втратили своєї актуальності і в наш час.

На основі джерел із Центральної та Північної Європи, а також частини українських земель, що раніше входили до складу Австро-Угорщини, Росії та Польщі, він запропонував типологію римських імпортованих речей. Розроблена типологія скляного посуду в наш час залишається класичною та вихідною у роботі з речами такого зразка. Посуд було поділено на дві великі групи. Перша група — з тонкостінного, безбарвного скла із рифленим, шліфованим, накладним («*Netzglasschalen*, *Schlängelfadenkelche*») та відтягнутим («*gerippten Glasschalen*») орнаментом різної форми (типи

187—194, 199—206, 209, 212—226; знахідки з Грабова, Нордруп-Єсендорфа, Лундегарта та ін.). Друга група — кубки з товстостінного оливкового (рідше рубінового) скла, прикрашені переважно шліфованими фасетками (типи 227—238; із Варпелева, Сакрау, Вальстена-рума, Кенігсбруха та ін.). Загалом, скляні чаші, кубки, пляшки, глеки, тарілки та ритони були поділені на 69 типів (рис. 1; 2).

Походження першої групи посуду Х.-Й. Еггерс пов'язував, услід за Ф. Фремерсдорфом, із галло-римськими майстернями, переважно з Кельна. Відповідно, вони поширювалися через гирло р. Рейн — в Данію, через р. Майнц — у середню Німеччину, в Словаччину, можливо, через р. Дунай та вверх по р. Тиса (Eggers 1951, S. 60). Натомість друга група скляного посуду, на його думку, походила із східних центрів римських провінцій (Сирія), поширюючись в скандинавські країни через Чорне море та далі по річках Дністер, Сян і Вісла (Eggers 1951, S. 62). Такої ж думки був і Г. Екхольм (Ekholm 1956, S. 58—59). Натомість, Ф. Фремерсдорф походження вказаної групи посуду пропонував шукати в Західній Європі. На підставі матеріалу із Кельна він стверджував, що вказаний скандинавський та центральноевропейський посуд (наприклад: кубок фіолетового скла з Сакрау II) походить саме із рейнських склоробних майстерень (Fremersdorf 1967, S. 79).

Комплекси зі скляним посудом становили одну з чотирьох категорій джерел¹, які Х.-Й. Еггерс вважав придатними до абсолютного датування ступенів відносної хронології римського часу та початку великого переселення народів V₁—D. Такі методичні засади були сприйняті ним від дослідників кінця XIX — початку XX ст. — О. Монтеліуса, О. Тишлера, Е. Блюме та ін. (Eggers 1951, S. 178—182; 1955, Abb. 12). Як один із прихильників «короткої» хронології побутування римських і місцевих форм знахідок, німецький дослідник сприйняв і розвинув методичні основи та принципи хронологічних студій, що згодом, у результаті подальших доповнень і уточнень, отримали назву «хронологічна система Еггерса—Годловського». За влучним висловом О.В. Шарова, її представники й досі перебувають «на коні» в науковому середовищі (Шаров 2006, с. 162).

На основі досліджень Ф. Фремерсдорфом кельнських склоробних майстерень, а також

інших пунктів із знахідками скляного посуду в Барбарікумі, Х.-Й. Еггерс датував комплекси зі скляним посудом у «Вільній Германії» (Eggers 1955, abb. 11). Універсальність виділених типів посудин, їх місце в шкалі відносної та абсолютної хронології римського часу європейського Барбарікума зумовили широке використання типології Х.-Й. Еггерса в подальші роки².

Проте в другій половині 1960-х рр. В.В. Кропоткін зазначав, що скляний посуд з варварської периферії античного світу Східної Європи (а це переважно територія черняхівської культури) вивчений досить слабо та не систематизований. На його думку, незважаючи на значну кількість знахідок у межах поширення цієї культури, із маси скляного посуду не виділено імпорتنі зразки та посуд, який міг вироблятися у Північному Причорномор'ї чи на Середньому Дністрі. Також, неточності хронології посуду призводили до неправильного датування культури загалом (Кропоткін 1967, с. 87).

Одним з перших серед радянських археологів, хто спробував узагальнити знахідки скла в черняхівській культурі та включити їх до європейського історико-археологічного контексту, був Е.О. Симонович. Аналізуючи знахідки скляного посуду з могильника біля с. Гаврилівка автор для уточнення датування навів аналогії із різних варварських територій Європи (Симонович 1957, с. 22—24). Знахідки скляного посуду із Нижнього Дніпра Е.О. Симонович поділив на дві групи, згідно з Х.-Й. Еггерсом. Проте, в окрему групу дослідник виділив гладкостінні конічні кубки із поховання 35 у Гаврилівці та Данилові Балці. Якщо походження першої групи скляного посуду дослідник пов'язував, услід за Х.-Й. Еггерсом і Г. Екхольмом, з прирейнськими провінціями, то щодо двох інших ситуація складніша. Виявилось, що цей посуд має аналогії, як у Західній, Північній Європі, так і на Близькому Сході. Е.О. Симонович схилився до думки Д. Хардена, який вважав, що вони походять із Караніса у Фаюмі (Єгипет). Відзначаючи схожість окремих форм місцевого скляного посуду із західноевропейськими зразками, він припускав можливість обміну технічною інформацією та переїзд із Сходу на Захід груп ремісників. Це обумовило, на його думку, виробництво окремих форм посуду, притаманних черняхівській

¹ До трьох інших належали — точнодатовані пам'ятки, комплекси з монетами та з керамікою типу *terra sigillata*.

² Необхідно зазначити, що в подальшому типологія Х.-Й. Еггерса зазнала певних коректив (Див.: Lund-Hansen 1987, Stawiarska 1999).

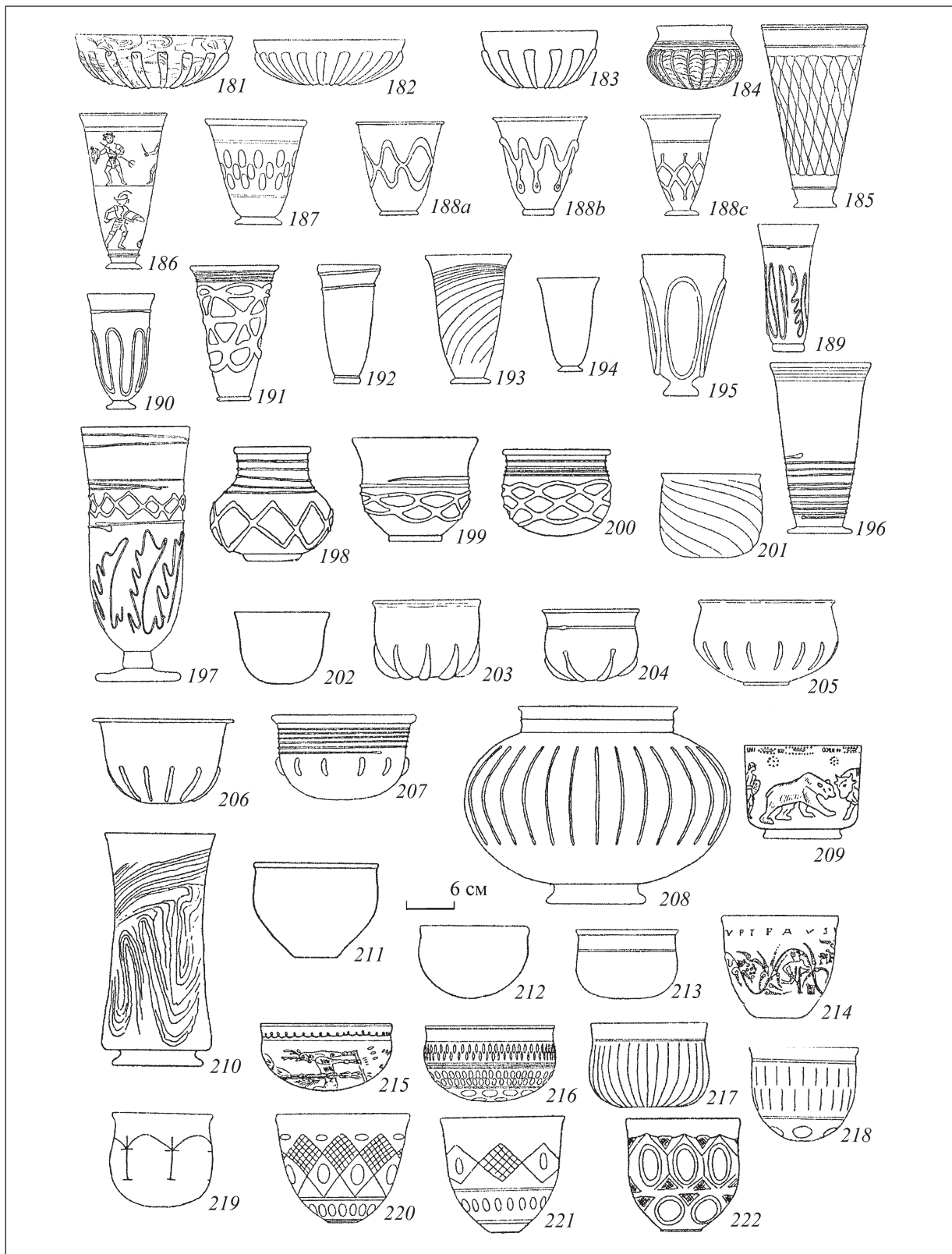

Рис. 1. Типологія римського скляного посуду. За Х-Й. Еггерсом, типи 181—222

культури, в провінційно-римських майстернях (Сымонович 1957, с. 28). Щодо шляхів надходження скляного імпорту із Заходу на наші території, то Е.О. Симонович акцентував увагу

на південно-західному напрямку через провінції Мезію, Дакію та Панонію, звідки, як показав В.В. Кропоткін, також надходила основна маса римських монет (Сымонович 1957, с. 29).

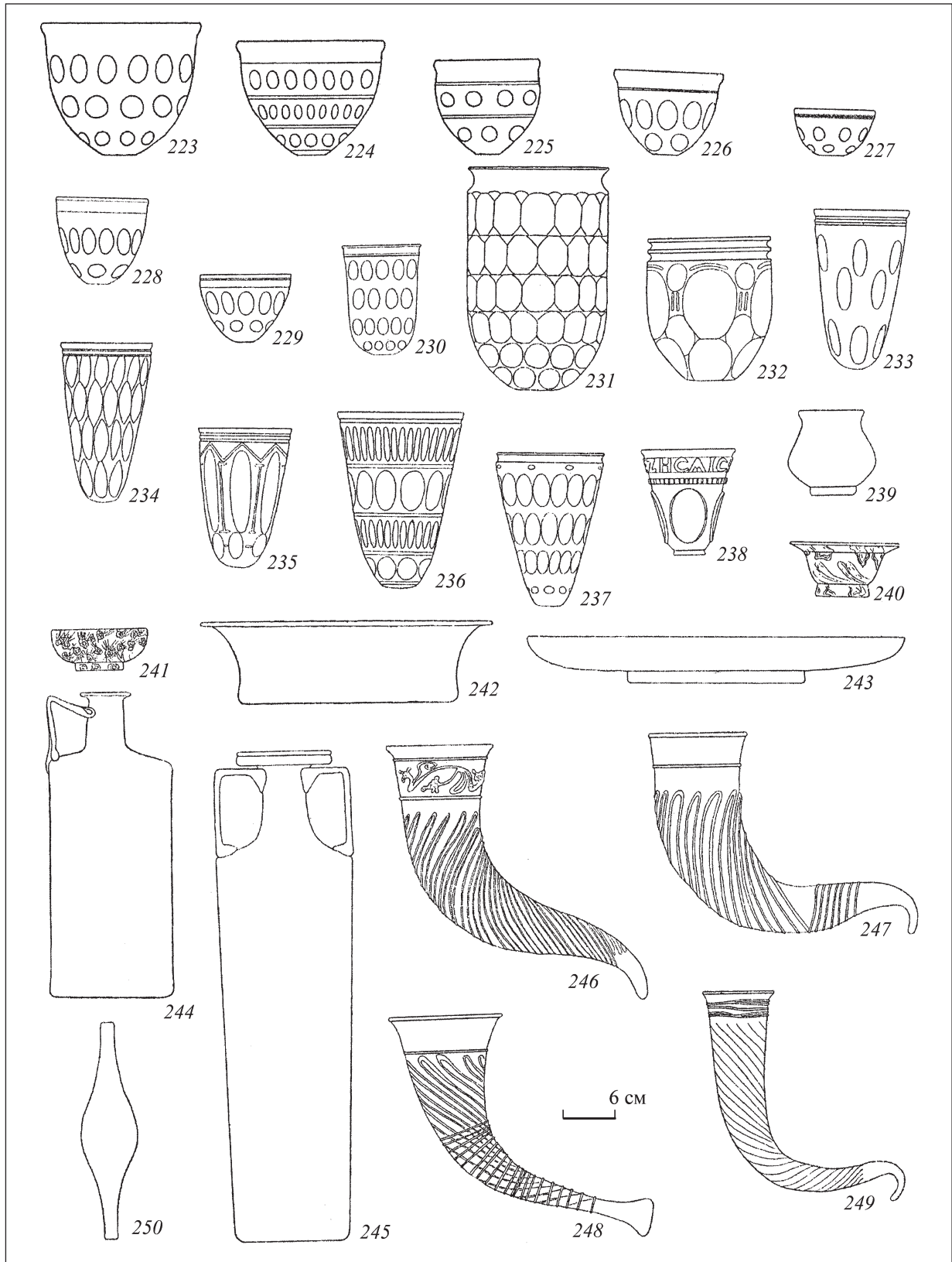

Рис. 2. Типологія римського скляного посуду. За Х.-Й. Еггерсом, типи 223—250

Для датування скляного посуду із могильника в Журавці Вільшанській (далі – Журавка), Е.О. Симонович навів для кожної з посудини аналогії та запропонував їх загальну дату в меж-

ах III—IV ст. Автор також спробував порівняти гладкостінні конічні кубки із Журавки, Данилової Балки та Гаврилівки, що були подібні між собою за формою (Симонович 1964, с. 10).

Спираючись на матеріал з Журавки, автор зробив висновок про характер та основні напрямки торговельних шляхів. На зміну причорноморському імпорту, стверджував Е.О. Симонович, з'явилися вироби із західноєвропейських провінційно-римських майстерень³ (Симонович 1964, с. 11–12).

Розширення польових робіт на черняхівських пам'ятках і зростання кількості знахідок скляного посуду вимагало від дослідників певної систематизації та впорядкування здобутого матеріалу. Перші кроки в цьому напрямі зробив В.В. Кропоткін у роботі 1967 р., що супроводжувалася каталогом, де описано 20 переважно цілих форм. Окрім того, дослідником вказано місце його походження, здійснено функціональне визначення на рівні поділу на чаші, блюда та кубки, а для окремих посудин вказано тип за Х.-Й. Еггерсом⁴ (Кропоткін 1967, с. 89–91). Із відкриттям черняхівського склоробного центру в Комарові, а також пізньоантичних центрів у Північному Причорномор'ї (Танаїс, городище Завітне) автор ставить питання про переоцінку поглядів на скляний посуд як повністю імпортований із римських провінцій. Припускається навіть можливість передачі прийомів склоробства черняхівським майстрам римськими військовополоненими в «готських війнах» (Кропоткін 1967, с. 112).

У наступній праці В.В. Кропоткін розвиває попередні думки та суттєво розширює коло джерел. Вчений подає відомості про 62 пункти черняхівської культури на території України по областях із знахідками цілих форм скляного посуду, уламків і зливків оплавленого скла. В переліку вказано місцезнаходження, дата виявлення, короткий опис знахідки, місце зберігання та джерела інформації. Автор опирається на відносну хронологію Центральної та Північної Європи Х.-Й. Еггерса. Місце виробництва та датування вказані у тому разі, коли це можна точно встановити та які були прийняті в спеціальній літературі (Кропоткін 1970, с. 8). Іноді, як у випадку із посудом з Комарова, В.В. Кропоткін наводить аналогії із інших місць. Таким чином, автор намагався охопити всі доступні йому знахідки скляного посуду. Незважаючи на певні недоліки, роботу В.В. Кропоткіна вважають вихідним пунктом на етапі формування джерельної бази для по-

дальшого вивчення різних категорій римських імпортованих речей Південно-Східної Європи.

Як окрема категорія знахідок скляний посуд із пам'яток черняхівської культури при подальшому аналізі вимагав систематизації та типології. Радянські археологи у цьому руслі мали свої напрацювання.

Так у статті Е.О. Симоновича розглянуто скляний посуд з пам'яток черняхівської культури. Усього проаналізовано 53 екземпляри (рис. 3), які вчений розподілив на вісім груп (Симонович 1977). Він розглянув півсферичні та стаканоподібні посудини із напаяними скляними «вічками» (група I, друга половина III–IV ст.), з вертикальними накладними ребрами (група II, починаючи з III ст.), а останні за особливостями форми розподілив на два варіанта (Симонович 1977, с. 179). Група IV включає в себе посуд з напаяними нитками досить різної форми (Журавка, поховання 5; Рудка). Групи III, VI і VII об'єднують кубки із шліфованими площинами. Вони включають різнотиповий посуд за формою та способом фігурного шліфування.

Зокрема, до групи III віднесено півсферичні кубки (Гаврилівка, поховання 82; Переяслав-Хмельницький, поховання 2-1952), декоровані округлими шліфованими площинами та врізаними лініями, що поєднуються в різних мотивах (Симонович 1977, с. 180).

Хронологічно неоднорідними Е.О. Симонович вважав досить численні (6 екз.) «стаканоподібні» кубки групи VI, декоровані елементами на зразок посуду III групи, тобто шліфованими кружками та овалами — Жовнін-Біленкові Бурти, поховання 1; Миколаївка, поховання 1Н; Журавка, поховання 10 та ін. Вони можуть бути двох різновидів: майже циліндричні або з дещо розхиленими назовні стінками, а також більше чи менше видовженими овалами, які мають чіткі шліфовані контури або простежуються на поверхні ледь помітними матовими увігнутостями. Дослідник досить обережно підходив до датування цього масиву знахідок, окреслюючи його кінцем II–IV ст. та вказуючи, що такі особливості форми та декору можуть бути зумовлені більш вужчими хронологічними межами (Симонович 1977, с. 181).

Дослідник деталізував висловлені раніше міркування й щодо тонкостінних конічних кубків, виділених ним у групи V (Журавка, поховання 19) та VIII (Ранжеве, поховання 18; Гаврилівка, поховання 35). Посуд першої із них неорнаментований та має заокруглену ніжку. На відміну від цих приземкуватих куб-

³ З відкриттям виробничого центру в Комарові автор не виключав, що цей імпортований посуд надходив із близьких територій.

⁴ Наприклад, кубок із Більче-Золотого (Eggers 188b)

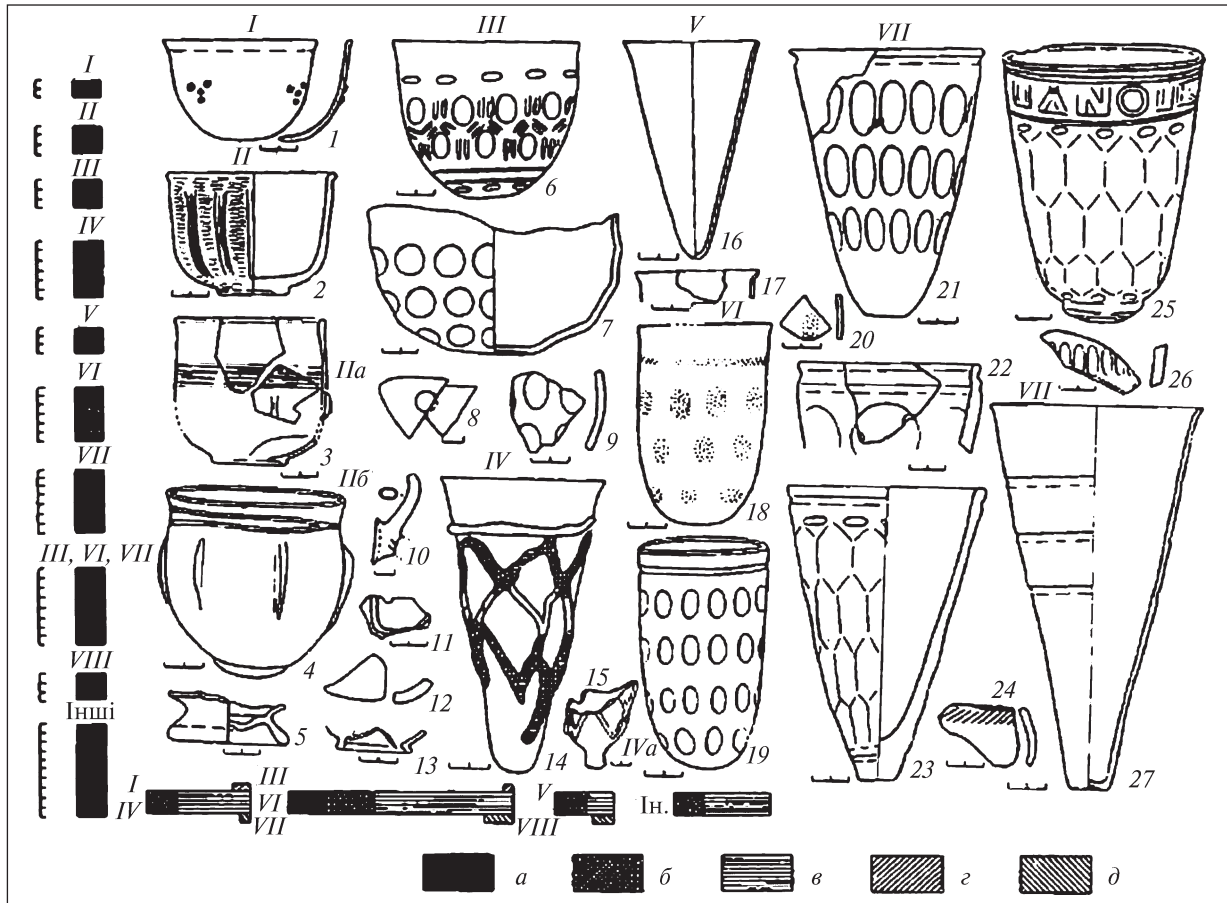

Рис. 3. Типи, кількісний та територіальний розподіл скляного посуду черняхівської культури на території України. За Е.О. Симоновичем

ків, до групи VIII віднесено посуд аналогічної форми, але більший за розміром і з чіткіше позначеною ніжкою, що є пізнішою хронологічною ознакою. Обидві групи посуду Е.О. Симонович вважав одними із найпізніших речей у черняхівській культурі і припускав їх поширення навіть на початку та в першій половині V ст. (Симонович 1977, с. 183). Запропонована класифікація, як зауважила Ю.А. Ліхтер, базувалася на суто формальних ознаках, без належного врахування технології виготовлення посуду та хімічного складу скла (Ліхтер 1985, с. 9).

Г.Б. Федоров та Е.А. Рікман вивчали скляний посуд черняхівської культури з території Пруто-Дністровського межиріччя. Типологія скляних знахідок Г.Б. Федорова ґрунтується на товщині стінок, відповідно до чого посуд поділено на тонко- (0,1–0,2 см) і товстостінний (0,3–0,4 см). За особливостями форми та характером орнаменталії у кожній групі виділено свої типи. Товстостінні кубки відрізняються між собою, головним чином, розміром шліфованих овалів, що покривають тулуб посуду — малі (тип I) або великі (тип II) (Федо-

ров 1960, с. 152–154). Такий дещо спрощений, на нашу думку, формальний підхід до типології скляного посуду не враховує певних важливих особливостей. Зокрема, до типу III віднесено різні за формою та орнаментальними мотивами посудини. Тонкостінні кубки, на думку Г.Б. Федорова, виготовляли в Європі, зокрема в рейнських майстернях, можливо в Комарові, а товстостінні — на території Близького Сходу (Федоров 1960, с. 155).

Ґрунтуючись, як і його попередник, на матеріалах із поховань Молдови (Будешть, Малаешть, Балцати II та ін.)⁵, з яких лише п'ять були цілими, Е.А. Рікман запропонував їх типологію, хронологію та джерела надходження. Для цього залучено паралелі із території України, а також результати спектрального аналізу окремих зразків з Будешть, зроблених Ю.Л. Шаповою.

Вчений підтримує погляди А.Т. Брайчевської та Н.П. Сорокіної щодо західноєвропейського походження такого посуду, переваж-

⁵ Сюди також включено кубок із могильника Фрунзівка.

но зеленкуватого кольору та оздобленого шліфованим орнаментом. Але він не виключав також імпорту з північнопричорноморських склоробних центрів і осередку біля с. Комарів, а також враховуючи своєрідний хімічний склад (домішка свинцю) — наявність місцевого склоробства (Рикман 1972, с. 92). Н.П. Сорокіна звертала увагу на те, що подібні скляні вироби рідкісні в античних містах Північного Причорномор'я та, головним чином, трапляються в Польщі, Східній Пруссії, Скандинавії та Угорщині. Не вдаючись у деталі їх хронології, вона вказує на можливі нерегулярні, з огляду на обмаль наявного матеріалу, зв'язки Боспорського царства із майстернями Західної Європи через посередництво племен черняхівської культури (Сорокіна 1962, с. 234).

Е.А. Рікман, беручи за основу форму посуду, виділяє типи циліндричних і конічних кубків з поділом на різновиди, визначені за орнаментальними мотивами або їх відсутністю (Рікман 1972, с. 94—95).

Особлива типологія скляного посуду пізньоримського часу Європи викладена в об'ємній роботі Г. Рау (Rau 1972, S. 170—196). Вона базується переважно на матеріалах Вісло-Одерського межиріччя кінця III—IV ст. (рис. 4). Хоча, в роботі залучено також матеріал із Скандинавії, Подунав'я та черняхівської культури. Каталог роботи налічує 175 знахідок. Г. Рау не застосовує хронологічну схему Х.-Й. Еггерса та небезпідставно вказує, що вона має бути уточнена для Вільної Германії. Виділення провідних типів скляного посуду, що поєднуються із металевими предметами (напр.: казанки типу Хеммоор) та ін., дає підстави Г. Рау вибудувати послідовність у зміні форм скляного посуду та визначити дату кожного із них. Так, наприклад, із тонкостінними шліфованими чашами часто трапляються казани типу Хеммоор кінця III ст. (близько 300 р.). Натомість вони досить рідко зафіксовані, зокрема головно початком IV ст., разом з чашами із придонними ребрами. Як зазначає Г. Рау, коли з'ясовано цей хронологічний відтинок, тоді з'являються, очевидно, вперше нові форми скляного посуду, а казани типу Хеммоор вже виходять з ужитку.

Такий підхід дослідника уможливив суттєво скоригувати хронологію окремих типів розглянутого матеріалу⁶ (Rau 1972, s. 170—196). Праця Г. Рау є однією з етапних в цьому плані.

⁶ Наприклад, спостереження Г. Рау щодо кубків типу Еггерс/230 або Рау/Ковалк, які до цього часу було

вчений виділяє характерні типи скляного посуду, що об'єднуються в часові горизонти знахідок (Fundhorizonten). До них належать тонкостінні чаші зі шліфованим орнаментом (типу Танаїс, Хімлінгоє 1), прозорі безбарвні чаші з увігнутим денцем (типу Веддервіль, Гродзіск-Калечин, Вілленберг 1180), чаші із придонними ребрами (типу Лясовіци Велькі) та чаші на кільцевому денці (типу Вербковіце, Косанове 38).

Кубки зі шліфами дослідник розподіляє на невисокі посудини півсферичної або близької до неї форми із округлими та овальними фасетками (типу Сакрау II, Ганцков), високі циліндричні кубки із заокругленим денцем та кількома рядами овальних і круглих фасеток (типу Ковалк), а також конічні кубки із вузькими видовженими овалами та «стільниками» (типу Кенігсбрух/Лугії) (Rau 1972, S. 119—128).

Далі, спираючись на поховання з монетами та скляним посудом, запропоновано абсолютне датування певних типів посуду. Зокрема, кінцем III ст. датуються чаші зі шліфованим декором типу Танаїс і Веддервіль. На початку IV ст. поширюються чаші із придонними ребрами та на кільцевому денці (Rau 1972, S. 160—161). Кубки низьких пропорцій із шліфованим декором типу Ганцков-Сакрау II Г. Рау датував другою чвертю IV ст. Комплекси з таким посудом вже не містять казанки типу Хеммоор. Абсолютний час встановлюється на основі комплексу Варпелев-А, який містив ауреус-підвіску Проба, кубок із стільниковим декором IV ст. (Rau 1972, S. 164, 187—188, fig. 82). Кубки типу Ковалк були датовані загалом серединою IV ст. (325—375 рр.). Хоча, дослідник не виключав, що початкові форми з'являються вже на початку IV ст. В подальшому зростає товщина стінок і поліпшується якість нанесення шліфів — кубки з Вестлі, Фойна та Вітково (Rau 1972, S. 131—134, 164). Конічні кубки типу Кенігсбрух/Лугії, на думку Г. Рау, презентують заключний етап пізньоримського часу (близько 375—425 рр.). Початок цього горизонту кубків (друга половина IV ст.) позначає посудина із Нойрупа (Rau 1972, S. 135—136, 166).

Щодо походження товстостінних фасетованих кубків, то Г. Рау припускає можливість передачі та обміну технічною інформацією про виготовлення скляного посуду із території Римської імперії у варварські виробничі осередки. Зокрема, він пропонує шукати по-

прийнято датувати за Х.-Й. Еггерсом досить широко — в межах ступенів C1—D (Eggers 1951, S. 180—181).

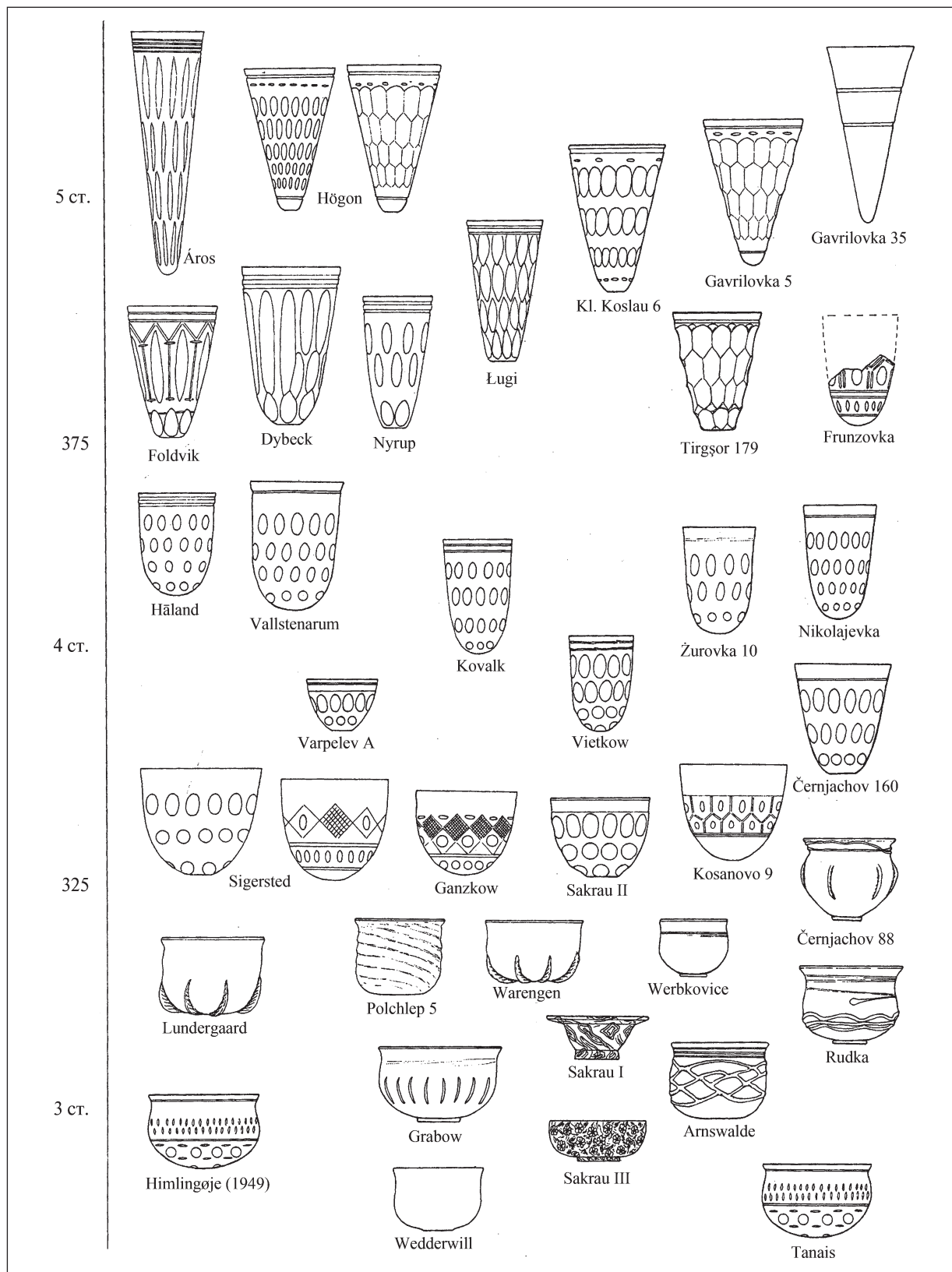

Рис. 4. Типологія скляного посуду пізньоримського часу Вісло–Одерського межиріччя. За Г. Рау

ходження товстостінних фасетованих кубків в ареалі поширення черняхівської культури, оскільки основний масив таких знахідок замикається в Південно-Східній Європі. Крім того

склоробна майстерня в Комарові розташована на території із великими лісовими масивами (Waldhütten), які необхідні для варіння скла (Rau 1972, S. 168–169).

Свої напрацювання він доповнює в іншій статті про пізньоримський посуд з Північної та Східної Європи, де розглядає окремі характерні типи IV — початку V ст. На основі понад 50-и цілих форм і фрагментів, дослідник виділяє та узагальнює посуд типу Варпелев, Ковалк, Лунд, Унтерзібенбрун, Рудка, конічні гладкостінні кубки та ін. (Raу 2008).

Спроба застосувати отримані висновки для опрацювання колекції скляного посуду з розкопок В.Д. Барана біля с. Теремці на середньому Дністрі була реалізована в спільній статті Ю.А. Ліхтер та О.В. Гопкало. Асортимент скляних виробів датовано авторами в межах ступенів S_2 — початку D_2 (Ліхтер, Гопкало 2007, с. 196).

Подібну спробу визначення матеріалів розкопок поселення в Комарові здійснив В.М. Циглик. За матеріалами розкопок М.Ю. Смішка було подано загальний опис стаціонарних об'єктів, пов'язаних з обробкою скла та проаналізовано фрагменти скляного посуду⁷ (Циглик, Мартинюк 1995; Циглик 2006).

Частину матеріалу із досліджень М.Ю. Смішка, а також відновлених у 2012 р. робіт на цій пам'ятці, введена в науковий обіг О.В. Петраускасом. Подані знахідки скляного посуду ілюструють етапи виплавки (переплавки) скла, його обробку та виготовлення посудин (шлаки, напівфабрикати, нитки, джгути для декору, обрізки, виплески скла), а також готові вироби (Петраускас 2014, с. 171—173, рис. 7—9)⁸.

Окремі форми скляного посуду черняхівської культури можуть бути співставлені з типологіями відповідного матеріалу із різних територій імперії, Північного та Південно-Східного Причорномор'я (Isings 1957; Сорокіна 1971, 1979; Varkoczy 1988).

О.В. Петраускас і В.В. Пастернак детально розглянули залишки скляного посуду з могильника Велика Бугаївка (далі—Бугаївка). Досліджено 156 фрагментів і чотири форми різного ступеню збереженості, що датуються ступенями S_2 (кінець) — D_1/D_2 (Петраускас, Пастернак 2003, с. 66). Дослідники поділили скляний посуд пам'ятки за існуючими типологіями Х.-Й. Еггерса, Г. Рау, Е. Штрауме та Н.П. Сорокіної. Кожному із них наведено аналогії із території Західної та Північної Єв-

ропи, Передкавказзя, Криму та пам'яток черняхівської культури. Планіграфія різних типів скляного посуду показала їх певну залежність відповідно до різних обрядових зон могильника (Петраускас, Пастернак 2003, с. 74). Цей матеріал пізніше був доповнений фрагментами скляного посуду із досліджень 2002—2005 рр. та опублікований в монографії за результатами досліджень могильника та поселення біля с. Бугаївка (Петраускас, Шишкін 2013, с. 12, табл. 34—41).

В іншій статті, присвяченій особливостям розвитку трупопокладень із західною орієнтацією в черняхівській культурі, О.В. Петраускас узагальнив дані про чаші типу Еггерс/211-213 (понад 10 знахідок). Дослідник картографував їх поширення та уточнив хронологію побутування (Петраускас, 2009 с. 191—192, рис. 5).

М.Б. Щукін один із перших у низці праць поряд із Й. Вернером (Werner 1988) звернув увагу на особливості поширення шліфованих кубків близьких до типів Еггерс/230, 234—237. Вони переважно сконцентровані по діагоналі від узбережжя Балтійського моря до Чорного — в Данії, Норвегії, Польському Помор'ї та на території черняхівської культури. На підставі цього він висловив припущення, що такий посуд могли виготовляти в різних пунктах варварського світу мандрівні ремісники — вихідці з території Римської імперії (Щукін, Щербак 1986, с. 193; Щукін 2005, с. 180).

Московський дослідник І.О. Гавритухін детально проаналізував скляний посуд фінального етапу черняхівської культури (360/370 — 400/410 рр., ступінь D_1 та початок ступеня D_2) (Гавритухін 1999; 2007; 2011). Джерельна база дослідження налічує понад 20 форм і фрагментів товстостінних кубків означеного часу з території України. В якості аналогій залучено численний матеріал із Молдови, Румунії та скандинавських країн — усього 93 екз. (Гавритухін 1999, с. 62—67).

Конкретним предметом вивчення стали товстостінні конічні кубки світло-зеленого та жовтуватого кольорів, декоровані прошліфованими близькорозміщеними овалами та шестикутниками, що утворюють три—п'ять горизонтальних рядів. На підставі типологій Г. Рау та Е. Штрауме, І.О. Гавритухін запропонував свій типологічний поділ матеріалу. Основними таксонами у нього виступають тип—серія—варіант (рис. 5).

Скляні посудини типів Штрауме/І—V і X з циліндричним, циліндроконічним корпусом або невиділеною ніжкою переважно датують-

⁷ Переважно під технологічним кутом зору — вироби, декоровані шліфуванням, у гарячому стані та ін.

⁸ За нашими підрахунками, з пам'ятки за роки досліджень М.Ю. Смішка, Ю.Л. Щапової та О.В. Петраускаса походить понад 200 типологічно визначених форм скляного посуду

ся «догунським часом» (Гавритухин 1999, с. 48; Gavritukhin 2011, р. 46). Натомість, товстостінні посудини із виділеною придонною частиною розвивалися в напрямі ускладнення профілювання придонної частини (рис. 6). «Архаїчні» зразки із придонною частиною, яка ледь виділена горизонтальним шліфованим жолобком (Канів/к. ш, Велика Бугаївка, поховання 91) датовані ступенем C_3 (середина— третя чверть IV ст.). Інші посудини, на думку І.О. Гавритухіна, датуються «фінальним періодом» черняхівської культури, тобто ступенями D_1 і початком D_2 (Гавритухин 1999; Gavritukhin 2011, р. 48, fig. 4В, 22—24).

Кубки типу Штрауме/VII і VI І.О. Гавритухін розподіляє на тип Хьогом — товстостінні конічні кубки із вузьким денцем і тип Лугії — зрізано-конічні кубки, декоровані щільно поставленими шліфами.

У межах типу Хьогом виділено серію Горошівці (з чітко виділеним масивним денцем). У свою чергу серія поділяється на варіанти Хьогом А із стільниковою орнаментациєю (рис. 5, 1, 2) та Хьогом В із окремо поставленими шліфованими овалами (рис. 5, 3—5). Інші серії цього типу — Лазо, стінки вкриті багатьма невеликими шестикутними шліфами (рис. 5, 6), Лунд, з невиділеним немасивним денцем із трьома—чотирма рядами шестикутних фасеток (рис. 5, 7), Євстхус (рис. 5, 8). Тип Козлукко вирізняється ширшим, сплосченим декоративно виділеним денцем (Gavritukhin 2011, fig. 4В, 19).

Тип Лугії, за І.О. Гавритухіном, поділяється на серії: Лугії — із слабовираженим денцем і «стільниковим» орнаментом, (рис. 5, 14—15); Сетветд, приземкуваті кубки із денцем, виділеним горизонтальними врізаними жолобками, декоровані великими овалами або шестикутниками (рис. 5, 16—18); Бремнес (рис. 5, 19) — кубки, декоровані почерговими рядами широкими і вузькими овалів, що розмежовані між собою горизонтальними лініями (Гавритухин 1999, с. 49—52; Гавритухин 2007, с. 16).

Кубки типу Штрауме/IX дослідник означає як тип Хебнес — товстостінні посудини на ніжці або піддоні, орнаментовані глибокими та великими рядами шліфованих овалів, що накладаються один на одний (рис. 5; 13). Серед масиву посуду іншого типу — Штрауме/VIII — І.О. Гавритухін виділив декілька типів та серій. Це тип Косіно — кубки зрізано-конічної форми на невеликій ніжці-піддоні, декорованими рядом великих, напаяних або вирізаних в стінці, овалів. За особливостями орнаменту виділяються серії: Зальтхаммер з порівняно про-

стими орнаментальними мотивами (рис. 5; 20) і Півоніце із ретельніше виконаними овалами, які супроводжуються також додатковим врізним декором (рис. 5; 21, 22). Інший тип — Малаешть — також поєднує пластичні овали та шліфований декор, проте вирізняється через майже невиділений піддон. Посуд серії Хуча цього типу має приземкуваті пропорції (рис. 5; 23), а кубки серії Апахіда (рис. 5; 24) — великі шліфовані овали зі складним гравірованим декором (Гавритухин 1999, с. 54, 57—58).

Окрім товстостінних конічних кубків, І.О. Гавритухін торкається також вивчення однієї з наймасовіших знахідок — кубки типу Еггерс/230 (за Рау/Ковалк або Штрауме/ІА). Каталог знахідок такого посуду нараховує близько 97 форм з черняхівського ареалу України та приблизно 27 одиниць із суміжних територій (рис. 6).

Поширення кубків типу Ковалк припадає переважно на територію мешкання північних і східних германців, а також західних груп сарматів. Слідом за Й. Вернером і Г. Рау, І.О. Гавритухін зазначає, що це був перший специфічний тип скляного посуду, поширений саме у варварів. Основна маса таких знахідок припадає на ступінь C_3 (320/330—370/380 pp.). Починаючи із другої половини IV ст. їх витісняють товстостінні варіанти кубків типу Ковалк або тип Штрауме/ІВ (Гавритухин 1999, с. 61; Gavritukhin 2011, р. 46).

І.О. Гавритухін вказує на конкретні серії посуду, характерні саме для черняхівських племен — Сетветд (Комарів), Хьогом (Горошівці, поховання 5, Ранжево, поховання 12) і Хебнес, що може свідчити про відносну замкнутість майстерень, орієнтованих на певні групи споживачів їх продукції. Пояснення асинхронності товстостінних конічних кубків у Скандинавії (ступінь D_2) та черняхівській культурі він вбачає в міграції герулів із ареалу черняхівської культури на територію Імперії, а згодом під тиском гунських племен — і на північ, у Скандинавію (Gavritukhin 2011, р. 53—57).

Іншими категоріями скляного посуду, які аналізує І.О. Гавритухін, є посуд із напаяними краплями синього скла та виготовлений із двошарового скла. Щодо перших, автор наводить шість екземплярів з черняхівської культури України та низку знахідок із суміжних варварських територій. Для них за аналогіями виділяється східносередземноморська традиція, аналогії із подунавських, а також північно-причорноморських центрів. Автор пропонує датувати їх «другою половиною IV ст. — почат-

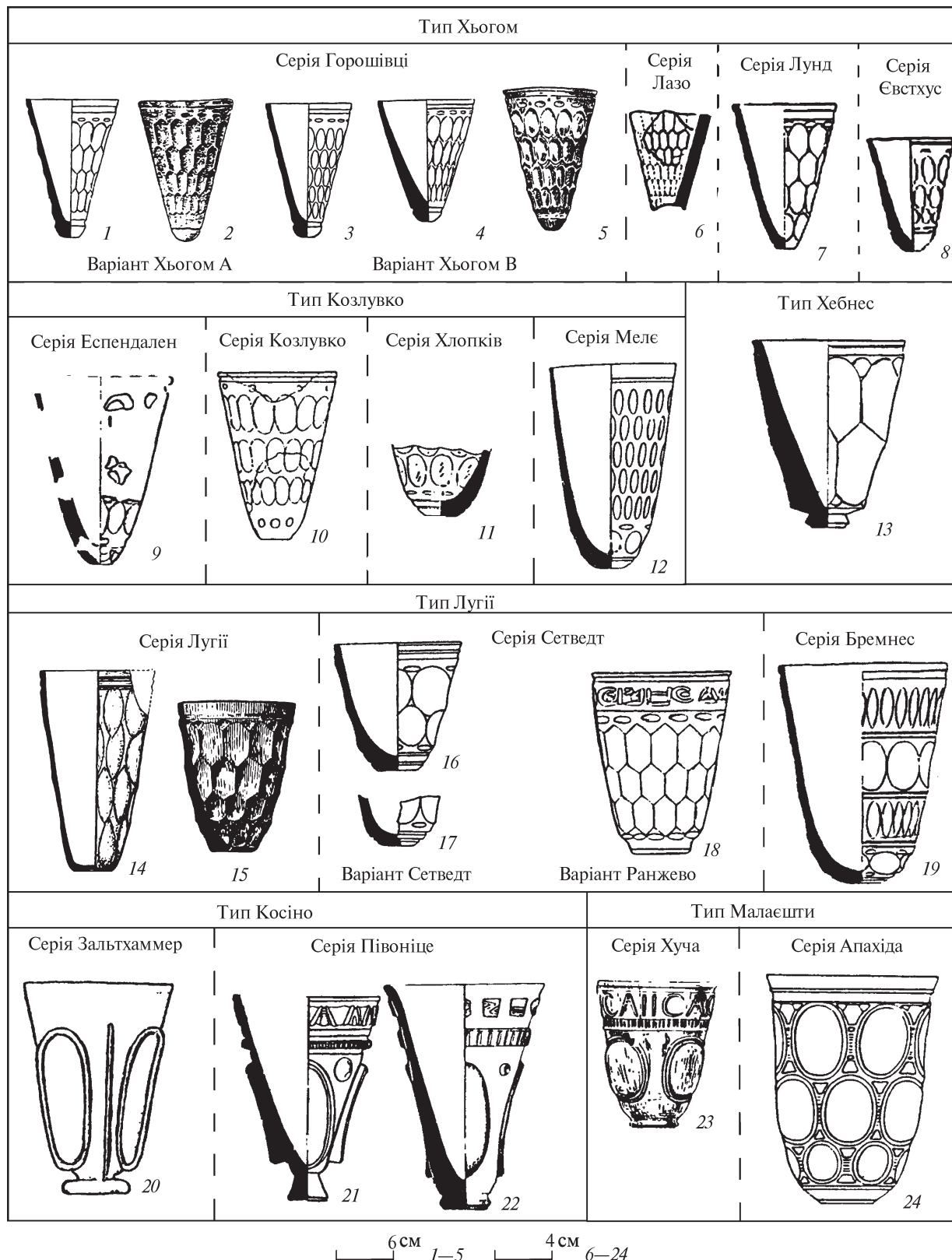

Рис. 5. Типологія товстостінних конічних кубків фіналу черняхівської культури. За І.О. Гавритухінім

ком V ст., хоча відрізок третьої чверті IV ст. ... є досить проблематичний» (Гавритухин 2007, с. 13, рис. 3).

До гунського часу також належить посуд, виготовлений із двошарового скла (чотири

фрагменти з України)⁹. Посуд із вишліфовани-

⁹ Вперше для черняхівської культури виконані в такій традиції кубки були виділені за матеріалами могильника Бугаївка (Петраускас, Пастернак, 2003, с. 70—71).

ми медальйонами (три фрагменти із Дніпровського Лівобережжя) дослідник пов'язує, за аналогіями, із Сасанідським Іраном (Гавритухин 2007, с. 16).

Румунський дослідник І. Іоніца у статті, присвяченій публікації скляної чаші із Якобень, поховання 20 (округ Ясси, Румунія) розглядає подібні їй за формою та способом орнаментування зразки. Дослідник узагальнив дані щодо конкретного типу скляних чаш Еггерс/220—221, або Ганцков/Косанове-9 за Г. Рау (Ionita 1994/1995, р. 151). Територію поширення чаш типу Якобень І. Іоніца умовно поділяє на «східну» зону (Якобень, Косанове, Гаврилівка та ін.), що загалом займає ареал черняхівської культури, та «західну», основні знахідки якої сконцентровані в провінціях Норікум і Паноннія (Саварія, Маутерн-Ост і Поетовіо). Розбіжності між ними археолог вбачає в деталях оздоблення. Так зразкам зі «східних» територій притаманний орнамент у вигляді шестикутників, утворених, здебільшого, парними врізаними лініями, натомість в іншій зоні переважають орнаментальні мотиви із одиничних ліній. Поширені в «східній» зоні скляні чаші (Якобень, Косанове) І. Іоніца датує кінцем ступеня C_2 — початком C_3 (перша третина IV ст.). Датування другою чвертю IV ст. посудин із «західної» зони, запропоноване Г. Рау, він вважає дискусійним, посилаючись на датування Е. Штрауме чаші із Врангступу із Данії «кінцем C_2 — C_3 » (Ionita 1994/1995, р. 162).

Спостереження румунського археолога були дещо модифіковані І.О. Гавритухінім. Він вважає за доцільне виділяти в хронології черняхівської культури «горизонт Ганцков-Косанове», що датується від епохи Константина I до середини IV ст. (біля 310—350 рр.). Посуд варварського світу, що маркує цей горизонт, слід розглядати спрощеними (дешевими) варіантами розкішно орнаментованих різними шліфованими та гравірованими комбінаціями чаш, поширених від Сирії до Британії (Gavritukhin 2002, р. 115, 117).

О.С. Румянцева опублікувала частину колекції скляного посуду із розкопок М.Ю. Смішка в Комарові. Для аналізу було обрано шліфований посуд (Румянцева 2014). Спираючись на типології Х.-Й. Еггерса, Е. Штрауме, дослідниця систематизувала за декором фрагментований матеріал і для пам'ятки виділила такі групи: кубки або чаші, прикрашені шліфованими овалами та колами (типи Еггерс/223, 230; Штрауме/I, XII—I); конічні кубки з фасетками у формі овалів та шестикутників (типи

Еггерс/237, Штрауме/VII); фрагменти кубків з медальйонами, обрамленими дугами та колами та/або із пластичним декором корпусу та вінець (типи Еггерс/238, Штрауме/VIII); фрагменти із шліфованими лініями, колами та овалами, що утворюють геометричні композиції; фрагменти конічних кубків з лінійним орнаментом (тип Рау/Гаврилівка 35); фрагменти посуду з глибокими шліфованими овалами та колами.

До кожної групи О.С. Рум'янцева наведе аналогії із різних територій Європи та прийняті для них датування. Загалом, як вона зазначає, скляний посуд на поселенні маркує центральноєвропейські ступені кінець C_2 — D_1 (рубіж III—IV ст. — початок V ст.). Щодо місцевого виготовлення усієї категорії посуду, то О.С. Рум'янцева залишає це питання відкритим. З одного боку, вона вказує на недостатню вивченість і труднощі фіксації під час археологічних досліджень ознак, які б свідчили про виготовлення шліфованого посуду в техніці пресування у форму. З іншого зазначає неоднорідність декорування наявних фрагментів, що може вказувати на продукцію різних майстерень (Румянцева 2014, с. 413).

Скляний посуд черняхівської культури також був використаний у працях сучасних західних археологів Е. Штрауме, У. Лунд-Хансен, Г. Гомолка-Фухс, Т. Став'ярської, А. Коковського та ін.

Ґрунтовна монографія норвежської дослідниці Е. Штрауме в основній частині включає типологію шліфованого скляного посуду із території скандинавських країн IV—V ст. (більшість знахідок вкладається в межі ступенів C_3 — D_1 місцевої системи хронології), що вважається одним із класичних прикладів у дослідженнях такого зразка. На основі широкого джерельного матеріалу (понад 150 пунктів) із Скандинавії, Центральної та Східної Європи вона поділила скляні кубки на 10 типів. В свою чергу за особливостями оформлення декору типи поділено на окремі серії та варіанти (рис. 7).

Таким чином, типи посуду I—V і X мають циліндричну або зрізано-конічну форму корпусу та декоровані двома—чотирма рядами вільнорозміщених шліфованих овалів, що можуть іноді комбінуватися з вертикальними чи горизонтальними вузькими жолобками (Straume 1987, р. 28—35). Типи VI—IX представлені товстостінними конічними кубками із виділеним денцем або на ніжці-піддоні. Вони декоровані різними комбінаціями шліфованих овалів,

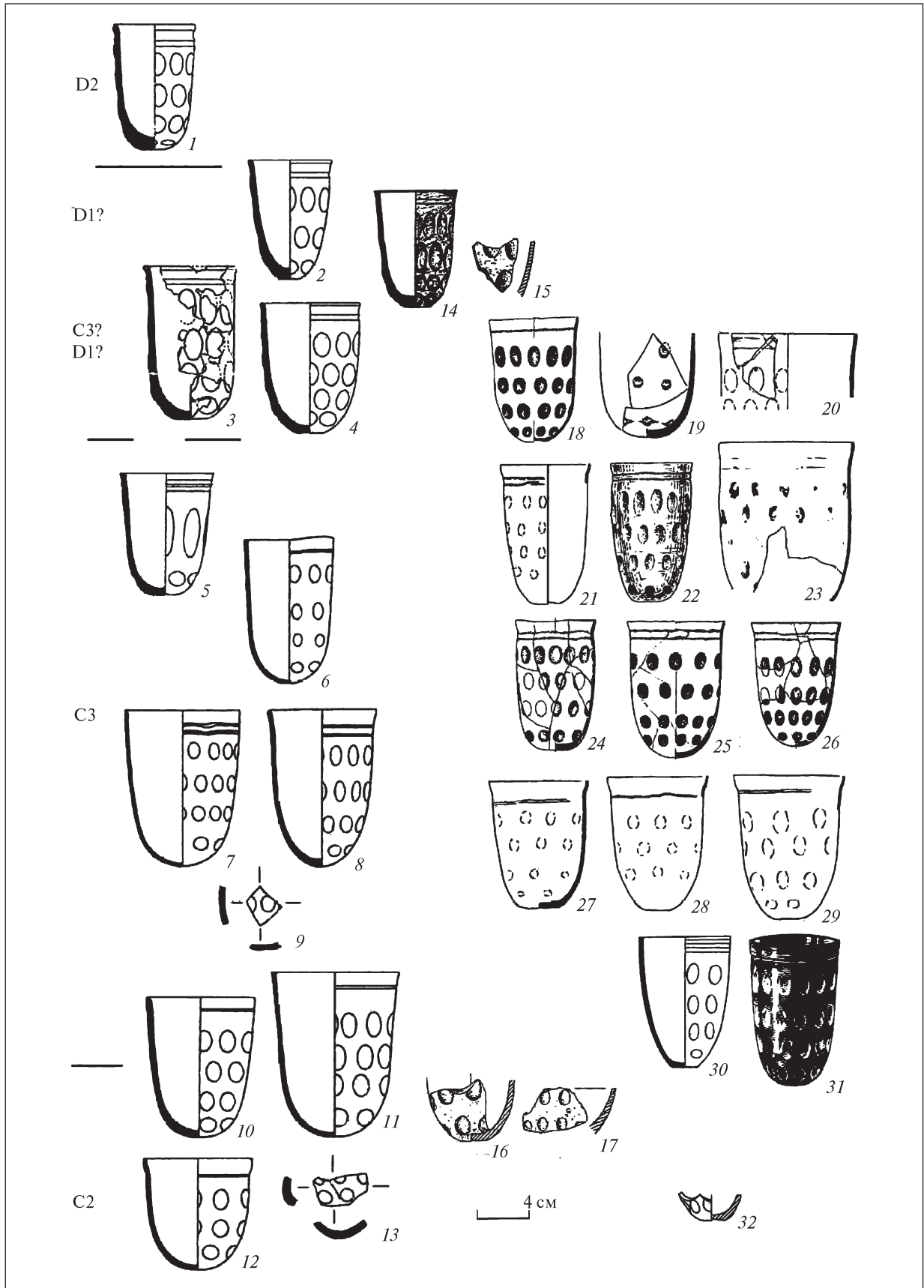

Рис. 6. Хронологія кубків типу Ковалк і подібного до них посуду на території черняхівської культури, Скандинавії, Польщі та Криму. За І.О. Гавритухіним

шестикутників, врізаних елементів, напаяних і шліфованих «медальйонів» та ін. (Straume 1987, p. 35—41). Нарешті, Е. Штрауме виділяє також дві підгрупи чаш: першу, що включає типи Еггерс/223, 226, 228, а також другу, представлену типами Еггерс/220—221 (Straume 1987, p. 42—43).

У. Лунд-Хансен у роботі, присвяченій римському імпорту на півночі Європи, узагальнює типологічні та хронологічні дані щодо наявного тут скляного посуду. Дотримуючись типології Х.-Й. Еггерса, вона водночас вводить до обігу і низку нових типів, таких як Несбі, Моллегардсмаркен та ін. (Lund-Hansen 1987, p. 107, 111).

Німецька дослідниця Г. Гомолка-Фухс розглянула скляний посуд культури Синтанадде-Муреш (територія Румунії та Республіки Молдова), де із 60 пунктів походить близько 500 фрагментів посуду (Gomolka-Fuchs 1999, S. 129). Це фрагменти тонкостінних чаш на кільцевому піддоні, із ребрами на корпусі, фасетованих чаш, низьких кубків із стільниковим орнаментом, конічних кубків із накладним «нитчастим» орнаментом, кубків типу Рау/Ковалк, Штрауме/VII, IX та ін.

Відома польська дослідниця Т. Став'ярська в монографії аналізує скляний посуд римського часу із Польщі, звідки походить, за її даними, понад 200 фрагментів посуду. Вони систематизовані дослідницею за такими критеріями, як техніка виконання, методи та мотиви декорування, формально-функціональний поділ, товщина стінок та ін. Використовується типологія Х.-Й. Еггерса, яка доповнена новими типами. У підсумку, Т. Став'ярська виділила для ступенів B_1 — D_1 такі групи посуду, як приміром для пізньоримського часу, посуд з «оптичним» орнаментом (типи Еггерс/193, 201, 239), тонкостінні чаші, декоровані холодним способом (типи Еггерс/213, 216), посуд, оздоблений гарячим способом сіткою накладних ниток (типи Еггерс/191, 1999, 200) та ін. Для ступенів C_{1b} — D_1 — це 16 груп посуду (Stawiarska 1999, s. 117—162).

А. Коковський на початку 1990-х рр. спробував узагальнити матеріали склоробної майстерні в Комарові. Дослідник виділив два основних типи посуду, які відповідають виділеним тут раніше Ю.Л. Шаповою групам скла. Наводячи аналогії з інших пунктів черняхівської культури (Фрунзівка, Гаврилівка, Косанове) А. Коковський акцентує увагу на паралелях з аналогічним численним матеріалом з пам'яток масломенчської групи вельбарської культури.

Він навіть припускає, що склоробна майстерня в Комарові була започаткована, головним чином, через підвищений попит на скляний посуд у варварського населення вельбарської культури, зокрема на території Грубешовської улоговини (Kokowski 1991, s. 214—215).

Одним із перших, хто порушив питання про особливості виробництва скляного посуду (сировина, обробка, інструментарій, хімічний склад) був Г. Рау (1972). Однак, ця проблема активно почала обговорюватися ще із часу дослідження склоробного осередку в Комарові, тобто з початку 1960-х рр. Саме із цього часу, на нашу думку, можна вести мову про *технологічний підхід до вивчення склоробного ремесла в черняхівській культурі*. Представниками цього напряму в 1960—1970-х рр. були М.А. Безбородов та Ю.Л. Шапова. Пізніше цією проблематикою займалися Ю.А. Ліхтер та О.С. Румянцева.

На підставі хімічного складу скла з Комарова М.А. Безбородов дійшов висновку, що виготовлений тут посуд належить до одного хімічного типу — натрієво-кальцієво-силікатного скла, який подібний до пізньоантичного (Безбородов 1964, с. 84—85).

Ю.Л. Шапова також вивчила хіміко-технологічні особливості скла за матеріалами розкопок М.Ю. Смішка. За хімічним аналізом вона встановила склад сировини для варіння скла та в якій пропорції змішувались основні компоненти. Наприклад, якщо $Na_2O : K_2O$ більше 13, то як лужну сировину склороби використовували натуральну соду, якщо ж $3 > Na_2O : K_2O < 13$, тоді маємо справу із золою. Також Ю.Л. Шапова запропонувала характеризувати давнє скло за різними рецептурними нормами (RN). Наявність таких рецептів пов'язана з різними традиціями скловаріння (Шапова 1977, с. 100).

На думку Ю.Л. Шапової скляний посуд в Комарові має різну рецептурну норму, що обумовлено використанням різної сировини. Деякі дані свідчать про місцеве виготовлення частини скла за провінційно-римською традицією ($RN = 2,5 \pm 0,25$). Серед підданих хімічному аналізу зразків також є імпорт з іншою рецептурною нормою — з територій, пов'язаних із столично-римською та європейською провінційно-римською школами скловаріння (Шапова 1978, с. 233).

Хімічний тип, рецептурна норма, марганець як основний знебарвлювач і технологія виготовлення скла дозволили Ю. Шаповій виділити дві групи посуду із характерними ознаками.

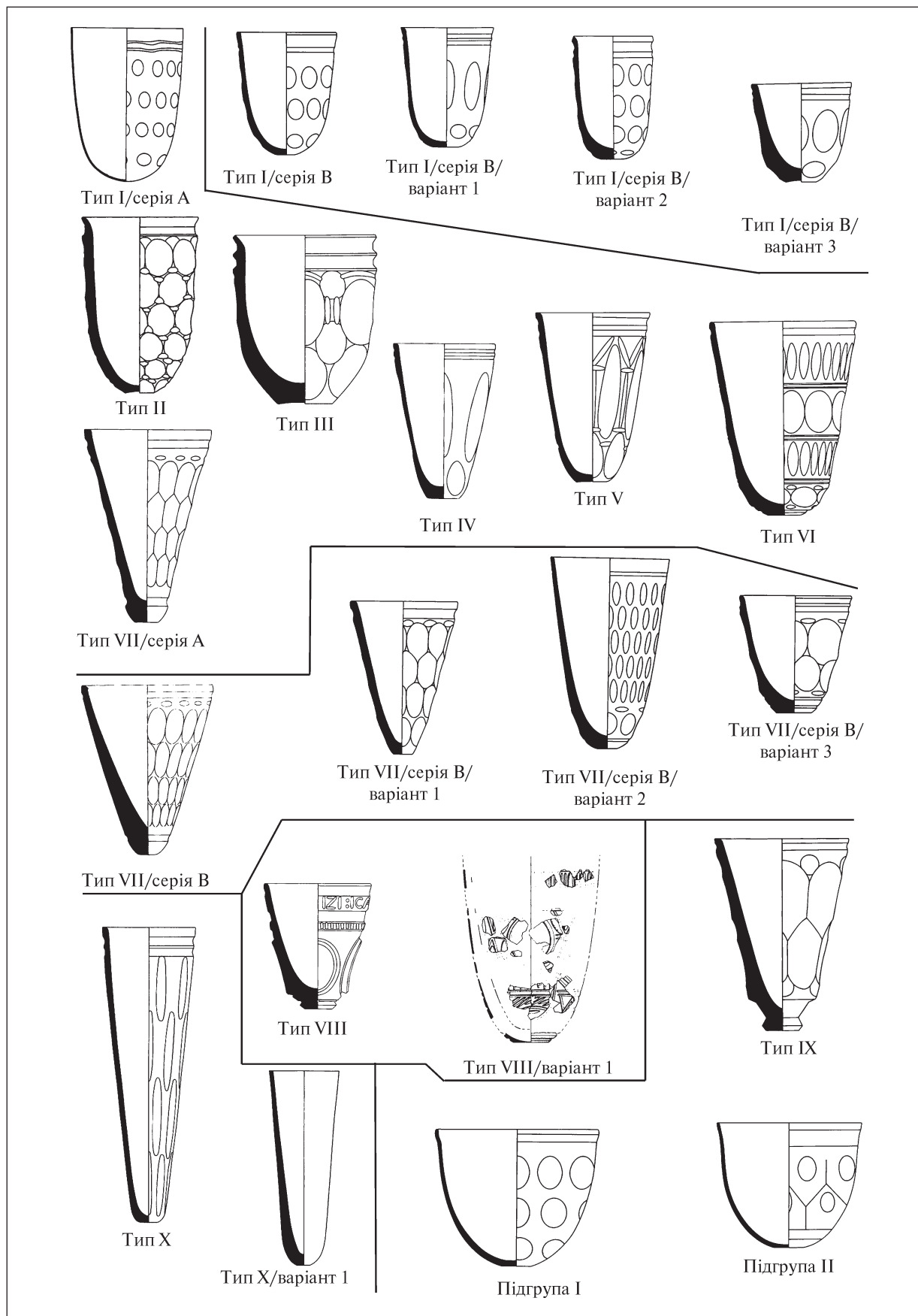

Рис. 7. Типи посуду із шліфованим декором з території Скандинавії III—V ст. За Е. Штрауме

У першу групу ввійшов безбарвний тонкостінний посуд, видутий «натихо» в гладкостінну або з канелюрами форму, посуд, без декору або декорований гарячим способом. На поселенні наявні відходи, виробничий брак (обрізки, уламки, каплі, уламки напаяних ниток), інструмент і характерні форми для видування. Отже, такий посуд могли виготовляти на місці. Склороби, зважаючи на технічні умови функціонування подібних до комарівської скловарних печей у Криму (Альма-Кермень) та околицях м. Хайфа (Ізраїль), а також історичну ситуацію, на думку Ю.Л. Шапової, працювали в другій половині — третій чверті III ст. (Шапова 1978, с. 241).

Натомість товстостінний посуд із шліфованим декором виділяється дослідницею в іншу групу, беззаперечні сліди виготовлення якого в Комарові не зафіксовано. Через це такий посуд слід вважати довізним. Номенклатура цих виробів значно ширша, ніж місцевого посуду (Шапова 1978, с. 240, рис. 2).

Одним із небагатьох дослідників, що спеціально займаються вивченням скла черняхівської культури, зокрема й посуду, є Ю.А. Ліхтер. Цій тематиці присвячена її кандидатська дисертація, а також декілька статей. Впорядкована дослідницею джерельна база скляного посуду черняхівської культури була найгрунтовнішою на кінець 1980-х — початок 90-х рр. і залишається нині однією із основних для подальшої роботи із цим матеріалом. До неї було включено 175 цілих скляних посудин і фрагменти із усієї території черняхівської культури (Ліхтер 1988, с. 2). Дослідниця картографувала посуд з шліфованим і накладним однотонним декором в ареалі черняхівської культури. Посуд з накладним поліхромним орнаментом трапився лише в чотирьох пунктах (Ліхтер 1985, с. 13, карта 3).

В основу запропонованої дослідницею класифікації покладено хіміко-технологічні ознаки, натомість формальні риси виступають як вторинні. Ю.А. Ліхтер також залишає осторонь своєї уваги питання хронології скляного посуду (Ліхтер 1988, с. 1, 5). Черняхівський скляний посуд вона поділяє за такими морфологічними ознаками: а) співвідношення діаметра вінець і денця (відкритий та закритий посуд), співвідношення діаметра вінець і висоти (високі — кубки, низькі — чаші); б) останні за наявністю окремих конструктивних елементів поділяються, наприклад, на кубки із еліпсоподібним зрізаним тулубом без піддона, чаші із конічним тулубом без піддона та ін.; в) декор

поділяється на випуклий, увігнутий і випуклоувігнутий; г) шкала кольорів виробів розпадається на 21 тон, що дозволяє враховувати усі особливості наявного матеріалу.

За наявними технологічними ознаками Ю.А. Ліхтер виділяє 13 схем виготовлення основи виробу та нанесення декору, наприклад, пресування у форму, декорування холодним способом або видування у форму без декору та ін. (Ліхтер 1988, с. 6—10; 1998, с. 43—47).

Виходячи із тези про вузьку спеціалізацію в цьому ремеслі дослідниця виділяє серед скляних виробів продукцію майстерень різної форми організації виробництва. До майстерень з двоступеневим поділом праці між склоробом, який варив скло, та шліфувальником належать видуті або пресовані вироби, декоровані холодним способом або додатковим холодним формуванням (Ліхтер 1998, с. 48, 50, рис. 7). Вони належать державним майстерням з високими прибутками, що розміщувалися в Римі, а також інших великих містах імперії — Кельні, Майнці та ін.

Інший тип, за Ю.А. Ліхтер, — одноступеневої форми організації виробництва, пов'язаний з виготовленням скляного посуду, майстерень — це гутна майстерня (наприклад, як у Комарові), в якій виріб виготовляється та декорується неподалік склоплавильної печі. Тут основним технологічним моментом є декорування посуду гарячим способом — накладання ниток, крапель, вдавлення, та ін. Такий посуд міг виготовлятися на території Італії або в європейських провінціях Римської імперії (Ліхтер 1998, с. 49—50, рис. 8).

Нині одним із головних представників техніко-технологічного підходу у вивченні черняхівського скляного посуду є О.С. Рум'янцева. У низці публікацій вона розглядає під новим кутом черняхівські матеріали (зокрема Комарів), а також окремі склоробні пункти Північного Причорномор'я (Альма-Кермень, Херсонес, Ільч на Тамані та ін.), пов'язані з організацією склоробного ремесла (Рум'янцева 2010; 2014).

За результатами вивчення склоробних центрів Близького Сходу та Північної Африки, майстерень Західної Європи О.С. Рум'янцева розглядає два різновиди склоробних виробничих комплексів, у яких виробничий цикл був поділений на низку етапів. Перший із них — власне скловаріння з піску та лужної сировини — представлений залишками великих (2 × 4—6 м) плавильних прямокутних печей, в яких виготовляли скляну плиту вагою 8—12 т. Надалі плиту розбивали на шматки-напівфабрикати і

транспортували в інші регіони. В цих первинних майстернях, які зафіксовані на території сучасного Єгипту та на сирійсько-палестинському узбережжі, відсутні ознаки виготовлення готових виробів — відходи виробництва, бракований посуд, інструменти та ін. (Румянцева 2010, с. 71—72; 2011, с. 87—89). Вторинні склоробні печі пов'язані власне із обробкою скла — виробництвом посуду із скляних напівфабрикатів. До них, на думку О.С. Рум'янцевої, належать більшість відомих європейських майстерень, розташованих на території імперії або в зоні її впливу. Вони округлої в плані форми, невеликих розмірів (1—2 м в діаметрі) та супроводжуються численними відходами виробництва. Сюди слід зараховувати, на її думку, і склоробний комплекс у Комарові на Середньому Дністрі (Румянцева 2010, с. 73; 2011, с. 89—91).

На підставі наявності в Комарові склоплавильної печі, інструментарію, відходів, а також проаналізувавши хімічний склад скла, О.С. Рум'янцева по-новому оцінює сировинну базу цього комплексу та особливості організації виробництва. За сировину, яку використовували місцеві майстри, слугувало бите скло та шматки напівфабрикатів. Особливості так зв. «ковпачків» безбарвного, зелено-голубого та оливкового кольору вказують на виробництво відкритого невеликого посуду (Румянцева 2014а, с. 188—189, 193). Загалом усе скло зварене на основі природної соди. Хімічний аналіз привізних напівфабрикатів свідчить про те, що вони виготовлені на основі різного піску та містять різні знебарвлювачі, тобто походять з різних територій (Румянцева 2014а, с. 192).

Питання, пов'язані із *скляним посудом як показником соціального статусу його власників*, почали висвітлюватися дослідниками порівняно недавно. Так О.В. Гопкало, спираючись на висновки Ф. Бірбрауера, Н.М. Кравченко, а також власні дослідження, вказує на те, що скляний кубок є показником поховань осіб високого соціального статусу (Гопкало 2011, с. 71—72; 2014, с. 32). Б.В. Магомедов, за матеріалами із Ранжевого, Журавки і Данилової Балки зазначає, що одним із найголовніших елементів поховального сервізу був скляний келих (Магомедов 2003, с. 83—87).

Висновки

В історії вивчення скляного посуду черняхівської культури на території України можливо виділяти три періоди. Перший період: кінець XIX ст. — початок Другої світової війни; дру-

гий — 1950—1980-ті рр.; третій — 1980 — і до сьогодні.

Протягом першого періоду відбулось попереднє нагромадження матеріалу без певної систематизації та висловлені окремі міркування щодо його походження та потрапляння на місцеву територію.

Характерною ознакою другого періоду є поява широкого кола джерелознавчих публікацій каталогами та зведеннями скляних знахідок із черняхівської культури (В.В. Кропоткін). Поряд з численними суто джерелознавчими публікаціями почали публікуватися праці аналітичного характеру (Е.О. Симонович). З'являються перші узагальнення щодо виникнення, поширення та потрапляння скляного посуду на нашу територію. Із часу відкриття склоробної майстерні в Комарові можна виокремити техніко-технологічний підхід до вивчення скляного посуду (М.А. Безбородов, Ю.Л. Щапова).

Основною метою третього періоду вивчення скляного посуду є намагання детальніше розкрити всі його інформаційні можливості. Сучасні дослідники у своїх побудовах, аналізуючи певні типи посудин та їх хронологію, звісно, звертаються до аналогій з інших територій. Проте, також намагаються опиратися на кореляцію інвентарю з місцевих поховальних комплексів (І. Юніца, О.В. Петраускас). Окремий напрям, який активно розробляється останнім часом, пов'язаний із хіміко-технологічним аналізом — накопичення зразків та введення їх до загальноєвропейського банку (О.С. Рум'янцева, Ю.А. Ліхтер). Також слід наголосити на започаткованому цілеспрямованому вивченні археологічних пам'яток, пов'язаних із виробництвом скла в черняхівській культурі (поселення Комарів).

Таким чином, аналіз попередніх робіт дозволяє окреслити напрями, які потребують подальшого вивчення. Провідне місце посідає детальний аналіз матеріалу, його комплексне дослідження, умови виробництва та поширення, врахування типологічних особливостей і хронологічного розвитку на основі місцевих джерел. Критичне ставлення до «зовнішніх» типологій вимагає власних досліджень і впорядкування наявного матеріалу з урахуванням джерельної бази території нашого дослідження. На жаль, зараз відсутній базовий каталог знахідок із території України (на кшталт зведення Т. Став'ярської для Польщі, Е. Штрауме чи У. Лунд-Хансен для скандинавських країн), що давав би можливість провести спеціальну узагальнюючу роботу по черняхівському склу.

Це стосується і таких важливих питань як то: чи весь посуд імпортований ззовні варварських земель?, чи якусь його частину виготовляли на місці, зокрема в комарівському виробничому центрі. Також недостатньо висвітленими залишаються етапи самого склоробного процесу. Однією із найважливіших проблем у вивченні скляного посуду, на нашу думку, є його роль як хроноіндикатора. Традиційно, при цьому слід застосовувати стратиграфічний, типологічний, картографічний, кореляційний методи,

«з урахуванням конкретних умов та коректній інтерпретації отриманих результатів» (Гопкало 2008, с. 113). Напрацювання в цьому напрямі вже в тій чи іншій мірі проведені для окремих категорій речей черняхівської культури (Гороховский 1988; Шишкин 1999, 2002; Гороховский, Гопкало 2004; Гопкало 2008; Петраускас, Синица 2010 та ін.). Вимагають уточнення датування різних типів скляного посуду, зокрема товстостінних орнаментованих та гладкостінних конічних кубків та ін.

- Абашина Н.С. Першопочатки досліджень полів поховань в Україні // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 12—23.
- Безбородов М.А. Исследование стекол из стеклоделательной мастерской III—IV вв. у с. Комаров // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 1964. — Вип. 5. — С. 81—85.
- Брайчевская А.Т. Отделение ремесла от земледелия и развитие торговли в раннеантском обществе // Рукопис дисс. ... канд. истор. наук. — К., 1951 // НА ІА НАНУ — Ф. 12. — № 336.
- Гавриутхин И.О. Хронологические индикаторы финала черняховской культуры. 1. Толстостенные кубки со шлифованой и пластической орнаментацией: конические и с выделенной ножкой (Eggers 236—238; Straume VI—IX) // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 48—87.
- Гавриутхин И.О. Днепровское лесостепное Левобережье. Финал черняховской культуры // Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э. — М., 2007. — С. 9—71.
- Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008.
- Гопкало О.В. Относительная хронология мужских погребений черняховской культуры. К постановке проблемы // Черняхівська культура: матеріали досліджень. — Луцьк; Київ, 2011. — ОІУМ 1. — С. 66—96.
- Гопкало О.В. Аксессуары костюма как показатель социальной стратификации (на основе погребений черняховской культуры) // Черняхівська культура; до 120-річчя від дні народження В.П. Петрова. — К., 2014.
- Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Тр. V Международного конгресса археологов-славистов. — К. — 1988. — Т. 4. — С. 34—46.
- Гороховский Е.Л., Гопкало О.В. Фибулы VII группы О. Альмгрена в ареале черняховской культуры // Археологія давніх слов'ян. — К., 2004. — С. 103—130.
- Кропоткин В.В. Экономические связи Восточной Европы в I тыс. н. э. — М., 1967.
- Кропоткин В.В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. — V в. н. э.). — М., 1970. — САИ. — Вып. Д1—27
- Лихтер Ю.А. Распространение стеклянных изделий на памятниках черняховской культуры // Социально-экономические и политические проблемы истории народов СССР. — М., 1985. — С. 6—22.
- Лихтер Ю.А. Стекло черняховской культуры. — Автореферат дисс. ... канд. истор. наук. — М., 1988.
- Лихтер Ю.А. Стекло черняховской культуры // РА. — 1998. — № 2. — С. 41—53.
- Лихтер Ю.А., Гопкало О.В. Скляний посуд з поселення Теремці // Зб. наукових праць науково-дослідного інституту українознавства. — 2007. — Т. XV. — С. 188—196.
- Магомедов Б.В. Потойбічний бенкет у поховальному обряді черняхівської культури // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 83—88.
- Петраускас О.В. Час появи та деякі особливості розвитку трупопокладень із західною орієнтацією в черняхівській культурі // Ostrogotica. Археологія Центральної і Восточної Європи позднеримського часу і Епохи Великого переселення народів. — Харків, 2009. — С. 186—215.
- Петраускас О.В. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів // К., 2014. — ОІУМ 4. — С. 165—183.
- Петраускас О.В., Пастернак В.В. Скляні посудини могильника черняхівської культури Велика Бугаївка в Середньому Подніпров'ї // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 65—76.
- Петраускас О.В., Синица Е.В. Фибулы «шиткового типа» черняховской культуры // Германия—Сарматия. — Вып. 2. — Калининград—Курск. — 2010. — С. 113—132.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник) // К., 2013. — ОІУМ 2.
- Рикман Э.А. Вопрос датировки импортных вещей в памятниках племен черняховской культуры Днестровско-Прутского междуречья // СА. — 1972. — № 4. — С. 84—101.
- Румянцева О.С. Свидетельства стеклоделия в черноморском регионе и на Днестре в свете новых данных // Черня-

- хівська культура. Актуальні проблеми досліджень (до 40-річчя археологічної експедиції НПУ ім. М.П. Драгоманова) // Тези доп. на Міжнар. наук. конф. — К., 2010. — С. 71—75.
- Румянцева О.С.* Стеклоделательное производство в римское время и эпоху раннего средневековья: источники, факты, гипотезы // РА. — 2011. — № 3. — С. 86—97.
- Румянцева О.С.* Стекольная мастерская в Комарове: характер и особенности производственного комплекса // К., — 2014. — ОІUM 4. — С. 184—196.
- Румянцева О.С.* Стекланне посуде со шлифованым декором и хронология поселения Комаров // Раннеславянский мир. — 2014а. — Вып. 15. — С. 401—435.
- Сміленко А.Т.* Про деякі датуючі речі полів поховань // Археологія. — 1952. — № 6. — С. 51—73.
- Сымонович Э.А.* Стекланная посуда середины I тыс. н. э. с Нижнего Днепра // КСИИМК. — 1957. — Вып. 69. — С. 22—30.
- Сымонович Э.А.* Стекланне кубки из Журавки // КСИА. — 1964. — Вып. 102. — С. 8—12.
- Сымонович Э.А.* Стекланная посуда из поднепровско-причерноморских памятников черняховской культуры // СА. — 1977. — № 1. — С. 176—187.
- Сорокина Н.П.* Стекло из раскопок Пантикапея 1945—1959 гг. // МИА. — 1962. — Вып. 103. — С. 210—236.
- Сорокина Н.П.* О стекланных сосудах с каплями синего стекла из Причерноморья // СА. — 1971. — № 4. — С. 85—101.
- Сорокина Н.П.* Стекланне посуде IV—V вв. и хронология Цебельдинских могильников // КСИА. — 1979. — № 158. — С. 57—67.
- Тиханова М.А.* Из материалов Дубоссарского отряда Молдавской экспедиции (памятники культуры полей погребений) // КСИИМК. — 1955. — Вып. 57. — С. 92—99.
- Федоров Г.Б.* Население Прутско-Днестровского междуречья // МИА. — 1960 — Вып. 89. — С. 57—172.
- Цигилик В.М.* До питання зародження скляного виробництва на Прикарпатті // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 2006. — Вип. 10. — С. 100—106.
- Цигилик В.М., Мартинюк С.В.* Скляне виробництво на поселенні III—IV ст. н. е. біля с. Комарів // Скло в Україні. Історія та сучасність. Мат. наук. конф. — Львів, 1995. — С. 7—19.
- Шаров О.В.* «Короткая» и «длинная» археология: кто прав? // Liber Archaeologicae. Сб. статей, посвященный 60-летию Б.А. Раева. — Краснодар; Ростов-на-Дону, 2006. — С. 161—172.
- Шишкин Р.Г.* Классификация и типология трехслойных гребней черняховской культуры // Сто років вивчення культури полів поховань на Україні. Тези доповідей семінару (Київ, 14—16 грудня 1999 р.). — К. — 1999. — С. 43—47.
- Шишкин Р.Г.* Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры // Сучасні проблеми археології. — К. — 2002. — С. 244—246.
- Щапова Ю.Л.* О химическом составе древнего стекла // СА. — 1977. — № 3. — С. 95—106.
- Щапова Ю.Л.* Мастерская по производству стекла у с. Комарово (III—IV вв.) // СА. — 1978. — № 3. — С. 230—242.
- Щукин М.Б.* Готский путь. — СПб, 2005.
- Щукин М.Б., Шербакова Т.А.* К хронологии могильника Данчены // Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986. — С. 177—19.
- Barkoczi L.* Pannonische Glasfunde in Ungarn. — Budapest, 1988.
- Demetrykiewicz W.* Poszukiwania archeologiczne w powiecie trembowelskim // МААЕ. — Kraków, 1900. — № IV. — S. 93—125.
- Eggers H.J.* Der römische Import in freien Germanien. — Hamburg, 1951.
- Eggers H.J.* Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im Freien Germanien // Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums. — Mainz, 1955 (2. Jahrgang). — S. 196—238.
- Ekholm G.* Orientalische Gläser in Skandinavien während der kaiser und frühen Merowingerzeit // Acta archaeologica. — 1956. — Vol. XXVII. — S. 35—59.
- Fremersdorf F.* Die römischen Gläser mit Schliff, Bemalung und Goldauflagen aus Köln // Die Denkmäler des römischen Köln. — Köln. — 1967. — Bd. 8. — S. 9—91.
- Gavritukhin I.* On the study of double plate fibulas of the first subgroup // A nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve. — 2002. — Év. XLIV. — P. 113—184.
- Gavritukhin I.* Cut Glass beakers within the Context of Studies in the connections between the South of Eastern Europe and Scandinavia in the Late Period of Roman Influence and the Great Migration Periods // Inter Ambo Maria: Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period. Collected papers. — Kristiansand-Simferopol, 2011. — P. 39—69.
- Gomolka-Fuchs G.* Gläser der Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur aus Rumänien und der Republik Moldavien // Die Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur // Acten des internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20 bis 24 October 1995. — Bonn, 1999. — S. 129—142.

- Ionița I.* Eine Glasschale mit eingeritztem Wabenmuster und Fasettenschliff von Iacobeni (Kr. Iași) // *Dacia*. — 1994/1995. — XXXVIII—XXXIX. — S. 151—162.
- Isings C.* Roman glass from dated finds. — Groningen, Djakarta, 1957.
- Kokowski A.* Zagadnienie dyspersji szklanych pucharków ze «szlifowanymi owalami» i naczyń cienkościennych w świetle materiałów z Komarowa nad Dniestrem // *Acta Universitatis Nicolai Kopernici*. — Łódź, 1991. — *Archeologia XVIII: nauki humanistyczno-społeczne*. — Zeszyt 210. — S. 77—98.
- Lund-Hansen U.* Römischer import im Norden. — København, 1987.
- Rau G.* Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum // *Acta praehistorica et arhaeologica*. — 1972. — Bd. 3. — S. 109—214.
- Rau G.* Spätantike Facettenschliffgläser im Nord und Osteuropa // *Acta praehistorica et arhaeologica*. — 2008. — Bd. 40. — S. 221—240.
- Straume E.* Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr. — Oslo, 1987.
- Stawiarska T.* Naczynia szklane okresu rzymskiego z terenu Polski, stadium archeologiczno-technologiczne. — Warszawa. — 1999.
- Werner J.* Dänceny und Brangstrup. Untersuchungen zur Černjachov-Kultur zwischen Sereth und Dniester, und zu den «Reichtumzentren» auf Funen // *Bonner Jahrbücher*. — 1988. — Bd. 188. — S. 242—283.

Надійшла 20.01.2015

А.М. Черный

СТЕКЛЯННАЯ ПОСУДА ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ (историографический аспект)

В статье представлена история изучения стеклянной посуды черняховской культуры территории Украины. Выделено три периода в ее изучении: 1) конец XIX — первая половина XX ст.; 2) вторая половина 1940-х — 1980-е гг.; 3) конец 1980-х гг. — поныне. Изложено взгляды исследователей о стеклянной посуде: как хроноиндикатора (типологии Х.-Й. Еггерса, Г. Рау, Е. Штрауме, современные наработки И.О. Гавритухина и др.); технологический подход к изучению, который выводит на стекольные школы и мастерские (Ю.Л. Шапова, Ю.А. Лихтер, О.С. Румянцева); посуда как показатель социального статуса (О.В. Гопкало). Подчеркнуто отсутствие специальной работы, посвященной черняховскому стеклу как одному из важных хроноиндикаторов древностей позднеримского времени.

А.М. Chorny

GLASSWARE OF CHERNIAKHIV CULTURE (Historiographic Aspect)

The article presents the history of study of Cherniakhiv culture glassware on the territory of Ukraine. Its study is divided into three stages: 1) the end of the 19th c. and the first half of the 20th c.; 2) from the first half of the 1940-s to the 1980-s; 3) since the end of the 1980-s till now. The scholars' considerations about the glassware are presented: as a chronological indicator (typologies by J. Eggers, G. Rau, E. Shtaurme, joint developments by I.O. Gavritukhin et al.); technological approach to the study leading to the glass-works schools and workshops (Yu.L. Shchapova, Yu.A. Lichter, O.S. Rumiantseva); wares as an indicator of a social status (O.V. Hopkalo). Emphasized is an absence of a specialized work devoted to Cherniakhiv culture glass as one of important indicators of the Late Roman period antiquities.

Н. Булик «Львівська археологія XIX — початку XX століття: дослідники, наукові установи, музеї»

Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський інститут економіки і туризму, 2014. — 304 с.

Важливою рисою становлення вітчизняної археології новітнього часу стала зацікавленість власним минулим. Вивчення історії/історіографії археології, невід'ємної частини дослідницького поля археологів, сприяло напрацюванню низки тематичних збірників (Охотников 2010; Історія археології 2012; Історія археології 2013; Наукові студії 2013) та монографічних публікацій (Колеснікова 2007; 2012; Черненко 2007; Охотников 2010; Терський 2010; Ситник 2012). У 2014 р. коло фахових видань збагатилося завдяки дослідженню, присвяченому актуальній темі — становленню археології як науки на теренах Галичини у контексті інтелектуального середовища Львова.

Автор цієї праці Наталя Михайлівна Булик — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича — відома у науковому співтоваристві як фахівець із біографістики, інституціональної історії археології Східної Галичини XIX — початку XX ст., знавець формування археологічних колекцій в музеях і наукових установах Львова. Монографія, яка стала результатом багаторічної кропіткої роботи у музейних, архівних, академічних закладах України і Польщі, є показовим прикладом антропоцентричного розгляду зародження й розвитку археології як науки в інтелектуально-урбаністичному середовищі, вдало поєднаного з формально-інституціональним підходом. Водночас у дослідженні представлено регіональний вимір становлення спеціальної дисципліни в контексті загальноєвропейського розвитку гуманітарного і природничого знання.

© Н.С. АБАШИНА, А.С. ЯНЕНКО, 2015

Структуру роботи підпорядковано цілком слушній для Східної Галичини періодизації розвитку археології, запропонованій сучасним польським дослідником Я. Лехом, коли історія науки розглядається через призму доби романтизму, позитивізму і культурно-історичної школи. Разом із тим Н. Булик наголошує на умовності будь-якого чіткого поділу, співіснуванні романтизму і позитивізму не лише в межах регіону, міста, чи наукової установи, а й у поглядах однієї людини, науковий світогляд якої поступово трансформувалася під впливом зовнішніх та особистісних факторів.

Перший розділ монографії пропонує читачу ознайомитися із сучасними історіогра-

фічними концепціями археологів. Автор обґрунтовує вибір періодизації, окреслює основні вияви романтичної, позитивістичної та культурно-історичної парадигм на теренах Галичини ХІХ — початку ХХ ст., характеризує культурно-просвітницьке урбаністичне середовище, яке стало тлом становлення науки про старожитності.

Окремі розділи присвячено трьом хронологічним етапам становлення археології у Львові. Особливий акцент зроблено на постатях дослідників та їх відносини. Зокрема, Зоріана Доленги-Ходаковського, Жеготи Паулі, Юзефа Максиміліана Оссолінського, Генрі Любомирського, Володимира Дідушицького, Івана Вагилевича, Якова Головацького, Антоні Шнайдера, Антона Петрушевича, Ісидора Шараневича, Войцеха Дідушицького, Людвіка Цвіклінського, Олександра Чоловського, Іларіона Свенціцького, Михайла Грушевського, Богдана Януша, Володимира Гребеняка, Яна Чекановського, Кароля Гадачека, Йосипа Пеленського, Ярослава Пастернака та багатьох ін. На сторінках монографії подано не лише факти наукових біографій, але й відтворено об'ємний емоційний образ інтелектуалів Львова. Знайшла місце у дослідженні інформація про особисті та професійні конфлікти між дослідниками (М. Грушевський — Хв. Вовк, І. Шараневич — А. Петрушевич, К. Гадачек — В. Деметрикевич), дружню підтримку (А. Петрушевич — І. Свенціцький, Л. Цвіклінський — К. Гадачек), а також поведження й звички археологів, курйозні моменти з експедиційного життя ХІХ — початку ХХ ст.

Вдале поєднання антропоцентричного та інституціонального підходів дозволило Н. Булик детально представити читачеві науковий Львів ХІХ — початку ХХ ст. у всьому різнобарв'ї його установ. Належне місце у монографії знайшли музейні заклади (Оссолінеум і музей Любомирських, музей Дідушицьких, музей Ставропігії, Музей Народного дому, Національний музей, Музей НТШ), науково-дослідні й науково-освітні організації (Ставропігійський інститут, Крайове археологічне товариство, НТШ, Львівський університет), пам'яткоохоронні інституції (львівське відділення Центральної комісії охорони пам'яток, гроно консер-

ваторів і кореспондентів Східної Галичини тощо).

Дослідниці вдалося простежити вплив зовнішньо і внутрішньополітичних чинників на становлення археології у Львові. Наголошується на певних розбіжностях у функціонуванні польських та українських інституцій та їхніх представників. У монографії аргументовано доведено, що українські археологи віддавали перевагу дослідженням давньоруських пам'яток, що було зумовлено власне політичними і національними потребами.

Наголосимо на цінності численних ілюстрацій. Портретний ряд вчених, фотографії й малюнки артефактів, виявлені львівськими дослідниками, пейзажі й види археологічних місцезнаходжень, інтер'єри та екстер'єри інституцій, фотографії музейних експозицій, фрагменти листування вчених, титульні аркуші друкованих видань провідних археологічних установ, а також важливих публікацій того періоду яскраво підкреслюють ключові моменти викладу.

Фрагментарність існуючої джерельної бази у деяких випадках дозволила лише побіжно окреслити окремі аспекти історії львівської археології, зокрема, розвиток і трансформацію методики польових археологічних досліджень у Галичині. Перспективними для подальших історіографічних досліджень залишаються каталогізація та картографування археологічних пам'яток, які вивчалися львівськими науковцями ХІХ — початку ХХ ст., хоча у попередніх публікаціях Н. Булик містяться карти археологічних пам'яток заходу України, досліджених у період початку ХІХ ст. — 1875 р. та 1875 р. — початку ХХ ст. (Булик 2006, с. 302, 311—313).

Втілений у життя авторський задум — персоніфіковано-інституціонально представити Львів як осередок археологічних студій протягом ХІХ — початку ХХ ст. та простежити еволюцію польових і «кабінетних» досліджень на теренах Східної Галичини — зацікавить широке коло читачів, як археологів, так і інших спеціалістів-гуманітаріїв, що студіюють питання становлення науки й інтелектуальних співтовариств на теренах України, функціонування й розвитку інтелектуальних мереж та урбаністичного середовища.

Н.С. АБАШИНА, А.С. ЯНЕНКО

- Булик Н.* З історії археологічних досліджень у Східній Галичині в XIX — на початку XX ст. // МДАПВ. — 2006. — Вип. 10. — С. 298—317.
- История археологии: границы и принципы субдисциплины: Материалы круглого стола 26 сентября 2012 года в рамках II-й Международной конференции «История археологии: исследователи и научные центры (к 165-летию со дня рождения Ф.К. Вовка)».* — К., 2013.
- Історія археології: дослідники та наукові центри.* — К., 2012. — (Археологія і давня історія України, вип. 9).
- Колеснікова В.А.* Вікентій (Чеслав) Хвойка. Сторінки наукової біографії. — К., 2007.
- Колеснікова В.А., Чернопол І.В., Яненко А.С.* Музей (Кабінет) Антропології та Етнології імені проф. Хв. Вовка. — К., 2012.
- Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники.* — Львів; Винники, 2013. — Вип. 6.
- Охотников С.Б.* Археология в Одессе. — Одесса, 2010.
- Ситник О.* Археологічна наука у Львові: перша половина XX ст. — Львів; Жешув, 2012.
- Терський С.В.* Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині. — Львів, 2010.
- Черненко О.Є.* Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896—1948 рр.) // Скарбниця української культури. — Чернігів, 2007. — 9 (Спецвип. 1).

Надійшла 16.12.2014

ДО 75-РІЧЧЯ ІВАНА ІВАНОВИЧА МОВЧАНА

20 грудня 2014 р. відомому українському археологу, старшому науковому співробітнику Інституту археології НАН України Івану Івановичу Мовчану виповнюється 75 років.

Народився І.І. Мовчан у 1939 р. в с. Кінські Роздори Пологівського р-ну Запорізької обл. в багатодітній селянській родині. З 1954 р. Закінчив неповну середню школу та навчався в педагогічному училищі — у м. Гуляйполь та в м. Нікополь. З 1958 р. працював учителем початкових класів у рідному селі, а згодом служив в армії. Після демобілізації у 1961 р. вступив на історико-філологічний факультет Донецького педагогічного інституту. Ще студентом він брав участь в археологічних розвідках на р. Кальміус, результатом яких стало відкриття багатозарового поселення епохи міді—бронзи Роздольне. Пізніше під керівництвом В.М. Гладиліна досліджував Кам'яну Могилу.

У 1963 р. І.І. Мовчан переїздить у Київ, де продовжує навчання на кафедрі археології Історичного факультету Київського університету ім. Т. Шевченка, очолювану Л.М. Славніним, яку успішно закінчив у 1967 р. і отримав диплом історика-археолога. Під час навчання активно працював у експедиціях Інституту археології АН УРСР.

Участь у розкопках під керівництвом С.М. Бібікова поблизу с. Гребені на Дніпрі пробудили в І.І. Мовчана інтерес до яскравої трипільської культури. Надалі він активно працює у багатьох експедиціях, що вивчали Трипілля: Шкарівка, Миропілля, Веселий Кут, Гарбузин, Березівка тощо. Разом з О.В. Цвек було відкрито та вивчено на Кіровоградщині унікальний виробничий комплекс трипільської культури з шахтами із видобутку та майстернями з обробки кременю. Цій проблематиці присвячена ціла серія статей І.І. Мовчана.

З 1965 до 1970 рр. І.І. Мовчан очолював філію архітектурно-історичного заповідника «Со-

фійський собор», пам'ятку архітектури XII ст. — Кирилівську церкву. Під його безпосереднім керівництвом проводяться архітектурно-археологічні дослідження та реставраційні роботи в заповіднику. Саме в цей час формується головне коло його наукових інтересів — епоха Київської Русі, зокрема історія, археологія та архітектура стародавнього Києва.

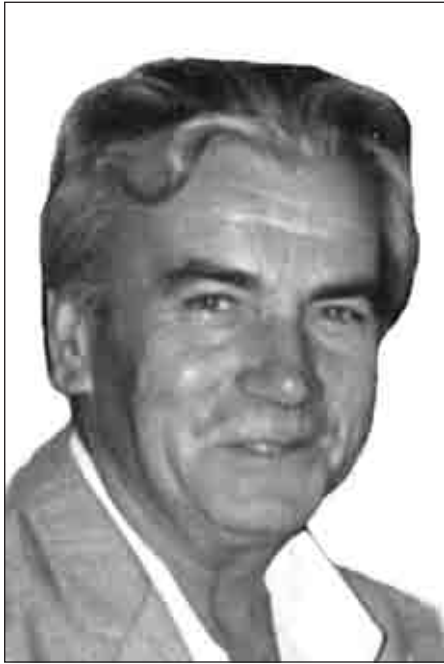
У 1968 р. побачила світ його невелика за обсягом, але змістовна книжка «Кирилівська церква», у якій ідеться про найвіддаленіший від історичного ядра старого міста Кирилівський монастир і однойменну церкву.

У 1970 р. І.І. Мовчан переходить на роботу в Інститут археології НАН України у новостворену Київську постійно діючу археологічну експедицію, яка здійснювала широкомасштабні розкопки стародавнього міста. Він очолює один з найбільших загонів експедиції — Києвоокольний, завданням якого стало вивчення околиць Києва IX—XIII ст.

Розкопками 1971—1988 рр. відкрито залишки літописного Красного двору, досліджено архітектуру Михайлівського собору Видубицького монастиря, Китаївський комплекс (городище, курганний могильник і поселище). У районі Республіканського стадіону (вул. Червоноармійська, 57) виявлено давньоруське селище, яке дослідником інтерпретується як літописне село Предславине. Обстежено і розкопано печери Києво-Печерського монастиря.

Для з'ясування ролі околиці в системі оборони стародавнього Києва важливе значення мало відкриття і розкопки укріпленого пункту на західній околиці міста (на території парку поблизу станції метро «Берестейська»).

На підставі нових матеріалів з розкопок, зіставленні писемних джерел з археологічними, дослідник локалізував ряд нових об'єктів, визначив значення околних районів для міста.

Археологічні дослідження дали змогу І.І. Мовчану зробити важливий висновок, що околиці міста стародавнього Києва були невід'ємною його частиною, почавши формуватись ще у IX ст., були природним його продовженням. Вдалося простежити етапи становлення давньокиївської околиці, показати її роль в економічному, політичному та культурному житті міста.

У 1986 р. І.І. Мовчан захистив кандидатську дисертацію «Історична топографія околиці стародавнього Києва», а в 1993 р. — видрукував монографію «Давньокиївська околиця». Упродовж 1981—1986 рр. Іван Іванович брав участь (разом з П.П. Толочком і В.Д. Бараном) у розкопках західнослов'янського городища Старигард (ФРН). Про результати розкопок 1991 р. у Німеччині вийшла друком книжка «Старигард-Ольденбург», автори якої — німецькі та українські вчені.

З 1990 до 2005 р. І.І. Мовчан очолював комплексну Старокиївську експедицію з досліджень Верхнього Києва та околиць стародавнього міста IX—XIII ст., якою досліджено житлові

квартали та оборонні споруди київського дитинця; могильники, храми (Ірининська церква та ін.), окремі боярські садиби, оборонні рови «міста Ярослава», оборонну систему Копиревого кінця і його могильники; Щекавицький могильник; Китаївський курганий могильник та деякі пам'ятки пізнього середньовіччя в Києві. Виявлені матеріали стали надійним джерелом для написання багатьох статей, збагатили науку новими даними про стародавнє місто IX—XIII ст. Багато праці він доклав у підготовку та святкування 1500-річчя Києва, організації археологічних виставок в Україні й за рубежом.

І.І. Мовчан — автор понад 90 наукових статей, трьох монографій, розділів у колективних монографіях («Новое в археологии Киева» та ін.).

За цикл наукових робіт з історії середньовічного Києва (1972—1982 рр.) І.І. Мовчану (разом з іншими авторами) присуджено Державну премію в галузі науки і техніки 1983 р.

Паралельно з польовою і науковою діяльністю І.І. Мовчан проводив і велику науково-організаційну, педагогічну і громадську роботу, займався публіцистичною і лекторською діяльністю, був активним учасником багатьох міжнародних і республіканських конгресів, конференцій. Він тривалий час був членом Вченої ради і головою профспілки Інституту археології НАН України, головою секції пам'яток археології Київської міської організації Товариства охорони пам'яток історії та культури України.

І.І. Мовчан зробив гідний внесок у збереження охорони національної історико-культурної спадщини України і зараз, знаходячись на заслуженому відпочинку, щедро ділиться своїми багатогранними знаннями та досвідом з молодим поколінням археологів.

Доброта, чуйність і доброзичливість Іван Івановича викликають повагу і вдячність усіх, кому довелося працювати і спілкуватися з ним.

Тож, вітаючи І.І. Мовчана з ювілеєм, колеги і друзі зичать йому міцного здоров'я, довгих літ життя. Хай буде світлим кожен день у Вашому житті, хай негарзди завжди Вас обминають.

ДО 75-РІЧЧЯ ОЛЕКСАНДРА СЕМЕНОВИЧА БІЛЯЄВА

30 грудня 2014 р. Олександр Семенович Біляєв відзначив свій ювілейний день народження. Походить ювіляр із козацького роду Біляїв, одного з трьох, що заснували хут. Землянки на Донеччині. Хлопець народився 30 грудня 1939 р. у м. Воронеж в родині кадрового військового. На долю його випало гірке воєнне дитинство. В роки війни мати з двома синами опинилися в евакуації спочатку в Воронежі, пізніше Сизрані, Ташкенті та Москві. По закінченні війни родина змогла здійснити свою мрію — повернулася в Україну, до Києва. В Києві Сашко закінчив школу, профтехучилище, працював слюсарем на заводі, потім три роки служив в армії — у Біляївці Одеської області. Проте весь час хлопець мріяв про історичну освіту, тому після демобілізації було кілька спроб вступити до Київського університету, але не вистачило балів. Отже на сімейній раді було прийнято рішення відрядити хлопця до родичів у м. Воронеж, де він і став студентом історичного факультету Воронежського державного університету. Після закінчення вишу 1969 р. Олександр Семенович повернувся до Києва і до 1981 р. працював у відділі археологічних досліджень на новобудовах, згодом — відділі археології доби міді—бронзи ІА АН УРСР, спочатку на посаді старшого лаборанта, а від 1971 р. — молодшого наукового співробітника. Саме тоді розгорнулися масштабні дослідження на новобудовах, тому Інституту були потрібні ефективні кадри. 1970 р. молодий спеціаліст починає працювати під керівництвом д. і. н. Д.Я. Телегіна й за рік стає заступником начальника новобудовної експедиції «Дніпро-Донбас» (1971—1975 рр.). Впродовж кількох польових сезонів він провадив розкопки курганів у долині р. Орель, ґрунтового цвинтаря та багатошарового поселення біля с. Йосипівка Дніпропетровської обл. Надалі ювіляр плідно працював на новобудовах вже у якості начальника експедицій: Донецької (1976), Полтавської (1980), Черкаської (1982).

© О.Є. ФІАЛКО, А.В. БУЙСЬКИХ,
В.В. ОТРОЩЕНКО, 2015

Матеріали цих досліджень лягли в основу кандидатської дисертації «Пізній період епохи бронзи пограниччя степу та лісостепу у Дніпровському Лівобережжі», успішно захищеної 1980 року. Дослідивши практично не вивчений доти регіон межиріччя Дніпра та Сіверського Дінця вздовж річок Орель та Берека, дисертант позначив на цих теренах пласти поселенських та поховальних пам'яток культури багатовапеликової кераміки (нині — культурне коло Бабине), зрубної спільноти, бондарихинської та чорноліської культур. Зокрема, в гострій дискусії з Б.А. Шрамком О.С. Біляєв остаточно довів наявність чорноліського населення на Лівобережжі Дніпра. На жаль, завершена монографія, в основу якої лягли результати дисертаційного та польових досліджень, так і не вийшла зі стін «Наукової думки». Чи не ця обставина змусила ювіляра на тривалий час покинути колектив Інституту?

Так чи інакше, в 1980—1981 рр. А.С. Біляєв — науковий співробітник — консультант Президії АН УРСР. Далі мало місце коротке повернення до Інституту (1982—1983), а від 1983 р. Олександр Семенович вже старший науковий співробітник Центральної наукової бібліотеки АН

УРСР. Згодом, у 1987—1991 рр. — праця у відділі наукової інформації з суспільних наук АН УРСР. У перелічених установах ювіляр розробляв питання історії книги та книжкової справи в Україні, підготував та опублікував низку робіт з проблематики історії періодики, історичної книги та видання писемних джерел.

Практично з відновленням незалежності О.С. Біляєв повертається до Інституту, тепер вже старшим науковим співробітником у відділ археології Нижнього Побужжя — історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАНУ. Саме на руїнах Ольвії розкрився ще один талант Олександра Семеновича — він освоїв нову для себе професію реставратора, а в 1994 р. — очолив сектор консервації та реставрації згаданого відділу. Певний час ювіляр виконував обов'язки завідувача відділом — директора заповідника «Ольвія». Від 15 травня 2000 р. він на пенсії.

Працюючи над науковими темами заповідника дослідник розробив методика консервації та відновлення античних будівель. Завдяки його наполегливості та зусиллям, і — практично всюди за його безпосередньої участі, в заповіднику «Ольвія», на о. Березань, античній Тірі, а також на середньовічних пам'ятках в містах Очакові та Білгород-Дністровському було врятовано — частково відреставровано та музеєфіковано чималу кількість будівель, які перебували в аварійному, а подекуди і в практично знищеному стані. Завдяки його праці понад 50 будівель культового, житлового та виробничого

призначення вже залучено до туристичних маршрутів. О.С. Біляєва люблять та тепло згадують в багатьох експедиціях. Без його постаті у незмінній куртці, що давно вигоріла під сонцем, з сокирою та складеним метром в руках — вже не можна уявити сучасних польових досліджень в Ольвії та на о. Березань.

Згадуються його трудові будні (а працював він без вихідних та свят) в Білгород-Дністровському. В цьому місті ювіляр трудився, вже будучи пенсіонером, впродовж кількох польових сезонів, реставруючи та відновлюючи будівельні споруди різного призначення на території античної Тіри та середньовічної фортеці Акерман. На розкоп він виходив із першими променями сонця, а повертався вже в сутінках. Відновлювальні роботи майстер завжди проводив сам — тесав своєю загостреною особливо сокирою і підганяв камені, причому використовуючи тільки матеріали, що походили з розкопу. Олександр Семенович довго і ретельно підбирав і шукав склад розчинів, які б максимально відповідали стародавнім рецептам. Самостійні пошуки, консультації з вітчизняними та турецькими фахівцями, багаторічний досвід та наполеглива праця далися взнаки. Про те, що дослідник досяг найвишого професійного рівня у консервації та реставрації архітектурно-будівельних решток свідчить такий майже курйозний епізод. На розкоп біля хамаму в Нижньому дворі фортеці Акерман 2007 р. прибула комісія, до складу якої входили декілька археологів, співробітники Одеського управлін-

ня охорони культурної спадщини та головний реставратор Бессарабії. Поважні експерти не змогли відрізнити відновлену частину стінки від автентичної (хоча Олександр Семенович позначив ділянку реставрації за всіма необхідними правилами і вимогами).

Олександр Семенович надзвичайно скромна, тиха й небагатослівна людина, яка здається відчайдушно замкнутою. Тому мало хто знає про його широку ерудицію. В колі близьких друзів він приємний співрозмовник, читає напам'ять вірші і прозу, цікавий оповідач. І ще одна грань натури, яку варто виокремити. Ця людина — надійна опора родини, люблячий чоловік і батько, а тепер ще й дід.

Основні праці ювіляра: Розкопки поселення доби бронзи біля с. Йосипівна // Археологія. — 1977, вип. 22; Поховання кочовиків на

р. Орель // Археологія. — 1978, вип. 28 (у співав.); Нові дані про бондарихинську культуру // Археологія. — 1984, вип. 46; Про методику консервації і реставрації кам'яних будівельних залишків // Археологія. — 1994. — № 2 (у співав.); Книга и книжное дело в Украинской ССР (сборник документов и материалов. 1948—1984). — К., 1986 (у співав.); Некоторые вопросы консервации и реставрации строительных комплексов Ольвии // Ольвийские древности. — К., 2009. Здавалося б, не так вже й багато. Проте справжніми нетлінними творіннями ювіляра є збережені ним численні пам'ятки будівництва та архітектури античності та середньовіччя, які він залишає своїм нащадкам.

Користуючись нагодою, зичимо ювіляру міцного здоров'я, нових оригінальних ідей, радісних подій, любові близьких і поваги колег!

*О.Є. ФІАЛКО,
А.В. БУЙСЬКИХ,
В.В. ОТРОЩЕНКО*

ДО 70-РІЧЧЯ АРКАДІЯ ОЛЕКСАНДРОВИЧА КОЗЛОВСЬКОГО

18 грудня 2014 р. відомому українському археологу, старшому науковому співробітнику Відділу археології Києва, керівнику Старокиївської археологічної експедиції Інституту археології НАН України Козловському Аркадію Олександровичу виповнюється 70 років.

А.О. Козловський народився у 1944 р. у місті Дніпропетровську. З 1959 до 1965 р. був студентом Індустріального технікуму м. Дніпропетровськ. У 1967 р. поступив до Дніпропетровського державного Університету, який закінчив у 1973 р. З 1974 р. працює в Інституті археології НАН України. У 1977 р. поступив до аспірантури Інституту археології НАН України, яку закінчив у 1980 р. У 1982 р. захистив дисертацію та отримав звання кандидата історичних наук за спеціальністю археологія.

Козловський Аркадій Олександрович знаний як спеціаліст у галузі археології та історії Давньої Русі та пізнього середньовіччя. Протягом 40-а років він проводить польові дослідження археологічних пам'яток Півден-

ного Подніпров'я, Подунав'я, Чернігівщини і Києва.

Протягом 10-и років А.О. Козловський вів дослідження в Південному Подніпров'ї, здійснив стаціонарні розкопки на п'яти поселеннях і трьох могильниках. У результаті опрацювань була складена археологічна карта пам'яток осілого населення. На основі здобутих матеріалів ним було доведено, що осіле населення проживало в Південному Подніпров'ї постійно впродовж IX—XIV ст. Було виділено три етапи існування цього населення. Аналіз археологічних матеріалів дозволив довести безперервність життя на низці поселень з IX до XIV ст., а також спадкоємність певних особливостей матеріальної культури, що позначилося на домобудуванні, поховальному обряді і керамічному комплексі.

Вперше була розроблена класифікація кераміки місцевого виробництва, в окрему групу було виділено кераміку після монгольського часу. Ретельно була проаналізована господар-

ська діяльність осілого населення і доведено, що у господарстві переважали хліборобство і скотарство. На основі картографування вперше було виділено п'ять центрів, де чільне місце посідали ремісничі і торговельна діяльність.

А.О. Козловським на ґрунті аналізу археологічних матеріалів було зроблено досить цікавий висновок про участь осілого населення Південного Подніпров'я не тільки у зовнішній торгівлі, але і про можливість посередницької торгівлі з кочовиками. Вивчення особливостей матеріальної культури та антропологічних даних дозволило А.О. Козловському зробити висновок про досить строкатий етнічний склад осілого населення Південного Подніпров'я і про провідну роль слов'янського елемента у всі хронологічні періоди його існування.

А.О. Козловський на підставі всебічного аналізу писемних і археологічних джерел зробив цілком обґрунтований висновок, що осіле населення Південного Подніпров'я можна ототожнювати з літописними бродниками. Підсумки досліджень в Південному Подніпров'ї були опубліковані в ряді статей і в монографії «Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст.», яка вийшла в 1992 р.

Значний внесок А.О. Козловський зробив у вивченні так зв. балкано-дунайської культури. За результатами розвідок в районі Придунайських озер була складена археологічна карта цих пам'яток. На ряді поселень проведено стаціонарні розкопки. Було встановлено планування поселень і їх розміри. Досліджено особливості домобудівництва, виділено кочовий елемент, як в домобудівництві, так і в матеріальній культурі. Вивчення добутих матеріалів уможливило досить достовірно реконструювати господарську діяльність населення Нижнього Подунав'я в IX—X ст. Була розроблена класифікація кераміки місцевого виробництва, показані впливи на її виготовлення як слов'янських, так і кочових традицій. На основі аналізу писемних і археологічних джерел була зроблена спроба визначити етнічний склад осілого населення Нижнього Подунав'я

в IX—X ст. Результати досліджень знайшли відображення в серії статей.

А.О. Козловський детально вивчав витoki та деякі питання історичного розвитку запорозького козацтва. Дослідження поселення IX—XV ст. на о. Хортиця, замку Д. Вишневецького на о. Байда, Кам'янської Січі дали низку цікавих матеріалів. Так, на поселенні о. Хортиця була відкрита укріплена частина, яка датується XIV—XV ст. Розкопки на о. Байда вперше дозволили реконструювати три лінії оборонних споруд, вивчити особливості будівництва житлових і господарських споруд, виділити майстерні з ремонту зброї і захисних обладунків. Аналіз ряду виявлених матеріалів дав змогу А.О. Козловському підтвердити достовірність писемних джерел, а деякі з них розглянути з іншої точки зору.

Опираючись на писемні джерела й аналіз археологічних матеріалів, А.О. Козловський зробив досить обґрунтований висновок про можливість участі частини осілого населення Південного Подніпров'я у формуванні запорозького козацтва. Наукові напрацювання А.О. Козловського отримали високу оцінку фахівців на республіканських і міжнародних конференціях.

З 2005 р. і донині А.О. Козловський працює на посаді старшого наукового співробітника Відділу археології Києва і керує Старокиївською археологічною експедицією. За цей період очолював 25 розкопок на території Верхнього Києва. За результатами досліджень підготовлено та здано близько 20-и наукових звітів загальним обсягом понад 50 друкованих аркушів. Готується до видання монографія за результатами досліджень останніх років.

А.О. Козловський бере активну участь у громадській роботі Інституту. До своїх обов'язків ставиться сумлінно і відповідально. Користується повагою в колективі. Свій сімдесятирічний ювілей Аркадій Олександрович зустрічає сповнений енергії і нових творчих планів.

Побажаймо йому міцного здоров'я, щастя, подальших успіхів і здійснення всіх творчих задумів!

НАШІ АВТОРИ

АБАШИНА Наталія Серафимівна — кандидат історичних наук, помічник генерального директора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

БУЗЬКО Олександра Вікторівна — провідний архівіст Наукового архіву Інституту археології НАНУ

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — доктор історичних наук, завідувач відділу античної археології Інституту археології НАНУ, abujskikh@ukr.net

БУРДО Наталя Борисівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ, nbburdo@gmail.com

ВДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ, wideiko@gmail.com

ГЕЙКО Анатолій Володимирович — кандидат історичних наук, завідувач відділу палеогончарства Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАНУ, filoarch@ukr.net

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, gorbanenko@gmail.com

КІОСАК Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, кафедра археології та етнології України Одеського національного університету ім. І. Мечникова, dkiosak@ukr.net

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

КОРОХІНА Анастасія Вікторівна — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту археології НАНУ, litie@mail.ru

МУРЗІН В'ячеслав Юрійович — доктор історичних наук, vjmurzin@ukr.net

МЮЛЛЕР Йоханнес — професор, доктор, Інститут Пра- і Протоісторії університету ім. Христіана-Альбрехта у м. Кілі, Німеччина, johannes.mueller@ufg.uni-kiel.de

НИКОНЕНКО Дмитро Дмитрович — здобувач відділу античної археології Інституту археології НАНУ, науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та археології Національного заповідника «Хортиця», dnykon@gmail.com

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології доби енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ

ПАНИКАРСЬКИЙ Антон Валерійович — аспірант, молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ України, anton.panikarski@gmail.com

РЕЙДА Роман Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, reida@bk.ru

РУДИЧ Тетяна Олександрівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАНУ, rudich@iananu.org.ua

САПЄГІН Сергій Васильович — старший науковий співробітник Музею-заповідника ім. А. Макаренка, заслужений вчитель України, folium_sv@mail.ru

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ

ХОФМАНН Роберт — доктор, Інститут Пра- і Протоісторії університету ім. Христіана-Альбрехта у м. Кілі, Німеччина, robert.hofmann@ufg.uni-kiel.de

ЦЕРНА Станіслав — співробітник редакції наукового журналу Stratum+, Вища антропологічна школа, Кишинів, Республіки Молдова, ternastas@mail.ru

ЧЕЧУЛІНА Ірина Олексіївна — лаборант відділу античної археології Інституту археології НАНУ, студентка Національного університету ім. Т. Шевченка, irusia500@gmail.com

ЧОРНИЙ Андрій Михайлович — аспірант Інституту археології НАНУ, Chornui86@ukr.net

ЯНЕНКО Анна Сергіївна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, pudovkina@ukr.net

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДУ	— Археологія і давня історія України
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АМА	— Античный мир и археология
АП	— Археологічні пам'ятки УРСР
БИ	— Боспорские исследования
БФ	— Боспорский феномен
ВДИ	— Вестник древней истории
ВИ	— Вопросы истории
ВХУ	— Вісник Харківського університету
ВШ МВД СССР	— Высшая школа Министерства Внутренних Дел Союза Советских Социалистических Республик
ЗООИД	— Записки Одесского Общества истории и древностей
ИАК	— Известия императорской археологической комиссии
ИГАИМК	— Известия Государственной академии истории материальной культуры
ИМК	— Інститут історії матеріальної культури
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения института истории материальной культуры
МАИАСК	— Материалы по истории и археологии античного и средневекового Крыма
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МАР	— Материалы по археологии России
МДАСУ	— Матеріали та дослідження з археології Східної України
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МИАДЛ	— Материалы и исследования по археологии Днепроовского Левобережья
МЧК	— Могильники черняховской культуры
НА ІА НАНУ	— Наковий архів Інституту археології національної академії наук України
НАА	— Народы Азии и Африки
НФ ІА НАНУ	— Наукові фонди Інституту археології Національної академії наук України
ОАК	— Отчет Археологической комиссии
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СТАИМК	— Сообщения Государственной академии истории материальной культуры
СГМИИ	— Сообщения Государственного музея изобразительных искусств им. А.С. Пушкина
СППК	— Старожитності Північного Причорномор'я і Криму
СЭ	— Советская этнография
ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
Тр. ... АС	— Труды ... Археологического съезда
ХСб	— Херсонесский сборник
АА	— Archäologischer Anzeiger
ЕА	— Eurasia Antiqua
IstMitt	— Istanbuler Mitteilungen
JHS	— The Journal of Hellenic Studies
МА	— Memoria Antiquitatis
ОJA	— Oxford Journal of Archaeology

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ

1. Приймаються матеріали українською мовою обсягом до 40 тис. знаків (анотація, ілюстрації, список рисунків з підписаними підписами, розширене резюме російською мовою, обсягом до 2,0 сторінок, і анкетні дані автора) в **електронному** (формат RTF) та **роздрукованому** варіантах.
2. Увесь текст друкується 14-м шрифтом Times New Roman, через 1,5 інтервали. Географічні назви подаються за офіційно прийнятою транскрипцією. Слова не скорочуються.
3. Точно вказується джерело цитати.
4. **Посилання** у тексті оформлюються напівкодом, напр.: (Іванов 1990, с. 21, рис. 5, табл. 3). У кінці тексту подається список літератури в алфавітному порядку, наприклад:
Іваненко О.О. Нові знахідки. — К., 1990.
Іваненко О.О. Пам'ятки України. — К., 1990а.
Іваненко О.О. Про культурну атрибуцію знахідки з Надпоріжжя // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 28—36.
Петров В.В. Новый памятник древнего зодчества // Памятники древнего зодчества. — М.; Л., 1985. — С. 45—56.
5. Посилання на античні письмові джерела подаються латиною згідно загальноприйнятих правил.
6. **Обов'язково** подається список використаних офіційно прийнятих скорочень.

ОФОРМЛЕННЯ РИСУНКІВ

1. Усі типи ілюстрацій позначаються: Рис.
2. Нумерація ілюстративних матеріалів повинна бути послідовна, відповідати тексту і починатись з рис. 1. Позиції на рисинках так само мають бути пронумеровані підряд.
3. Ілюстрації й таблиці повинні бути узгоджені з текстом.
4. На звороті ілюстрацій вказують прізвище автора, назву статті та номер рисунка арабськими цифрами.
5. Якщо ілюстрації мають умовні позначки — «легенду», всі вони повинні бути розшифровані в підписаному тексті.
6. Рисунки в електронному варіанті повинні бути у форматі **TIFF** або **JPEG** щонайменше **300 dpi**. Рисунки роздруковані з електронного варіанту **обов'язково** подавати з відповідними файлами.
7. Табличні матеріали до статті слід подавати у форматі, що відповідає технічним можливостям типографського друку. Вони не мають перевищувати 40 % загального обсягу статті.

УВАГА!

- Перевага у публікації матеріалів буде надаватися передплатникам журналу.
- За недотримання правил оформлення редакція не приймає матеріали до розгляду.
- Відповідальними за точність наведених даних є автори статей і публікацій.
- Точка зору редакції може не збігатися з поглядами авторів.